

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний бюлетень

Випуск 14

Київ 2006

УДК 61.2.81'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

В. Німчук, *д. філол. н., професор, чл.-кор. НАН України*

Заступник відповідального редактора

О. Демська-Кульчицька, *к. філол. н.*

Відповідальний секретар

О. Тищенко, *к. філол. н.*

А. Бурячок, *д. філол. н., професор*

К. Городенська, *д. філол. н., професор*

С. Єрмоленко, *д. філол. н., професор*

Л. Ставицька, *д. філол. н.*

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради

Інституту української мови НАН України

(протокол № 10 від 20 грудня 2006 р.)

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 966-02-4193-3 (вип. 14)

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного тощо аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації та параметризації, зокрема корпусної.

Випуск 14 має нову рубрику „Словникові матеріали”, де запропоновано такі доробки, як „Словник суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи”, „Словник-мінімум основних термінопонять концептуальної семантики”, „Словник невідмінюваних слів”.

Для науковців, студентів-філологів.

„Лексикографічний бюлетень” є **фаховим виданням** за спеціальністю

10.02.01 – українська мова

(див. „Бюлетень ВАК України”, 2005, вип. 9: 21).

© Інститут української мови НАН України

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	4
<i>Іващенко В.</i> Проспект “Словника співзвучних слів української мови”.....	4
<i>Купчинська З.</i> Семантичний простір з домінантою <i>людина</i> (на матеріалі української ойконімії).....	13
<i>Мацьків П.</i> Біблійні ойконіми: когнітивний аспект.....	20
<i>Мовчун Л.</i> Архетипова основа концепту „учитель” (на матеріалі художніх творів В. О. Сухомлинського).....	22
<i>Скопненко О.</i> Рецепція південно-західних діалектних рис у сучасних українській і білоруській літературних мовах (на матеріалі відмінкових форм іменників).....	26
<i>Тищенко О.</i> Жестова мова глухих: лексикографічний досвід.....	30
<i>Товстенко В.</i> Історія розвитку фінансової термінології в країнах Західної Європи та Україні.....	41
<i>Федоренко Т.</i> Ілюстративний матеріал, його склад та розташування в академічному „Українсько-російському словнику”.....	47
<i>Федоренко Т.</i> Про історію слів з основою <i>конфіденц-</i>	48
<i>Цимбалюк-Скопненко Т.</i> Алюзія та еліпсис як структурно-семантичні трансформації фразеологічних одиниць у мові перекладів М. Лукаша....	50
<i>Берегова Н.</i> Дума в контексті фольклористичних, літературознавчих та лінгвістичних досліджень.....	55
<i>Гоцинець І.</i> Лексико-семантична репрезентація образу „Чорнобиль” у мові сучасної української хронікально-документальної прози.....	59
<i>Даценко І.</i> Взаємодія прислівникової локативної та якісної семантики в історії української мови.....	63
<i>Карчевська О.</i> Суспільно-політична лексика у мові прози Б. Антоненка-Давидовича.....	66
<i>Лісничий Д.</i> Семантична структура лексичного значення дендронімів і моделі їх дефініцій (на матеріалі “Словника української мови” в 11-ти томах).....	69
<i>Міщук У.</i> Словник мови Шевченка: бачення творчого світу письменника.....	78
<i>Недбайло Л.</i> Походження та авторська трансформація фразеологізмів у художніх текстах Марії Матіос.....	88
<i>Пащинська Л.</i> Еліпсис як спосіб скорочення компонентного складу фразем-інновацій у мові сучасної української періодики.....	91
<i>Прокопович Л.</i> Семантичне наповнення мікроконцепту <i>гора</i> в українській поетичній мові.....	96
СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ	101
<i>Демська-Кульчицька О.</i> Матеріали до Словника суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи (українська частина).....	101
<i>Іващенко В.</i> Матеріали до Словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики.....	148
<i>Лозова Н.</i> Матеріали до Словника невідмінюваних слів.....	162
КОМП’ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА	181
<i>Багумян О.</i> Типи текстової сегментації: лінгвокогнітивний аспект.....	181
<i>Бондарчук Л.</i> Особливості локалізації програмного забезпечення українською мовою.....	184
<i>Шипнівська О., Стариков С.</i> Формування лінгвістичної бази даних граматичних омонімів на матеріалі Українського національного лінгвістичного корпусу.....	188
ПЕРСОНАЛІЇ	194
<i>Лозова Н.</i> Сергій Іванович Головащук.....	194
РІЗНЕ	197
Лексикографічний бюлетень.....	197

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

Вікторія Іващенко, к. філол. н.*
Інститут української мови (Київ)
УДК 161.2.81'374

ПРОСПЕКТ “СЛОВНИКА СПІВЗВУЧНИХ СЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

У статті йдеться про проект “Словника співзвучних слів української мови” (автори В. Іващенко, М. Тюменцев-Хвиля, Т. Хвиля-Тюменцева; за ред. В. Іващенко). Характеризується явище співзвучності (паронімії) в його кореляції з іншими мовними явищами – синонімією, антонімією, омонімією, римуванням. Описано джерельну базу словника, його лексичний склад, структуру та структуру словникової статті.

Одним із свідчень розвиненості мови, високого рівня мовної культури є наявність великої кількості різноманітних словників цієї мови – загальних і галузевих, літературної мови й діалектних, одномовних і перекладних, тлумачних, термінологічних, мови письменників, фразеологічних, синонімічних та інших. Українське прикладне мовознавство має значні здобутки в галузі лексикографії, проте має й прогалини, що поступово заповнюються новоствореними словниками.

Ідея створення “Словника співзвучних слів української мови” (далі – Словник) не нова. Вона продовжує досвід:

- “Словника паронімів української мови” Д. Гринчишина і О. Сербенської (1986) [5], у якому за гніздовим принципом описано близькі за звучанням та різні за значенням слова, що найчастіше вживаються в шкільних підручниках, науково-популярних книгах, публіцистиці, засобах масової інформації, художній літературі та побутовому мовленні;

- “Словаря трудных случаев употребления созвучных слов в русском языке” Н. Сурової, М. Тюменцева-Хвилі та Т. Хвилі-Тюменцевої (1999) [11], у якому гніздовим способом укладання зафіксовано найпоширеніші та часто вживані співзвучні слова загального характеру, що розрізняються значенням, наголосом, написанням, граматичною формою.

Пропонований Словник – це нова спроба досягнути доволі неоднозначне явище співзвучності (паронімії). До нього ввійшло багато слів та їхніх похідних, яких немає в попередніх лексикографічних працях. Додано нові слова й тлумачення, що з'явилися в останні десятиліття. Автори зосередили увагу на точніших та більш диференційованих тлумаченнях співзвучних слів. У Словнику враховано також досвід:

- словників рим, зокрема “Словника українських рим” А. Бурячка і І. Гурина (1979) [2], де реєстр формуєть здебільшого не слова, а римоформи – близькозвучні кінцеві фрагменти слів, подані за абеткою, та “Словника рим української мови” С. Караванського (2004) [6], у якому застосовано специфічний звуковий алфавіт та розроблено новий лінгвографічний метод словникування звукових сигналів;

- “Словника-довідника з українського літературного слововживання” С. Головащука (2000, 2004) [3; 4] та “Словника-довідника з культури української мови” Д. Гринчишина, А. Капелюшного, О. Сербенської, З. Терлака (1996, 2006) [9; 10], у яких прокоментовано складні випадки слововживання, слово- і формотворення – написання,

---

* © В. Іващенко, 2006

наголошування, утворення граматичних форм, лексичної та синтаксичної сполучуваності, що найчастіше вживаються в усному та писемному мовленні;

• зворотних (інверсійних, обернених) словників української мови, зокрема “Українського зворотного словника” (В. Ніньовський, 1969) [7], “Інверсійного словника української мови” (С. Бевзенко, О. Боднар, З. Волосевич та ін., 1985) [1], “Оберненого частотного словника сучасної української художньої прози” (Т. Грязнухіна, Н. Дарчук, Є. Карпіловська, Н. Клименко та ін., 1998) [8], у яких реєстр формують лексеми, що подаються за абеткою за порядком літер від кінця до початку слова, в результаті чого співзвучність кінцевих складів у реєстрових словах переривається неспівзвучними складами.

Метою нашої статті є опис явища співзвучності (паронімії) у його кореляції з іншими мовними явищами, а також структури “Словника співзвучних слів української мови”, його словникової статті, лексичного складу, джерельної бази.

Паронімами (від *гр.* **παρά** “біля” і **ὄνομα**, **ὄνομα** “ім’я, назва”) вважають слова (а також фразеологічні одиниці й синтаксичні конструкції), що при повній або частковій семантичній відмінності є дуже подібними формою (близькі за своїм звуковим складом), унаслідок чого можуть сплутуватися в мовленні або спеціально обігруватися зі стилістичною настановою [12]. Це можуть бути як різнокореневі, або випадково співзвучні (напр., **бювёт** і **кювёт**; **кампанія** і **компанія**), так і спільнокореневі (напр., **пам’ятка** і **пам’ятник**; **туристичний** і **туристський**) слова. Здатність повністю розмежовуватися в значенні виявляють *повні* (*справжні, абсолютні, або максимальні*) *пароніми* [5: 4]. До *неповних паронімів* зараховують лексичні одиниці, окремі значення яких збігаються (напр., **будівник** і **будівельник**; **ефективний** і **ефектний**; **особа** і **особистість**; **піймати**, **спіймати** і **у(в)піймати**; **зубоскал** і **скалозуб**), або взагалі близькі за значенням лексеми (напр., **ароматизований**, **ароматичний** і **ароматний**). Такі слова можна кваліфікувати також як *спільнокореневі*, або *словотвірні, синоніми*.

Окрему групу співзвучних слів становлять *омографи*, або *графічні омоніми*, – слова, які мають однакове написання, але різні значення та відмінності звучання (напр., **арійка** і **арійка**; **артикул** і **артикул**; **атлас** і **атлас**; **кредит** і **кредит**; **рефлєкторний** і **рефлєкторний**).

Співзвучними можуть бути також *спільнокореневі антоніми* – слова з тим самим коренем, що мають максимально протилежне значення, виражене переважно префіксами або афіксами (напр., **англофіл** і **англофоб**; **апогей** і **перигей**; **воля** і **неволья**; **зацвісти** і **відцвісти**; **нечисленний** і **незчисленний**).

Співзвучні слова інколи співвідносять із *римованими словами*, або *простими римами*, якщо йдеться про повторення окремих звуків або комплексів у словах, які зв’язують закінчення двох чи більше віршованих рядків [2: 10–12]. Співзвучність у римах охоплює як окремі склади (напр., **прозоре** і **море**), так і цілі слова (напр., **казка** і **каська**), а також граматичні форми слів, що належать або до однієї частини мови (напр., **дїду** і **сїду**), або до різних (напр., **тобю** і **журбю**).

“Словник співзвучних слів української мови” – це оригінальна праця, в якій реєстрові лексеми згруповано таким чином, що будь-хто може без особливих зусиль із двох-трьох і більше подібних, схожих за звучанням (вимовою) слів вибрати саме те, яке потрібно вжити в тій чи іншій ситуації. Незнання значення того чи того слова, що призводить до їх сплутування, а отже, до каламбурів та мовних курйозів, є однією з найбільших лексичних проблем. Пропонований увазі користувачів Словник звертає увагу саме на цю проблему й допомагає частково її розв’язати.

Лексичний склад словника

Словник містить лексику сучасної української літературної мови широкого вжитку, а саме: активну лексику загальномовного континууму; лексичні діалектизми, зафіксовані в літературних творах; термінологічну лексику, засвідчену в різних сферах людської

діяльності (особливо міжгалузеву); найвідоміші лексичні одиниці, пов'язані з релігійними поняттями; слова історичного фонду та архаїзми, що свого часу належали до широковживаних; нову лексику, яка активно впроваджується в повсякденне спілкування.

До Словника автори внесли слова, в яких співзвучним є початковий склад або склади (напр., **аграрій** і **аграрник**), загальний звуковий контур (напр., **аркан** і **акант**; **тирада** і **тріада**), кінцевий склад або кінцеві склади (напр., **алюр** і **велюр**; **волосатий** і **полосатий**; **авіатор**, **девіатор** і **навігатор**).

Реєстр Словника, крім структурно немотивованих співзвучних слів (напр., **абсцес** і **абсциса**), формують також: широковживані складноскорочені співзвучні слова (напр., **виконроб** і **винороб**); співзвучні деривати, що вступають у відношення словотвірної похідності до відповідних співзвучних твірних, продукуючи різні значення (напр., **абонемент** і **абонент**; **абонементний**, **абонентний** і **абонентський**); співзвучні зменшені, пестливі, збільшені та зневажливі слова, що мають різні значення (напр., **солодуха** і **солодушка**); співзвучні з самостійними частинами мови словотвірні елементи складних слів (напр., **гідра** і **гідро...**); співзвучні словотвірні елементи складних слів (напр., **англо...** і **англо...**).

Вибірково представлені співзвучні лексеми з близькими (напр., **авантюра** і **авантюризм**; **ароматизований**, **ароматичний** і **ароматний**) та протилежними (напр., **апріорі** і **апостеріорі**; **екзогенний** і **ендогенний**) значеннями, односкладові іменники на зразок **тол** і **толь** за умови найближчої співзвучності, а також римовані слова.

До реєстру Словника не ввійшли такі співзвучні лексеми:

1) вузькоспеціальні терміни, наприклад: **абдуктор** і **аддуктор**; **амфібол**, **амфіболіт** і **амфоліт**;

2) діалектні назви, напр.: **сквира** і **сквирк**;

3) власні назви, напр.: **Іран** і **Ірак**; **Ісландія** і **Ірландія**;

4) загальні та власні назви, напр.: **брага** і **Прага**; **Еквадор** і **еквадор**; **Марокко**, **морька** і **мьорк**;

5) слова з тим самим значенням (напр., **природник** і **природознавець**), а також такі, що збігаються в одному зі своїх значень (напр., **парост**, **парость** і **паросток**; **пеан** і **пеон**; **рогалик**, **рогаль** і **рогач**);

6) двоскладові дієслова на зразок **бити**, **пити**, **мити**, **лити** тощо;

7) слова, що збігаються звучанням при відмінності їх фонемного складу та графічної передачі й мають різне значення, напр.: **біль** і **білль**;

8) слова, в яких збігаються їхні форми, напр.: **тобою** і **журбою**;

9) слова, в яких звуки збігаються лише часково, напр.: **м'ячик** і **хлопчик**; **дирижабль** і **щабель**; **ідол** і **блідо**.

Структура словника та словникової статті

Слова, внесені до реєстру Словника, розміщуються за абеткою першого заголовного слова словникової статті, групуючись в основному попарно, наприклад:

адаптація ...

адоптація ...

В окремих випадках співзвучні слова групуються в ряди, напр.:

батон ...

бетон ...

бутон ...

Принцип абеткування може порушуватися в рядах співзвучних слів, що зумовлено ступенем співзвучності, напр.:

агресія ...

регресія ...

депресія ...

Пара (ряд) співзвучних слів формують гніздо. У Словнику представлені як омовучні (напр., **алгерация** і **альтерация**), так і різнозвучні (напр., **алхімія** і **хімія**) гнізда. Якщо гніздо утворюють різнозвучні за вимовою початкової літери лексичні одиниці, то таке гніздо розробляється в порядку абеткування членів співзвучної пари (співзвучного ряду) лише один раз.

Якщо той чи інший член співзвучної пари (співзвучного ряду) вступає в омонімічні відношення, то слова-омоніми подаються в окремих статтях із позначкою біля слова арабськими цифрами та відповідними значками (як і в попередньому випадку) біля першого і останнього членів омонімічного ряду в порядку реєстрування, а середній член (середні члени) такого ряду об'єднується значком $\lfloor$, наприклад:

$\lfloor$ **кита́йка**¹ ...
 $\lfloor$ **кита́йка**² ...
кита́йка ...

Якщо у відношення співзвучності вступає не омонімічна пара, а омонімічний ряд, то слова-омоніми подаються в окремих статтях із позначкою біля слова арабськими цифрами та відповідними значками (як і в попередньому випадку) біля першого і останнього членів омонімічного ряду в порядку реєстрування, а середній член (середні члени) такого ряду об'єднується значком $\lfloor$, наприклад:

$\lfloor$ **ба́бка**¹ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**² ...
 $\lfloor$ **ба́бка**³ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**⁴ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**⁵ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**⁶ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**⁷ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**⁸ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**⁹ ...
 $\lfloor$ **ба́бка**¹⁰ ...

ба́бки ...

Омонімічна пара (омонімічний ряд) – це один член співзвучної пари (співзвучного ряду).

Фонетичні, словотвірні, граматичні варіанти одного з членів співзвучної пари (співзвучного ряду) подаються через кому, наприклад:

кам'яний, камінний ...
кам'янистий, каменистий ...

За частинимовною належністю пари (ряди) співзвучних слів організують:

1) співзвучні іменники:

а) в називному відмінку однини, як у межах тієї самої категорії роду (напр., **конти́нгент** і **континéнт**), так і такі, що виявляють міжродову співзвучність (напр., **лучина** і **лучинник**, **ліс** і **ліса**);

б) у називному відмінку множини, якщо іменники вживаються або переважно в множині (напр., **міа́зи** і **міа́зми**), або взагалі не мають однини. У формі множини подаються також співзвучні назви народів, народностей, племен, етнічних груп, назви людей за місцем проживання тощо (напр., **австра́лійці** і **австрійці**);

в) що виявляють співзвучність між формами однини та множини, напр.: **бридж**, **бриджі**, **брижі** і **крижі**; **букле́** і **бу́клі**;

г) невідмінювані, напр.: **дефі́ле** і **фі́ле**; **жако́** і **жакоб**;

г) відмінювані та невідмінювані, напр.: **лі́мб** і **лі́мбо**; **мі́ді** і **мі́дія**;

- 2) співзвучні іменники та прислівники, напр.: **анід і анідé**;
 3) співзвучні прикметники в називному відмінку однини чоловічого роду в повній формі, напр.: **абонемéнтний, абонéнтний і абонéнтський**;
 4) співзвучні дієприкметники чоловічого роду однини, напр.: **абстрагóваний і екстрагóваний**;
 5) співзвучні прикметники та дієприкметники, напр.: **абортивний і абортóваний**;
 6) співзвучні дієслова доконаного або недоконаного виду, з постфіксом **–ся** або без нього (залежно від того, яке з них є членом співзвучної пари / співзвучного ряду) у формі інфінітива (неозначеній формі), напр.: **абордува́ти і абортува́ти**;
 7) співзвучні прислівники, напр.: **блиску́че і блиску́чо; поближче і поблизу; імлісто і млісто**.

Числівники, прийменники та займенники до реєстру не включено.

Після співзвучних заголовних (реєстрових) слів подаються їхні граматичні форми (при відмінюваних іменниках – це закінчення родового відмінка; при прикметниках – закінчення жіночого та середнього родів; при особових дієсловах недоконаного виду – форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього часу, доконаного виду – форми майбутнього часу; при дієсловах, що не мають форми 1-ї і 2-ї особи однини теперішнього / майбутнього часу, а також при дієсловах із кінцевим **–ся** наводиться лише форма 3-ї особи однини; при безособових дієсловах – форма 3-ї особи однини теперішнього / майбутнього часу), а також можливі граматичні, галузеві та стилістичні ремарки (перелік ремарок див. **Список умовних скорочень**), напр.:

контингéнт, -у, ч., *книжн.* ...
континéнт, -у, ч. ...
абсолютивний, а, е, *лінгв.* ...
абсолютистський, а, е ...
абсолю́тний, а, е ...
абстрагóваний, а, е, *дієприкм.* ...
екстрагóваний, а, е, *дієприкм., хім.* ...
абстрагува́ти, ую, уеш ...
екстрагува́ти, ую, уеш, *хім.* ...

Наступним структурним елементом словникової статті є тлумачення. До кожного із заголовних слів дається максимально стисле тлумачення. Основні значення слова відокремлюються одне від одного арабськими цифрами, відтінки значень не подаються, напр.:

перфе́кт, -а, ч. *грам.* Дієслівна форма в індоєвропейських мовах, що виражає дію, закінчену в минулому, результат якої наявний і в момент мовлення.

префе́кт, -а, ч. 1. У Стародавньому Римі – особа, що обіймала військову, адміністративну або судову посаду 2. У деяких країнах (зокрема у Франції) – урядовий чиновник, що очолює управління в адміністративно-територіальній одиниці (департаменті). 3. У деяких країнах – начальник міської поліції. 4. До 1917 роу – інспектор духовної семінарії (з часів Петра I).

Переносне значення слова, що існує рівнобіжно з прямим, подається під окремою цифрою з позначкою *перен.*, напр.:

оголи́ти, оголю́, ого́лиш. 1. Зняти одяг, покриття з якоїсь частини тіла; зробити голим. 2. *перен.* Залишити без чого-небудь необхідного; прибрати, забрати все звідкись. 3. *перен.* Розкрити суть чого-небудь, чийсь ество. 4. Зробити бідним, убогим; обізнати.

оголі́ти, -ію, -ієш, *розм., рідко.* Стати вбогим; збідніти.

Після тлумачень в окремих випадках, щоб розвести семантично близькі співзвучні слова, ставиться позначка * (зірочка), після якої подається ілюстративний матеріал –

окремі слова, найтипівіші словосполучення, фразеологізми, терміносполучення в порядку: чоловічий, жіночий, середній рід, множина. Наприклад:

сальдо, *невідм.*, *с.* 1. Різниця між надходженням (дебетом) і видатком (кредитом) бухгалтерського обліку. *Сальдо дебетове, кредитове, накрите, активне, пасивне. 2. Залишок на рахунку бухгалтерського обліку. 3. *ек.* Різниця між грошовими надходженнями і платежами з усіх видів розрахунків однієї держави з іншою.

сальто, *невідм.*, *с.* Акробатичний стрибок із перевертанням у повітрі через голову (вперед або назад).

Список умовних скорочень

авіа – авіація та повітроплавання
авто – автосправа
автом. – автоматика
анат. – анатомія
антр. – антропологія
арх. – архаїчне слово
археол. – археологія
архіт. – архітектура, будівництво
астр. – астрономія
астрол. – астрологія
астроф. – астрофізика
бакт. – бактеріологія
бджіл. – бджільництво
бібл. – бібліотечна справа (бібліологія, бібліотекознавство, бібліографія)
біол. – біологія
біоф. – біофізика
біох. – біохімія
бот. – ботаніка
буд. – будівельна справа
вет. – ветеринарія
винороб. – виноробство, винарство
військ. – військова справа
вulg. – вульгарне слово, вираз
ген. – генетика
геогр. – географія
геод. – геодезія
геол. – геологія
геоф. – геофізика
геох. – геохімія
гідр. – гідрологія
гідротехн. – гідротехніка
гірн. – гірнична справа (гірництво, гірничодобувна промисловість)
грам. – граматики
грунт. – ґрунтознавство
дерев. – деревообробна промисловість, деревообка
дипл. – дипломатія
діал. – діалектне слово
дісприкм. – дісприкметник
дісприсл. – дісприслівник
евф. – евфемізм
екол. – екологія

екон. – економіка
ел. – електрика, електротехніка
електрон. – електроніка
ент. – ентомологія
ест. – естетика
етногр. – етнографія, народознавство
етнол. – етнологія, етніміка, етнімія
ж. – жіночий рід
жарг. – жаргонне слово
жарт. – жартівливе слово, вираз
жив. – живопис
журн. – журналістика
зал. – залізнична справа
заст. – застаріле слово
збільш. – збільшений
зв. – зв'язок (телеграфія, телеграф, телефон)
звар. – зварювання
змени. – зменшувальний, зменшений
змени.-пестл. – зменшено-пестливий
зневажл. – зневажливе слово, вираз
зоол. – зоологія
інформ. – інформатика, кібернетика, інформаційні системи і технології
ірон. – іронічне слово
іст. – історія
іхт. – іхтіологія
канц. – канцелярська справа, діловодство
карт. – картярство
картогр. – картографія
кін. – кіно, кінематографія, кіномистецтво
кінол. – кінологія
книг. – книгознавство
книжн. – книжне слово, вираз
косм. – космонавтика, астронавтика
космет. – косметологія, косметика, парфюмерія
крав. – кравецтво
кристал. – кристалографія
кул. – кулінарія, куховарство
кушнір. – кушнірство
лайл. – лайливе слово, вираз
лінгв. – лінгвістика, мовознавство
ліс. – лісництво, лісове господарство
літ. – літературознавство, література
лог. – логіка
мат. – математика
матер. – матеріалознавство
маши. – машинобудування
мед. – медицина
мет. – металургія
метал. – металознавство
метеор. – метеорологія
метр. – метрологія

мех. – механіка
мисл. – мисливство, мисливське господарство, мисливствознавство
мист. – мистецтвознавство, мистецтво
мікробіол. – мікробіологія
мін. – мінералогія
міф. – міфологія
мн. – множина
мор. – морська справа
муз. – музика
нар.-поет. – народно-поетичне слово
наук. – науковий термін, що вживається в різних галузях науки
наукозн. – наукознавство
невідм. – невідмінюване слово
незм. – незмінюване слово
несхв. – несхвалена лексика
обч. техн. – обчислювальна техніка
одн. – однина
опт. – оптика
орн. – орнітологія
палеонт. – палеонтологія
папер. – паперове виробництво
пед. – педагогіка
перен. – переносно, переносне значення
пестл. – пестливий
підсил. – підсилювальний
поет. – поетичне слово
полігр. – поліграфія, друкарська справа, типографська справа
політ. – політика, політологія
псих. – психологія
радіо – радіосправа (радіо, радіотехніка, радіомовлення)
рел. – релігія
риб. – риболовство, рибицтво
ритор. – риторичне слово
розм. – розмовне слово
с. – середній рід
сад. – садівництво
саніт. – санітарія
с. г. – сільське господарство
сейсм. – сейсмологія
соц. – соціологія
спец. – спеціальне слово або вираз, пов'язані з тим чи іншим виробництвом, професією
спорт. – спортивний термін
стат. – статистика
стол. – столярство
судн. – суднобудування
театр. – театральний термін
текст. – текстильна промисловість
телеком. – телекомунікація
теол. – теологія
тесл. – теслярство

техн. – техніка (всі види технічних засобів)
топогр. – топографія
торг. – торгівельна, комерційна справа
уроч. – урочисте слово
фам. – фамільярне слово
фарм. – фармацевтика, фармакологія
фіз. – фізика
фізіол. – фізіологія
фізк. – фізкультура
філол. – філологія
філос. – філософія
фін. – фінансова, бухгалтерська справа
фольк. – фольклористика, фольклор
фот. – фотографія
харч. – харчова промисловість
хім. – хімія
хореогр. – хореографія
церк. – церковне слово або вислів
ч. – чоловічий рід
шах. – шаховий термін
шев. – шевство, взуттєве виробництво
шк. – слово, вислів шкільного вжитку
шкір. – шкіряне виробництво
юр. – юриспруденція

“Словник співзвучних слів” – це нормативно-довідкове видання, призначене для широкого кола читачів.

При укладанні словника, крім зазначених вище, були використані також лексикографічні джерела: Словник української мови в 11-ти т. (К., 1970–1980); Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів (К., 1984); Словник іншомовних слів (за ред. О. С. Мельничука, К., 1985); Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О., Пазяк О. М., Сербенська О. А., Терлак З. М. Словник труднощів української мови (за ред. С. Я. Єрмоленко, К., 1989); Культура української мови. Довідник (за ред. В. М. Русанівського, К., 1990); Український правопис (К., 1993); Пустовіт Л. О. та ін. Словник іншомовних слів (К., 2000); Культура мови на щодень (за ред. С. Я. Єрмоленко, К., 2000); Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики (К.; Ірпінь, 2003); Головащук С. Словник наголосів (К., 2003); Великий тлумачний словник сучасної української мови (уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел, К.; Ірпінь, 2005); Довідник з культури (за ред. С. Я. Єрмоленко, К., 2005).

Література

1. Бевзенко С. П., Боднар О. І., Волосевич З. І. та ін. Інверсійний словник української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. – К.: Наукова думка, 1985.
2. Бурячок А. А., Гурін І. І. Словник українських рим. – К.: Наукова думка, 1979.
3. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: Рідна мова, 2000.
4. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: Наукова думка, 2004.
5. Гринчишин Д., Сербенська О. Словник паронімів української мови. – К.: Радянська школа, 1986.
6. Караванський С. Словник рим української мови. – Львів: БаК, 2004.
7. Нінювський В. Український зворотний словник. – Едмонтон: Українська книгарня, 1969.
8. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози / Т. Грязнухіна, Н. Дарчук, Є. Карпіловська, Н. Клименко та ін., 1998.

9. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – Львів: Фенікс, 1996.
10. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин, А. Капелюшний, О. Сербенська, З. Терлак. – К.: Знання, 2006.
11. Сурова Н. В., Тюменцев-Хвилья М. В., Хвилья-Тюменцева Т. М. Словарь трудных случаев употребления созвучных слов в русском языке. – К.: Юниверс, 1999.
12. Тараненко О. Пароніми // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 425.

Зоряна Купчинська, к. філол. н.*

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів)

УДК 811.161.2' 37' 373.2

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР З ДОМІНАНТОЮ ЛЮДИНА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ОЙКОНІМІЇ)

*Проблему „людина і мова” можна розглядати через призму оніма, в якому сфокусувалися буття людини, її мовна свідомість. Семантичний простір із домінантою **людина** репрезентовано коренями твірних основ українських ойконімів: *baba, *bat'ko, *brat', *curka, *diva, *dylja, *did', *tuz', *otrok', *sestra, *vdova; car', *gončar', *gost', *kmit', *korol', *pan', *iat', *xusa, *voj', *xlop', *ščex'; *ljud', *ostolop'.*

У сучасному мовознавстві все частіше актуалізують проблему „людина і мова”, акцентуючи увагу на вивченні мови через зв'язок із людиною, її свідомістю, мисленням, духовним життям тощо. Саме когнітивний аспект мови дає великі перспективи для розвитку лінгвістики. Оніми становлять великий інтерес для науковців через те, що в них відобразилася система знань про довколишній світ.

Когнітивна карта середовища проживання формується за допомогою одиниць мови, що репрезентують таку глобальну понятійну сферу, як людина, жива й нежива природа тощо [5: 238]. Онімна система має не тільки системоцентричний, але і антропоцентричний вимір. Антропоцентризм як особливий принцип дослідження полягає в тому, що об'єкт дослідження розглядається перш за все щодо його ролі в житті людини, щодо його призначення в життєдіяльності людини, щодо його функцій у розвитку особистості та її вдосконалення. Людина стає початком відліку в аналізі тих чи інших явищ, вона задіяна в процесі аналізу, визначає його перспективи й остаточні цілі [4: 212]. Оніми містять систему цінностей, якими оперувала\оперує людина. Особа живе у довколишньому середовищі і сприймає його через систему своїх цінностей.

Вивчаючи семантичні поля мови, ми одержуємо відповідну інформацію про концептосферу носіїв цієї мови, яка зреалізувалася в знаках і відобразилася в семантичному просторі мови. Аналізувати концептосферу загалом – неможливо через її об'єм та „невловимість”, адже знання, одержані із семантичного простору мови, не дають нам повної інформації про концептосферу, вона є завжди ширша, ніж семантичний простір мови. Основним і вагомим кроком у пізнанні концептосфери є вивчення саме семантичних полів.

Об'єктом аналізу є архаїчна ойконімія, яка містить корені, пов'язані з концептом **людина**. Переважна більшість типів архаїчної ойконімії (на -jь, -ьскь, -ань, -инь, -ень, -ьп, -ьпо, -ітї, -іп', -овь/-евь, -ану) України опосередкована власними назвами людей. Корені, вичленовані з ойконімії, репрезентують основне (первинне) значення, стрижень семантики, на якому вибудувалися твірні основи географічних назв (часто з проміжною

* © З. Купчинська, 2006

ланкою – антропонімом). Ці корені є прототипами, що послужили формуванню широкої мережі назв. У цьому контексті можна згадати положення В. Гумбольдта [2] і О. Потебні [6] про внутрішню форму слова й про те, що ядро цієї форми зберігається у свідомості народу. Так, наприклад, корінь ***Міль** (< псл. *milь* – мильий < іє. *meil – лагідний, м'який, пов'язане з *mei-g – м'який, мирний (ЕСУМ III, 460; Ф II, 622) з таким значенням і сприймається носіями мови, і споживачами ойконімів (**Милятин**, 1946 (Вол., Укр. АТП, 54); Милятинь, 1765 (Арх. V/II (1), 84); Милятинь, 1651 (Арх. III/IV, 631); *Milatyn*, 1547 (AS IV, 531); **Милятин**, 1946 (Ров., Тучинський, Укр. АТП, 465); **Милятин**, 1946 (Ров., Острозький, Укр. АТП, 458); Милятинь, 1889 (Теод. 11, 734); Милятин, 1973 (ІМС Ров., 471); Милятинь, 1765 (Арх. V/II (1), 80); *Milatyn*, 1544 (AS IV, 393); **Милятин Старий**, 1946 (Льв., Новомилятинський, Укр. АТП, 339); *Milatyn*, 1431, „miasto Boszcz, Zboiska, Milatin i Medzygorce“, (AGZ V, 65); *Milatyn Stary*, 1785–1788, ЦДІАЛ, ф. 19, оп. XVIII–125; *Milatyn Stary*, 1819–1820, ЦДІАЛ, ф. 20, оп. XVIII–162; *Milatyn Stary*, 1893 (SORG, 238); Милятин Старий, 1931 (ЛШ, 124); Милятин Старий, 1966 (ЛЮ, 27); **Милятин Новий**, 1946 (Льв., Новомилятинський, Укр. АТП, 339); *Milatyn Nowy*, 1785–1788, ЦДІАЛ, ф. 19, оп. XVIII–125; *Milatyn Nowy*, 1819–1820 (ЦДІАЛ, ф. 20, оп. XVIII–162); *Milatyn Nowy*, 1893 (SORG, 238); Милятин Новий, 1931 (ЛШ, 124); Милятин Новий, 1966 (ЛЮ, 27); Милятин, 1649 (Ж IV, 283); *Milatin*, 1439 (AGZ XIII, 76); **Милятин**, 1946 (Льв., Городоцький, Укр. АТП, 329); **Milatyn**, Київ, біля Бердичева, 1618 (ZDz XXI, 239); **Милолобь**, XVI ст. (Клеп., 129), Милолобь, маєток в Київській землі, 1497 (АЛМ I, 339); **Miloslaw**, Київська земля, кінець XVI – початок XVII ст. (ZDz XXII, 133); *Myloslaw*, 1527 (MRPS IV/II, 15035); **Милків**, Жовківський округ, 1826–1849 (СелПУ 1826–1849, X-1209); Милків, Жовква, Й XIX–173 1785–1788 (ИФМ, 196); **Mylcew**, Брацлавське воєводство, 1606 (ZDz XXI, 531); **Мильча Мала**, Дубно, 1890 (Теод. II, 1087); *Mylcze*, Луцьк, 1570 (ZDz XIX, 28); Мильчъ(а), поселок в Волинській землі, II пол. XV ст. (АЛМ I, 13); **Милян**, Волинь, 1606 (Арх IV/I, 328); **Милогінь**, Волинь, 1596 (Арх III/I, 103); **Milasów**, Київське воєводство, 1618 (ZDz XXI, 276); **Милоша**, Волинь, 1545 (Пам. IV, 2.111); **Милушин**, 1946 (Вол., Укр. АТП, 62); **Miluszi**, Волинь, 1538 (AS IV, 146–147). Відповідно, у свідомості мовців виникне зв'язок, перш за все, із значенням мильий, а не з антропонімами Мильята, Милолоб, Милослав, Милко, Мильян, Милоша, Милаш, Милош, Милуш і под., що є твірними основами цих географічних назв. Ця семантична модель (щодо семантичної моделі, то ми розуміємо її як стійкий змістовий (семантичний) інваріант, що варіативно реалізується у ряді конкретних назв) активна і в часі, і в просторі.

Семантично близькі моделі об'єднуються у семантичне поле, що є сукупністю слів/коренів, які становлять тематичний ряд, що охоплює певне коло значень.

Опрацювання семантичних полів є важливим завданням семасіологічного вивчення топонімії, зокрема ойконімії. Ідеться про ідеографію як семантичну типологію твірних основ географічних назв. Семасіологічний аналіз топонімії відбиває об'єктивну дійсність у назвах. Опис семантичних полів є початковим етапом для узагальнення онтологічного характеру.

Вичленувавши твірні основи топонімії, ми можемо зафіксувати і проаналізувати семантичні моделі і поля, опираючись на значення і походження праслов'янських коренів. Мовна картина світу широко репрезентує образ людини. Це абсолютно закономірно, бо все буття „розташоване довкола людини як центру та єдиної цінності” [1: 509]. Образ людини є вагомим сегментом і ойконімічної картини світу. Зв'язок „людина – місце” традиційно розглядається як відображення економічного устрою, суспільних відносин тощо. Цей зв'язок настільки сильний, що можна говорити про антропоцентричний пласт в топонімічній картині світу [3: 120].

Коренями твірних основ архаїчних ойконімів виявилися назви спорідненості та свояцтва, роду занять людини, тобто ті номінації, що були пріоритетними для наших предків.

Семантичне поле назв спорідненості та свояцтва репрезентує одинадцять одиниць: *baba, *bat'ko, *bratъ, *surka, *dīva, *dytja, *didъ, *muzъ, *otrokъ, *sestra, *vdova:

Baba < псл. baba < іє. baba або *bhābha, утворене шляхом повторення того самого складу, як і в інших словах подібного типу (ЕСУМ I, 102; Ф I, 99–100).

Baba, Галич, 1615 (AGZ X, 204, 207); **Бабанів**, 1946, (Сум, Укр. АТП, 545); **Babany**, Київ–Брацлав, кін. XVI– поч. XVII ст. (ZDz XXII, 611); **Vabañ**, Київ–Брацлав, кін. XVI– поч. XVII ст. (ZDz XXII, 163, 734); **Бабин**, 1946 (Він., Укр. АТП, 18), Бабинь, 1765 (Арх. V/II (1), 185), Бабинь, 1649 (Арх. III/IV, 168); **Бабин**, 1946 (Ров., Укр. АТП, 441), Бабинь, 1889 (Теод. II, 529), Бабинь, 1662 (Арх. VII/III, 157), Babin, 1577 (ZDz XIX, 44); **Бабин**, 1946 (Чц., Кельменецький, Укр. АТП, 640), Бабин, 1969 (ІМС Чц., 330) (відоме з XV ст.); **Бабин**, 1946, (Чц., Заставнівський, Укр. АТП, 639), Бабин, 1969, (ІМС Чц., 271) (відоме з XVII ст.); **Бабин** (Др., Укр. АТП, 661), Бабина, 1931 (ЛШ, 39), Babin, 1893 (SORG, 234), Babyn, 1649 (Ж IV, 226), Babyn, 1578 (ZDz, XVIII/1, 92); **Бабин**, 1946 (Ст., Косівський, Укр. АТП, 508), Babin, 1893 (SORG, 265), Бабин, 1931 (СП, 88), Babin, 1785–1788, ЦЦАЛ, ф. 19, оп. VI, 279, Babin, 1819–1820, ЦЦАЛ, ф. 20, оп. XI, 38; **Баб'є**, 1946 (Вл., Укр. АТП, 1793), Babie, 1570 (ZDz XIX, 12, 58, 94); **Бабишинь**, 1660–1663 (Арх. VII/III, 64); **Бабичі**, 1946 (Лв., Укр. АТП, 1955), Бабичі, 1931 (ЛШ, 203), Babcze, 1893 (SORG, 244); **Бабичі**, 1946 (Кв., Укр. АТП, 816), Бабичі (Babczach), 1765 (Арх. VIII(1), 5); мельниця жъ на Бабицахъ, на ріці Росаві, 1665 (Арх. VI, 65); **Бабичі**, Перемишль, 1471 „in terra Premisliensi“, 1478 (AGZ, XIX, 32); **Бабухів**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 500), Babuchyw, 1843 (SORG, 439), Бабухів, 1785–1788, Й IX- 259, 1819–1820, Ф IX–185 (ЙФМ, 19), Babuchow (o), 1441–1447 (AGZ XII, 92, 164, 178); **Бабче**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 824), Бабче, 1931 (СП, 23), Babcze, 1893 (SORG, 31), Бабче (Babcze), 1785–1788, Й VI–95, 1819–1820, Ф VI–170 (ЙФМ, 19), Babcze, 1661–1665 (LWR III, 16); **Babczyn**, 1683 (Овруч, Арх. VIII, 489), Babczyn, 1600 (ZDz XXI, 57), Бабчинь, 1715 (Овруч, Арх. I/IV, 379, 408–409), Бабчино, урочище, 1560 (Арх. VIII /V, 488); **Бабишин**, Поділля, I пол. XVII ст. (Кр., 421). Зафіксовано ще понад 20 назв із цим коренем.

Bat'ko < псл. bata, batja, яке може бути зіставлене із лат. pater, вважається також результатом фонетичного спрощення псл. bratъ – брат, значення „батько“ в такому разі розвинулося уже після спрощення (ЕСУМ I, 152), (Ф I, 135).

Батьків, 1946 (Лв., Укр. АТП, 342); **Batków**, 1893 (SORG, 52); Батьків, 1785–1788, Й XVIII–146, 1819–1820, Ф XVIII–250 (ЙФМ, 22); Батьків, 1649 (Ж V, 238); **Батъків**, 1946 (Рв., Укр. АТП, 465); Батьковъ, 1893 (Теод. III, 149); **Batkow**, 1570 (ZDz, XIX, 27, 148).

Brat < псл. bratъ, bratъ – брат < іє. *bher-, *bhra – нести, родити (ЕСУМ I, 246–247; ЭССЯ II, 238).

Браталів Великий, 1946 (Жг., Укр. АТП, 877); Браталовъ Великий, 1886 (Теод. I, 139); Браталів Великий, 1757 (СРУ сер. XVIII – поч. XIX, X-78); Браталовъ (Великий), 1765 (Арх. V/II (1), 59, 227); **Bratalow Wielki**, 1619 (ZDz XX, 99); **Браталів Малий**, 1946 (Жг., Укр. АТП, 177); Браталовъ Малий, 1886 (Теод. I, 140); Браталовъ (Браталовъ Малий // Браталовка), 1765 (Арх. V/II (1), 63, 225); **Bratylow**, 1624 (ZDz XXI, 360); **Братишів**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 517); **Bratyszów**, 1893 (SORG, 605); Братишів 1785–1788, Й VI–108; 1819–1820, Ф VI–26 (ЙФМ, 41); **Bratyszow**, 1578 (ZDz XVIII/1, 86); **Brathissow**, 1459 (AGZ XII, 442); **Браткошевь**, Галичина, 1758 (Арх. I/IV, 553); **Братчикова Гребля**, Київ, 1775 (Арх. V/II (1), 217); **Братковичі**, 1946 (Лв., Укр. АТП, 482); **Bratkowice** 1785–1788, Й XII–86; Ф XII–5, 1819–1820 (ЙФМ, 41); **Bratkowice**, 1508 (ZDz XVIII/1, 114); 1548 „villae Bratkovicze terre Leopoliensis (MRPS VI, 118); Братковичі, 1470 „in Bratkovicze“ (AGZ XV, 101); **Брацлав**, 1946 (Вл., Укр. АТП, 148); **Braclaw**, 1761

(AGZ XXV, 549, 561); Braclaw (Braslaw), 1607 (ŽDz XXI, 123, 196, 396); Braclawl, 1545 (Арх. VII/1, 137); Braclaw, 1501 (AS I, 146); Bracslaw, 1471 (AGZ VI, 149);

Сурка < псл. *сургька – дівчина, дочка (Ф IV, 304).

Цурків, 1946 (Ров., Укр. АТП, 454); Цурковь, 1890 (Теод., II, 926); Цурковь, 1765 (Арх. V/II (1), 79); Цурковь, 1564 (Курб., 269).

Дутя < псл. *dǫtę – дитина (ЕСУМ II, 79).

Дитятин, 1946 (Стн., Укр. АТП, 498); Дитятин, 1971 (ІМС Ів-Фр., 167); Дитятин, 1934 (ЛШ, 42); Dytiatyn, 1785–1788, ЦДІАЛ, І–19 IX–151; Dytiatyn, 1819–1820, ЦДІАЛ, Ф–20 IX–128; Dethatyn, 1578 (ŽDz XVIII/I, 90); Dethatyn, 1445 (AGZ XIV, 225).

Дідь < псл. dǫdǫ – батько матері або батька; стара людина (ЕСУМ II, 86).

Дідь, 1946 (Сум., Укр. АТП, 534); **Дедь**, Стародубський повіт, 1779–1781 (ОНСН, 70); Дідовь, XVII ст. (Лаз. I, 93, 166); **Дидовь**, Київська земля, 1789 (Арх. V/II (1), 620); Дідовь, XVI–XVIII ст. (Арх. VII/III, 391); Didow, 1607, 1624 (ŽDz XXI, 102, 110, 139, 317); Didow, 1595, 1600 (ŽDz XXI, 10, 30, 48); **Дідин**, 1946 (Вол., Укр. АТП, 70); **Дьдославль**, 1146 (Ипат., 28); **Дідилів**, 1946 (Льв., Укр. АТП, 339); Dzedzilów, 1893 (SORG, 237); Дідилів, 1785–1788, І XVIII–56, 1819–1820, Ф XVIII–73 (ІФМ, 100); Dzedzilów, 1726 (AGZ X, 407); Дідилів, 1649 (Ж V, 207); Dzedzilów, 1579 (AGZ X, 135); Dzyedzilów, 1492 (AGZ XV, 299); **Dzidowska**, Поділля, 1740 (AGZ X, 419).

Музь < псл. mażь (< *mon-gio) < іє. Manu-s або *moni-s – чоловік, можливо, пов'язане з *men – мислити (ЕСУМ III, 530).

Мужилів, 1946 (Тер., Укр. АТП, 576); Mużylów, 1893 (SORG, 392); Мужилів, 1819–1820, Ф IX–169 (ІФМ, 204); Mużylow, 1578 (ŽDz XVIII/I, 91); Muzilow, 1439, 1446, 1453 (AGZ XII, 73, 146, 149, 153, 187, 226, 231); **Мужечь** (суч. Мужичя), Путивль, XVI ст. (Клеп., 129); Мужечь, XV ст. (Андр., 127).

Отрокь < псл. *ot(ь)rokь – той, хто не має права говорити < псл. *rekti – казати, говорити (ЕСУМ IV, 235).

Отроків, 1946 (К.-П., Укр. АТП, 236); Отроковь, 1765 (Арх. V/II (1), 173); Отроків, I пол. XVII ст. (Кр., 435).

Sestra < псл. *sestra (Ф III, 612).

Сестрятин, 1946 (Ров., Укр. АТП, 466); Сестрятинь, 1889 (Теод. II, 1107); Сестрятинь, 1545 (Пам., IV, 2.90); Сестрятинь, 1453 (РИБ XXVII, 96).

Vdova < псл. vǫdova – вдова (Ф I, 281–282).

Ойкон.: **Вдовичин**, 1946 (Хар., Укр. АТП, 602); пор. **Вдово**, дворян, Берестя, 1495, (РИБ XVII, 624).

Семантичне поле роду занять представлено такими коренями: *сагь, *гонсагь, *gostь, *kmitь, *kogoľ, *rapь, *tatь, *xusa, *vojь, *xlорь, *šexь.

Сагь < псл. *sьsaгь < *sesaгь – імператор (Ф IV, 290–291).

Царево, Київська земля, 1662 (Арх. VII/III, 100); Царево, 1552 (Арх. VII/1, 100); **Царинське**, Польща, 1934 (ПШ, 83); Царинське, 1785–1788, І XV–103; 1819–1820, Ф XV68 (ІФМ, 323).

Сехь < псл. *šexь < *šetnikь (šeta – гурт) або *šeljadinь (челядь) (Ф IV, 353).

Чехів, 1946 (Тер., Укр. АТП, 574); Czechów, 1893 (SORG, 88); Чехів, 1785–1788, І VI–138, 1819–1820, Ф VI–121 (ІФМ, 329); Czechow, 1578 (ŽDz XVIII/I, 88); Czechow, 1465, 1468, 1472 (AGZ XII, 319, 349, 397, 439); **Чехово**, Черкаси, 1660–1663 (Арх. VII/III, 85); Чехово, 1648 (Арх. III/IV, 25); **Czechy**, Галичина, 1471 (AGZ XV, 125, 126, 184, 572); **Czeski** (Czesky), Галичина, 1490 (AGZ XV, 277, 281); **Czechow**, Польща, 1471 (MRPS I, 751).

Gonczagь < псл. *gьmьsaгь < псл. *gьmьсь < псл. *gьmь – горно (ЕСУМ I, 561).

Гончарів, 1946 (Стн., Укр. АТП, 511); Hanczarow, 1893 (SORG, 185); Гончарів, 1785–1788, І VI–216, 1819–1820, Ф XI–6 (ІФМ, 74); **Гончарів**, 1946 (Льв., Укр. АТП,

323); Hanczarow, 1893 (SORG, 9); **Гончарів**, 1946 (Пл., Укр. АТП, 395); **Гончарів**, 1946 (Сум., Укр. АТП, 538); Hanczarow, Київська земля, XVI–XVII ст. (ZDz XXI, 96, 551).

Gostь < псл. gostь < іє. *ghostis – гість, чужинець (ЕСУМ I, 517; ЭССЯ VII, 67–69).

Гостів, 1946 (Стн., Укр. АТП, 512); Hostów, 1893 (SORG, 606); Гостів, 1785–1788, Й VI–201, (ИФМ, 86); Гостів, 1649 (Ж V, 15); Hostow, 1578 (ZDz XVIII/I, 94, 170); **Гостилів**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 511); **Гостомель**, 1946 (Кв., Укр. АТП, 899); Гостомель, 1747 (Арх III/III, 375, 390); Hostoml(a), 1600 (ZDz XXI, 56, 62, 87, 94, 171); Hostomel, кін. XVI – XVII ст. (ZDz XXII, 153, 196, 205, 211); Hostomel, 1581 (ZDz XX, 38, 80); **Hostobuż**, Rus Czerwona, XVI ст. (ZDz XVIII/II, 315); **Гоща**, 1946 (Рв., Укр. АТП, 356); Hoszcza, 1618 (ZDz XXI, 211); Гошча, 1569 (Арх. II/I, 7).

Кміть < псл. Кметь – селянин, господар – споріднене з пол. kimować – розумітися (ЕСУМ II, 472; Ф II, 261).

Кмитів, 1946 (Жт., Укр. АТП, 175); **Kmityn dwór** w Winnicy, 1566 (AS VII, 96).

Korolь < псл. *korlь – король (ЕСУМ III, 39).

Королін, 1946 (Др., Укр. АТП, 154); Królin, 1893 (SORG, 353), Królin, 1788–1788, ЦДІАЛ, ф. 19, оп. XIII–327; Królin, 1819–1820, ЦДІАЛ, ф. 20, XIII–279; Królin, 1589 (ZDz XVIII/I, 14); Królin, 1481 (AGZ XVII, 189); **Королів**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 507); Королевь, 1734–1743 (Арх. I/IV, 451); **Корольків**, 1946 (Сум., Укр. АТП, 543); **Короленків**, 1946 (Жт., Укр. АТП, 169); **Корольча**, Чернігівщина, 1765 (ОРОМ, 50); **Корольов**, Конотопський повіт, 1779–1781 (ОНСН, 501).

Рань < псл. *gьranь – начальник округу (ЕСУМ IV, 272–273; Ф III, 195–196).

Паниців, 1946 (Др., Укр. АТП, 144); Paniszow, 1589 (ZDz XVIII/I, 57); **Пановь**, Львівська земля, 1632 (Арх. I/VI, 657); Панів, 1487, 1540 (КПД ЦДІА), 274, 374, 388, 402, 442, 483); **Пановь**, Волинь, 1449 (РИБ XXVII, 107); **Панченків**, 1946 (Сум., Укр. АТП, 541); Панченків, 1779–1781 (ОНСН, 523); **Панченків**, 1946 (Вор., Укр. АТП, 100); **Пантусовь**, Стародуб, 1765 (ОРОМ, 424); Пантусовь, XVII ст. (Лаз. I, 103, 146); **Pankow**, Белз, 1578 (ZDz XVIII/I, 205); **Панковь**, Кременець, 1648 (Арх. III/IV, 36); **Панібель**, Суразький повіт, 1779–1781 (ОНСН, 235); **Панчово**, Волинь, 1590 (Курб., II, 229).

Тать < псл. tata – дитяче (Ф IV, 26) або тать – злодій (ЕСЛГНПР, 157).

Татищевь, Стародуб, 1765 (ОРОМ, 632); Татищевь, XVII ст. (Лаз. I, 273).

Xusa < псл. *xasa – набіг, розбійник (Ф IV, 285–286).

Хусово, Волинь, 1603 (Арх. I/X, 125); Хусовь, 1569 (Арх. II/I, 10).

Вої < псл. *wojь – воїн < іє. *uei – прагнути, домагатися, гнатися (ЕСУМ I, 431).

Воютин, 1946 (Вол., Укр. АТП, 74); Wojuthin, 1570 (ZDz XIX, 6); Wojutyn, 1701 (Арх. III/II, 407); Воютин, 1649 (Арх. III/IV, 347); Воютинь, 1545 (Пам. IV, 2, 80, 83, 89); **Войнилів**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 501); **Войнилів Довгий**, 1946 (Стн., Укр. АТП, 501); Wojniłow, 1893 (SORG, 234); Войнилів, 1785–1788, Й XVI–250, 1819–1820, Ф XVI–34 (ИФМ, 61); Войниловь, 1767 (Гал. л. II, 271); Войнилів, 1677 (КПД ЦДІАЛ, 976); Wojnylow, 1515 (ZDz XVIII/I, 171); Wojniłow, 1437 (ZDz XII, 28); **Woynilow**, Поділля, 1623 (ZDz XXI, 637); Woynyłow, 1570 (ZDz XIX, 28); **Войнин**, 1946 (Вол., Укр. АТП, 60); Войнинь, 1765 (Арх. V/II (1), 91); „Pusthomithe, Bubnowa, Woynina, Kozłowa...“, 1570 (ZDz XIX, 22); Войнь, 1282 (ЕСЛГНПР, 32); **Восгоща Перші**, 1946 (Вл., Укр. АТП, 563); **Восгоща Другі**, 1946 (Вл., Укр. АТП, 563); Воєгоще, 1903 (Теод. V, 279); **Вуйковичі**, 1946 (Др., Укр. АТП, 1020); Wojkowice, 1464 (AGZ I, 31); **Войсечь**, 1512 (Арх. VIII/IV, 220); Войсечь, 1662 (Арх. VII/III, 160); **Войків**, 1946 (Сум., Укр. АТП, 529); **Войчевь**, Волинь, 1545 (Пам. IV, 2.24); **Войнарвань**, Київська земля, 1682 (Арх. II/II, 441, 453); **Woyniesz**, Галичина, 1457 (AGZ XII, 251, 432); **Войнич**, Польща, 1785–1788, Й I–324, 1819–1820, Ф I–54 (ИФМ, 61); Woynicz, 1718 (AGZ I, 143, 144); Woynicz, 1509 (MRPS IV/I, 610, 677); Wojnicz, 1328 (AS II, 14, 270); **Войнь**, Білорусь, 1449 (РИБ XXVII, 109); Войнь, 1569 (РИБ XXX, 519); **Войновь** (острів, урочище в Пінському повіті), 1552–1555

(ПКПКК, 125); **Wojksa**, Польща, 1589 (ŽDz XVIII/1, 58); **Wojslaw**, Польща, 1893 (SORG, 338); Войслав, 1785–1788, Й VII–363, 1819–1820, Ф VII–63 (ЙФМ, 61); **Wojslaw**, w row. mieleckim Galicyi zach., 1459 (AS II, 190); **Войскъ** (урочище, Дымирское староство), 1789 (Арх VII/III, 456).

Хлоръ // холоръ < псл. *хлоръ – робітник, холоп (Ф IV, 257).

Хлоповъ, Волинь, 1545 (Пам. IV, 2,117); **Хлопків**, 1946 (Кв., Укр. АТП, 256); **Chlorpkow**, Холм — Красностав, 1564 (ŽDz XVIII/1, 199); **Хлопятин**, Галичина, 1934 (ПШ, 29); Chłoriatyn, 1893 (SORG, 539); Chłoriatyn, 1785–1788 (ЦДАЛ, ф. 19, оп. XIX–166); Chłoriatyn, 1819–1820 (ЦДАЛ, ф. 20, оп. XIX–153); Chłoriatyn, 1578 (ŽDz XVIII/1, 205); **Холопче**, Волинь, 1646 (Арх VII, 541); Chłopcze, 1558 (AS VI, 26, 27, 93, 94, 136, 140); **Холопінъ**, Волинь, 1545 (Пам. IV, 2,25); **Холопков**, Глухівський повіт, 1779–1781 (ОНСН, 459).

Збірне поняття **Ljudъ** < псл. *ljudъ – люди, народ < іє *leudho- / leudhi — рости (ЕСУМ III, 322–323; Ф II, 945) відображене в ойконімах: **Людинъ**, Волинь, 1765 (Арх. VII (1), 79); **Ludczyn**, Волинь, 1577 (ŽDz XIX, 39); **Люджа**, 1946 (Сум., Укр. АТП, 2030); **Людогошъ**, Мглин, 1499 (РИБ XXVII, 782); **Людвяны**, двір „въ Жмуди“, 1499 (АЛМ I, 510); **Ludcza**, Польща, 1498 (AGZ XVI, 284); **Людвин**, 1946 (Льв., Укр. АТП, 327).

Зафіксовано лише один приклад емоційно маркованої назви людини: **Ostolopъ** < псл. *ostolopъ (въ) < псл. stьlbъ // stьlpъ – стовб (Ф III, 165, 765–766).

Остолопів, Гайсинський повіт Подільської губернії, 1811 (СРУ, середина XVIII – початок XIX ст., X-763); **Остолоповъ**, 1776 (Арх V/II (1), 268); **Остолоповъ**, 1664 (Арх VII/II, 540); **Ostolopow**, 1567 (ŽDz XX, 123, 140); **Остолоповъ**, Білорусь, 1473 (РИБ XXVII, 90).

Корені, що мають основне семантичне навантаження *людина*, є прототипами, на основі яких розгорнулася широка мережа твірних основ ойконімів (у переважній більшості опосередковані антропонімом). Перелік географічних назв засвідчує велике розмаїття значень коренів в діячності і на такому великому територіальному обширі, однак прототипи збереглися у свідомості споживачів цих онімів, і в цьому прослідковується зв'язок на ментальному рівні багатьох поколінь, що об'єднані єдиним географічним ареалом. Антропоцентризм проявляється не тільки в тому, що усі засвідчені назви так чи інакше пов'язані з антропонімом, але і в тому, що корені твірних основ географічних назв відображають буття, у центрі якого є людина.

Література

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. – М., 1986.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984.
3. Дмитриева Л. М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая). – Барнаул, 2002.
4. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигматического анализа // Язык и наука конца 20 века. – М., 1995. – С.144 – 238.
5. Молчанова О. Т. Роль этнопсихологии при выборе ономастологических признаков мотивации в процессе наименования объектов среды обитания // Studia z Filologii Polskiej i Słowianskiej. Warszawa, 1998.
6. Потебня А. А. Мысль и язык. – К., 1993.

Джерела

- АЛМ** Акты литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. – Варшава, 1896–1897. – Т. I, вып.1–2.
- Андр.** Андрияшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до поч. XVI в. – Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928, кн. 20: 95–128.
- Арх.** Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859–1914.
- Гал. л.** Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год, составил А. С. Петрушевич. – Литературный сборник. – Львов, 1874; Сводная галицко-русская летопись с 1700 по 1772 год, составил А. С. Петрушевич. – Львов, 1887.

ЕСЛГНПР	Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови. – К, 1982–2003. – Т. I–IV.
ЭССЯ	Этимологический словарь славянских языков. – М., 1974–2000. – Вып.1–27.
Ж	Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895–1900. – Т. I–III; Львів, 1903. – Т. VII.
ІМС	Історія міст і сіл Української РСР. – К.–Т.1–25.
ИФМ	Йосифинська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. – К., 1965.
Клен.	Клепатский П. Г. Очерки из истории Киевской земли. – Литовский период. – Одесса, 1912. – Т. I.
КПД(ЦДІА)	Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799. – К, 1972. – 672 с.
Кр.	Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – ЗНТШ. – Т. ССХLIII. – С.374–521.
Курб.	Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – В кн.: Акты, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1849. – Т. I–II.
Лаз.	Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Полк стародубский. – К., 1888. – Т. I; Полк нежинский. – К., 1893. – Т. II.
ЛО	Львівська область. Адміністративно-територіальний поділ. – К, 1971.
ЛШ	Schematismus...archidiaeceseos metropolitane graeco-catholicae Leopoliensis pro anno Domini 1861. – Leopoli, 1861; Schematismus...Metropolitan-Consistorium untersteher den Volksschulen für das Jahr 1863. – Lemberg, 1863. Шематизм архидієцезії греко-католицької Львівської на рік 1882. – Львів, (1882); Шематизм Львівської архієпархії на рік 1931–1932. – Львів, 1931.
ОНСН	Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931.
ОРОМ	Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк черниговский. – Чернигов, 1866. – Вып.I. Полк киевский и нежинский. – Чернигов, 1867. – Вып.II–III.
Пам.	Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1848–1859. – Т. I–IV.
ПКПКК	Писцовая книга Пинского и Клецкого княжества... составленная пинским старостой С. Хваличевским в 1552–1555 г. – Вильно, 1884.
ПШ	Schematismus... diaeceseos Premisliensis pro anno Domini 1856. – Premislae, 1856; Схиматисм... епархии перемишской на год... 1868. – Перемишль, 1867; Шематизм... злучених епархій перемишської, самбірської і сяноцької на рік... 1934. – Перемишль, 1934.
РИБ	Русская историческая библиотека. Литовская метрика. – Пб., 1903. – Т. XX; СПб., 1910. – Т. XXVII; Юрьев, 1914. – Т. XXX; Пг., 1915. – Т. XXXIII.
СРУ	Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. 36. документів і матеріалів. – К., 1978.
СШ	Шематизм... епархії станіславівської на рік... 1931. – Станіславів, 1931.
Теод.	Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел... Житомирский уезд, Новгород-Волынский уезд, Овруцкий уезд. – Почаев, 1888. – Т. I. Ровенский уезд, Острожский уезд, Дубенский уезд. – Почаев, 1889. – Т. II. Кременецкий и Заславский уезды. – Почаев, 1893. – Т. III.
Укр. АТШ	Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.
Ф	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964–1973. – Т. I–IV.
ЦДАЛ	Центральний державний історичний архів України у Львові.
AS	Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – Т. I; Lwów, 1890. – Т. III–IV; Lwów, 1910. – Т. VI.
AGZ	Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1869–1935. – Т. I–XXV.
LWR	Lustracja Wojewodztwa Ruskiego.1661–1665. – Wrocław, 1970–1976. – Т. I–III.
MRPS	Matricularum Regni Poloniae summaria... – Warszawa, 1905–1908. – Pars I–III; Warszawa, 1910–1915. – Pars IV. Vol.I–III; Warszawa, 1919–1961. – Pars V. Vol.I–III.
SORG	Special-Orts-Repertorium von Galizien. – Wien, 1893.

Źdz Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. V; Warszawa, 1894. – T. XXI; Warszawa, 1899. – T. XIX; Warszawa, 1902. – T. XVIII. – Cz.I.

Петро Мацьків, к. філол. н.*

Дрогобицький педагогічний університет ім. І.Франка (Дрогобич)
УДК 821.161.2'373.23

БІБЛІЙНІ ОЙКОНІМИ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто ойконіми Біблії на основі когнітивних структур у системі акціонального фрейму, з'ясовано їхню внутрішню форму, подано лінгвокультурний коментар.

Дослідження онімів у когнітивній семантиці є важливим з огляду на фонові знання, які дозволять по-новому, в децю іншому ракурсі підійти до проблем власного імені, його поняттєвого чи безпоняттєвого статусу в традиційній семантиці. Так звана безпоняттєвість власної назви в структурній семантиці не завжди підтверджується при функціональному чи концептуальному підходах, оскільки перебирає на себе значеннєві потенції, доносячи своєю внутрішньою формою, метафорикою, асоціаціями мовні особливості епохи, культурологічний смисл, який транслюється мовною особистістю у взаємозв'язках із соціумом, культурою, релігією. Зрозуміло, що між власними та загальними назвами, які пов'язані функціонально й онтологічно, існують відмінності родо-видового, поняттєвого характеру. Кореляції загальне // індивідуальне, форма // зміст, перекладність // неперекладність визначають їхню специфіку [5: 8–15]. Функціональний аспект власних і загальних назв у багатьох випадках аналогічний (номінативна, комунікативна, апелятивна, експресивна, вокативна, та ін. функції) [3: 108]. У прагматичному плані оніми набувають особливих функцій, які базуються на асоціативних зв'язках та відношеннях. Саме цей аспект дозволяє говорити про наявність поняттєвого компонента в структурі оніма, прихильниками цієї теорії є О. Есперсен, Є. Курилович, Е. Брандт, І. Щерба та ін. Когнітивний аспект оніма (його енциклопедичне значення) вичленовує в ньому фонові знання, які відображають культурні, національні, ментальні особливості в структурі значення оніма [1: 55–56]. Оніми є носієм національної унікальності мови, своєрідним мовним кодом гносеологічної інформації. У Біблії згадується значна кількість ойконімів, ми ж аналізуємо лише ті, що верифікуються акціональним фреймом концептосфери *Бог*.

Онім *Єрусалим* – фонетичний варіант єврейського *Jeruschalajim* ("засновник світу"). За біблійними даними в часи Авраама це місто називалось Салімом ("світ") [6: 375]. Учені також висловлюють припущення й про його ханаанське походження – *Iruschalim* (заснований богом Шалемом) [4: 413], який первісно мав назву Євус (Нав 18: 28). Метафорика синонімічних корелятивів проливає світло на історію Єрусалиму в контексті світових релігій. Передусім він номінується як місто Давида. Саме цар Давид був засновником Єрусалиму. Його син Соломон побудував у Єрусалимі храм Господу, куди був принесений ковчег завіту, звідси й доходить інша назва цього міста – місто Господа, престол Господа (Євр 3: 17), святиня (Йоїл 3: 17). Єрусалим у своїй історії мав і трагічні сторінки, зумовлені непокорюю Богові, що стало причиною його завоювань іншими народами, винищенням та ін. Про Єрусалим як про місто крові згадується неодноразово:

* © П. Мацьків, 2006

¹ Тут і далі посилаємося на Українську Біблію в перекладі І. Огієнка (1962). Зважаючи на кодифікованість біблійних скорочень ми не подаємо списку умовних скорочень.

"А ти, сину людський, чи будеш судити, чи судитимеш місто крові? І завідом його про всі гидоти його" (Єз 22: 2). З Єрусалимом пов'язані історичні події, які стосуються передусім єврейського народу: Єрусалим став столицею Південного (юдейського) царства (1 Цар 14: 21), центр життя іудеїв після вигнання (Езд 1: 5); у Єрусалимі Ісус Христос входив як цар (Мв 21: 9–10), там він був розп'ятий (Лк 9: 31), Святий Дух зійшов на учнів Христа (Дії 2: 1–5), з цього міста почалось поширення Благої Вісті (проповідання християнства) (Дії 1: 8), а також відбулись перші збори церкви (Гал 2: 1–5). У Єрусалимі знаходяться святині трьох світових релігій: юдаїзму (останки стіни Соломонового храму), ісламу (мечеть Омара), християнства (храм Гробу Господнього, храм Воскресіння). Значення Єрусалима земного уособлюється в образі Церкви на землі. Через обряд хрещення християни наближаються до Небесного Єрусалиму, Граду Бога живого (Євр 12: 22), де знаходиться храм Духа Святого: "Бо Христос увійшов не в рукотворну святиню, що була на взір правдивою, але в саме небо, щоб з'явитись тепер перед Божим лицем за нас" (Євр 9: 24).

Ойконім *Тир* – фонетичний варіант єврейської назви Цор "скала" [6: 975]. Це було одним із величних міст фінікійців, розквіт якого припадає на часи Давида і Соломона, у ньому перебував також Ісус Христос ("І, вийшовши звідти, Ісус відійшов у землі мирські й сидонські" (Мв 15: 21), його загибель передбачали пророки (Єр 47: 4). Тир припинив своє існування після захоплення і зруйнування його в IV ст. до н.е. Олександром Македонським.

Номинація *Копернаум* (по-єврейськи *kerphar nachum* "село Наума (втіхи)" [6: 445] посідає особливе місце в описі земного життя Ісуса Христа; саме тут знаходився Його центр служіння в Галілеї (Мв 4: 13–17). У синагозі Ісус Христос неодноразово виголошував проповіді, найвідоміша з яких – про хліб життя – документується Євангелієм від Івана (Ів 6: 24 – 59). У цьому місті здійснено Ним чудеса: вигнання бісів (Мк 1: 21 – 27), вилікування теці Петра (Мк 1: 29 – 31), си́на царедворця (Ів 4: 46 – 54), паралізованого (Мк 2: 1 – 22) та ін. На жаль, мешканці міста не прийняли Господа і здійснився над ним Суд Божий: "А ти, Капернауме, що до неба піднісся, аж до Аду ти зійдеш. Бо коли б у Содомі були відбулися ті чуда, що в тобі сталися, то лишився б він був по сьогоднішній день" (Мв 11: 23). Родом з Копернаума апостоли Петро і Андрій, тут працював митником апостол Матвій (Левій).

Назва *Юдея* (*Іудея*) походить від антропоніма Юда "звеличу Ягве" [5: 487]. Юдеєю називали римляни і греки землі Юди, південну частину Палестини, а також всю країну, включаючи Галілею і Самарію. Іудея як окреме і самостійне царство виникло після смерті Соломона як наслідок відокремлення північних колін Ізраїлю. Центром цього царства був Єрусалим, завдяки якому духовна сутність була значно міцнішою, ніж у південного Ізраїльського царства (столиця Самарія). З Іудеєю пов'язане народження Ісуса Христа (Вифлеєм), його розп'яття (Єрусалим). Юдаїзм як релігію заснували представники Юдиного коліна.

Лексичне утворення *Галілея* є фонетичним корелятом єврейського слова *halija* "місцевість, край, країна". Галілея (частина Палестини) була населена в часи Ісуса Христа сирійцями, фінікійцями, арабами, через що отримала назву Галілея поганська (Мв 4: 15). Родом із Галілеї всі апостоли Ісуса Христа, за винятком Іуди Іскаріота, який був із Іудеї. Ісус Христос виріс у галілейському місті Назареті, в місті Копернаумі він здійснив чуда. Закономірними виглядають і Божі імена "Ісус Галілеянин" (Мв 26: 69), "Ісус з Назарету Галілейського" (Мк 1: 9).

Місто *Сіхар* (єврейське *schochar* "який напився") чи "плата", "заробіток" [6: 903] у Біблії згадується у зв'язку з колодцем Якова, біля якого Ісус Христос розмовляв із самарянкою, що прийшла по воду. Після цієї розмови багато мешканців Сіхару повірили в Месію – Ісуса Христа. Тут була побудована церква Івана Хрестителя і перед решітками

віттаря знаходиться колодязь і посудина, з якої, за переказами, напився Ісус Христос, хоча про посудину не згадується у біблійному тексті (Ів 4: 5–43).

Назви міст *Содом* ("який горить") і *Гоморра* символізують нечестивість, грішний Єрусалим, кару Божу (пор.: "Поправді кажу вам: легше буде країні содомській й гоморрській дня судного, аніж місту тому!" (Мв 10: 15); "І їхні трупи полишить на майдані великого міста, що зветься духовно Содом і Єгипет, де й Господь наш був розг'ятий" (Об 11: 8); "Як Содом та Гоморру й сусідів її поруйновано, каже Господь, так ніхто там не буде сидіти, і не буде в нім мешкати чужинцем син людський" (Єр 49: 18). Як відомо, кара Божя спіткала мешканців цих міст, а також Адму, Севоїм [2: 412] за їх розбещеність, лукавство, зажерливість, злобу (Рим 1: 26–28).

Когнітивний аналіз розглядуваних онімів об'єктивує не тільки біблійну історію, але й дозволяє поглянути на якості Бога в контексті окресленого часового проміжку криз призму подій, які актуалізуються ойконімами і репрезентують текст Біблії в історичному, культурологічному та релігійному виявах. Це підтверджує трактування онімів як поняттєвих субстанцій.

Література

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Рус. яз., 1980. – 320с.
2. Вихлянец В. Библиейский словарь <http://www.geocities.com/>
3. Athens/Ithaca/4515/.
4. Лалаян Наталя. До проблеми теорії власної назви // Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Семантика мови і тексту». – Івано-Франківськ, 2006. – С. 107 – 109.
5. Словарь библейского богословия // Под ред. Ксавье Леон-Дюфура. – Bruxelles. – 1990. – 1288 с.
6. Суперанская А.В. Эволюция теории имени собственного в Европе // Вопросы филологии, 2002. — №3. – С. 5 – 16.
7. Фритц Ринекер, Герхард Майер. Библиейская Энциклопедия Брокгауза. – Кременчуг, 1999. — 1088 с.

Лариса Мовчун, к. філол. н.*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2: 159.964

АРХЕТИПОВА ОСНОВА КОНЦЕПТУ “УЧИТЕЛЬ” (НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО)

У статті розробляється методика аналізу архетипу та розглядаються архетипи, на яких ґрунтується концепт „учитель”. Розмежовуються поняття міфема та міфологема.

Концепт як ментально-мовне утворення ґрунтується на найглибиннішій структурі, що сягає зони колективного несвідомого, – архетипі. Проникаючи у свідомість, архетип наповнюється змістом усвідомленого досвіду, трансформуючись у міфему, яка реалізується в міфологемах. Архетипи лежать в основі стереотипів та прототипів.

* © Л. Мовчун, 2006

¹ У наукових працях трапляється як отождоження понять *міфема* та *міфологема*, так і їх розрізнення. *Міфемою* (образом-міфом) вважають форму ментальної репрезентації міфу [3: 101]. *Міфологемою* – одиницю внутрішньоструктурної змістової організації концепту [3: 101], вербальне втілення міфу (текст, наратив, висловлення,

У науковій літературі існує три основні інтерпретації архетипу, запровадженого К. Г. Юнгом як структурна домінанта психічного, первісний образ, модель інстинктивної поведінки [13: 49, 71]: 1) психологічний (апріорна форма психіки, пов'язана зі структурою мозку; вона успадковувана, універсальна і запускається спонтанно) [2]; 2) культурологічний («схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи»; «культура попереду нас») [4: 97 — 98]; 3) літературознавчий (ідея, персонаж, акція, об'єкт, випадок, що охоплює найбільш суттєві риси, які є первісними, загальними, універсальними і виявляються критиками шляхом зіставлення з міфами і ритуалами) [5: 65].

У когнітивній лінгвістиці архетип досліджують як ментальну структуру, що бере участь у формуванні ментальності концепту [3: 145]. Для виявлення архетипів користуються архетиповим аналізом тексту, що передбачає зіставлення концептуального простору тексту зі списками архетипів, висунення гіпотези архетипів, її доведення шляхом опису способів репрезентації архетипів у вигляді тем, сюжетів, метафор, символів, парадигматики асоціацій, стилістичних прийомів тощо [10: 40].

Для аналізу архетипу як основи концепту ми пропонуємо таку методикку:

- 1) вказати ім'я концепту;
- 2) на підставі вивчення наукових джерел з антропології, психології, культурології, літературознавства висунути гіпотезу, який архетип лежить в основі концепту;
- 3) зіставити концептуальний простір текстів зі списком архетипів, виявивши теми, сюжети, метафори, символи тощо та встановивши парадигматичні й синтагматичні зв'язки слова – імені концепту в текстах;
- 4) з'ясувати кореляцію архетипів і міфем та міфологем, реконструювавши їх з міфів, казок, паремій, релігійних текстів та виявивши шляхом опитування²;
- 5) встановити кореляцію архетипів і стереотипів та прототипів, виявивши останні методом опитування та зіставивши з текстовим матеріалом (уточнення понять «стереотип» та «прототип» і проведення названого дослідження плануємо в подальшій роботі).

Об'єктом нашого дослідження є один з ключових концептів виховного (педагогічного) дискурсу „*учитель*”. Основним текстовим матеріалом ми обрали твори педагога, письменника і науковця В. О. Сухомлинського², на базі яких можна не лише віднайти архетипи, міфем та міфологеми, а й стереотип, прототип, образ „Я” вчителя тощо.

Ім'я концепту – слово *учитель*. Вербальним репрезентантом концепту „*учитель*” у художніх творах В. О. Сухомлинського є в основному слово *учитель/учителька*, рідше *вихователь*, *класний керівник*. Дуже рідко для номінації використовується сполучення власного імені та імені по батькові: *Іван Петрович*, *Іван Пилипович*, *Микола Васильович*,

---

власне ім'я) [10: 352], уявлення [11: 17], що реалізується в певному твердженні-висловленні (ментально-вербальне втілення; міфологема містить матеріал для мисленнєвого та емоційного узагальнення [1: 29]) або ж просто як важливий для міфу персонаж чи ситуація [7: 38; 1: 191]. Ми схильні розмежовувати *міфему* й *міфологему*, розглядаючи *міфему* як форму ментальної репрезентації міфу, а *міфологему* як її змістове наповнення, що має пропозиційний характер. Серед міфологем є найдавніші, первинні, спонтанні і пізніші, вторинні, формовані цілеспрямовано (І. М. Дьяконов розрізняє первинні, вторинні і третинні міфологеми [1: 62]).

Для нашого дослідження ми скористалися списком міфологем, що встановили шляхом опитування Ю. С. Тюнников та М. О. Мазниченко [11].

² Див.: Сухомлинський В. О. Вічна тополя: Казки. Оповідання. Етюди. – К.: Генеза, 2003. – 271 с.; Сухомлинський В. О. Чиста криниця: Казки, оповідання, етюди. – К.: Веселка, 1993. – 287 с.

Григорій Гнатович, Андрій Трохимович, Андрій Степанович, Степан Андрійович, Панас Іванович, Марія Іванівна, Марія Петрівна, Марія Миколаївна, Марія Григорівна, Ганна Олексіївна, Віра Гнатівна, Віра Петрівна, Катерина Степанівна, Надія Степанівна, Олександра Миколаївна тощо. Помічено, що в переважній більшості оповідань В. О. Сухомлинського вчитель залишається безіменний, тоді як учень/учениця має індивідуальне ім'я. Для письменника важливо акцентувати архетиповість, прототиповість, стереотипність уявлення про вчителя.

У формуванні ментальності концепту „*учитель*” бере участь міфема *учитель*, яку визначає низка пропозицій-міфологем, що репрезентують неадекватне уявлення про вчителя. Припустимо, що міфема *учитель* сформувалася на основі архетипу *учитель*. Його витoki слід шукати у ритуалі, доміфічному, довербальному способі репрезентації світу, коли весь родовий колектив за допомогою тілесно представленого коду моделював світ у свідомості молодшого покоління [9: 81]. Отже, архетип *учитель* ґрунтується на ще більш ранньому архетипі – архетипі *наслідування* (тут якраз і можна згадати вчення К. Г. Юнга про архетип як модель інстинктивної поведінки). Архетип наслідування забезпечував беззастережне і якісне засвоєння важливих для виживання знань.

Імовірний архетип *учитель* зі змістовим наповненням образ усього родового колективу породжує міфологему «*виховувати повинно суспільство*» [11: 28]; пор. *всі люди – наставники, всі люди – учні* (китайське)*¹: *Дала мати синові паперові картки з буквами – від А до Я. Прочитала букви і сказала: – Вчи, сину. Вивчи азбуку – читати навчишся. Умітимеш читати – Учнем Людським станеш. Станеш Учнем Людським – з кожним днем розумнішатимеш* (В. О. Сухомлинський).

З першопочатків формування людського суспільства старше покоління посідало провідне становище. За висловом Є. Я. Режабека, «старші – живе втілення минулого і зразок для майбутнього – є головними охоронцями соціального досвіду, найбільш обізнаними «експертами» з найрізноманітніших питань» [9: 87]. Звідси міфологеми *учень не більший за вчителя* (Євангеліє від Св. Матвія, вірш 24); *шануй учителя наче родителя* (Номіс): *Андрій прийшов зі школи й побачив заплакану матір. Він поклав книжки й сів за стіл. Жде обіду. – А тата відвезли в лікарню, – каже мати. – Занедужав батько. – Вона ждала, що син занепокоїться, стривожиться. Та син був незворушний, спокійний. Мати широко відкритими очима дивилася на Андрійка. – А нам завтра до лісу йти, – каже Андрійко. – Завтра ж неділя... Учителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій годині ранку. – Ну, й куди ж ти підеши завтра? – До лісу... Як наказала вчителька. – А серце тобі нічого не наказало? – спитала мати* (В. О. Сухомлинський).

Безпосередня передача знань від старшого покоління до молодшого здійснювалася під час ініціації. Сама ініціація, функцію якої порівнюють із функцією сучасної школи [6: 244], сформувала архетип *другого народження, подвійного походження*: дитина народжується в батьків, а проходячи ініціацію-навчання, народжується вдруге (інститут названого батьківства) — аналогію можна провести з метафорою В. О. Сухомлинського «*народження громадянина*». Звідси шкільна міфологема «*вчитель – друга мама*» [11: 343]; пор. *хороший учитель – другий батько* (мордовське); *хто тебе вчить, той дає тобі життя* (арабське); *тіло – від батьків, душа – від учителя* (монгольське)*: *Ласкаві, привітні очі [вчительки] дивляться в чорні, сині, сірі, блакитні оченята своїх вихованців; Його лагідна усмішка викликає в малечі таку ж теплу усмішку* (В. О. Сухомлинський) – відтворення стереотипної поведінки матері/батька.

¹ Тут і далі прислів'я, позначені *, ми використали із серії «Мудрість народна» (К.: Дніпро, 1969 – 1990).

З [колективним] образом старшого покоління, яке виконує виховну функцію, пов'язаний архетип *мудрого старця/мудрої старої*, традиційний для народних казок, зокрема українських: три пустельники навчають царевича, як набрати молодильної води (казка «Молодильна вода»); сивий дід навчає дурня будувати корабель (казка «Летючий корабель»); Ох бере в науку ледачого хлопця (казка «Ох»; пор. з російською казкою «Хитра наука»); баба знаходить у лісі дитину і виховує її (казка «Про богатиря Димка та його зятя Андрушка»). Саме архетип *мудрого старця* К. Г. Юнг визначав як один із уселюдських першообразів – поряд із архетипами землі-матері, героя, демона [12: 782]. Цю думку потверджують прислів'я інших народів: *коли людина стає старішою, то бачить більше* (єврейське); *стара людина і шкірою бачить* (сомалі); *молодий леопард у старого полювати вчиться* (га); *де немає хороших стариків, там немає і хороших молоді* (адигейське); *розум старого молодому силу дає* (мордовське); *хочеш успіху досягти – порадься з трьома дідами* (китайське); *питай поради у старих, яких життя навчило*; *на цюглу лізе молодий, біля стерна стоїть старий* (грецькі); *старший повчає, молодший наслухає* (монгольське); *що молодий узгедить у дзеркалі, старий може побачити і в старій цеглині*; *стара людина – сонце на вершині гори* (перські)*; *старість – сила на ноги, міцна на розум* (білоруське); рос. *старших и в Орде почитают* (Даль).

Архетип *мудрого старця* в художніх творах В. О. Сухомлинського відповідає концепту-архетипу „*Старий Учитель*”. Показово, що ім'я концепту онімізується і пишеться з великої літери. Взагалі, іменник *учитель* у художніх творах В. О. Сухомлинського або є безатрибутивними, або сполучається, як правило, з прикметником *старий*; рідше прикметник *стара* (*старенька*) означає іменник *учителька*, для якого типовий інший атрибут – *молода*. Іноді атрибут має описовий характер – *вона недавно закінчила інститут*. Це вияв надіндивідуального несвідомого – архетипу мудреця, для якого інваріантним є саме чоловіче начало колективної мудрості.

Архетип *учитель* полярний [8]; у дослідженнях психологів є висновок про те, що спілкування учителя з учнем активізує полюс-архетип *учитель* у психіці педагога і навпаки – при спілкуванні з кимсь, хто виступає в ролі наставника, в учителя активізується полюс-архетип *учень*. Концепт „*учитель*” програмує існування концепту „*учень*”. Концепт-архетип „*Старий Учитель*” у творчості В. О. Сухомлинського корелює з архетипом *вічного учня*; пор.: *учитись ніколи не пізно* (французьке); *дарма, що я старію, поки живий – учуся; не зле повчитися її старому* (грецькі); *і сивому повчитися не пізно* (молдовське); *хоч і до ста років живи, та все одно вчись* (тамільське); *що довше живеш, то більше знати хочеш* (баскське)*; рос. *учиться – всегда пригодится* (Даль).

Під гіллястою тополею сидів Старий Учитель, записував до школи дітей. До вчителя підійшов сивий дідусь; учитель тильно подивився на дідуса, примружився й знову глянув йому в вічі. Він узнав свого першого учня. – Остапе, це ти? – стиха питає Старий Учитель. – Я, вчителю... Привів у школу онука... Малого Остапка... – Старий Учитель і його перший учень обнялися й поцілувалися... – А тепер, мої любі учні, – промовив Старий Учитель рівним, трохи схвильованим голосом, – хто мені скаже, для чого людині потрібно вчитися? (В. О. Сухомлинський).

Концепт-архетип „*Старий Учитель*” пов'язаний з архетипом *вічного повернення* та *циклічності буття*.

Старий учитель Іван Пилипович сьогодні зустрічає десяте покоління своїх вихованців. Доведе оцих малюків до четвертого класу, і сповниться сорок років його роботи в школі. /.../ – Які ви щасливі, діти... – сказав Іван Пилипович. – Щасливі, бо вам є що бачити. Щасливі, бо вас чекає багато прекрасного. Я поведу вас на берег ставка, і ви побачите, як сходить ранкова зоря. Ми затамуємо дихання й побачимо, як соловейко, прокинувшись, п'є краплину роси (В. О. Сухомлинський).

Винятковість становища старшого покоління, мудреця, учителя в людському колективі породжує ряд міфологем, що стосуються самої особистості вчителя,

наприклад, *учитель* приховує справжні почуття [11: 342]: *Перед тим, як відчинити двері, Марія Петрівна застала себе лагідно всміхнутися. З цією усмішкою і зайшла до класу* (В. О. Сухомлинський).

Рольове домінування, закладене в архетипі *учитель*, реалізується в моделях «пряма мова + іменник (вербальний репрезентант концепту *учитель*) + дієслово говоріння *каже, сказав/сказала, наказав/наказала, докоряв/докоряла, хвалить* тощо», а також у стереотипних моделях поведінки вчителя: *вчителька викликала до дошки Наталку, учитель дав задачі, вчителька збрала зошити, він поклав на стіл журнал і зошити і став перевіряти домашнє завдання, одного разу вчителька послала його по крейду*.

Отже, в основі концепту „*учитель*” лежить архетип *учитель*, який ґрунтується на архетипі *мудрого старця/мудрої старої*; психологічна передумова для формування архетипу *учитель* – архетип *наслідування*. Архетип *учитель* корелює з такими архетипами, як архетип *подвійного походження, вічного повернення, циклічності буття, вічного учня*. У свідомості індивідів архетип *учитель* трансформується в міфему *учитель*, яка викристалізовується низкою міфологем.

Література

1. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука, 1990. – 247 с.
2. Зеленский В. Словарь аналитической психологии. <<http://bookap.by.ru/psyanaliz/zelenzk/g13.shtm>>.
3. Івашенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
4. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 91 – 112.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
6. Лобок А. М. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 698 с.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
8. Непійвода Н. Образ автора наукового твору. <<http://journalib.univ.kiev.ua/obraz/5.html>>
9. Режабек Е. Я. Мифомышление (когнитивный анализ). – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с.
11. Тюнников Ю. С., Мазниченко М. А. Педагогическая мифология. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 352 с.
12. Философский энциклопедический словарь: 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1.
13. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.

Олександр Скопненко, к. філол. н.*

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (Київ)

УДК 81'354+81'26+811.161.3

РЕЦЕПЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ДАЛЕКТНИХ РИС У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ І БІЛОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ)

У статті розглянуто проблеми кодифікації сучасних української та білоруської літературних мов. Висвітлено етапи становлення окремих відмінкових форм іменників у цих мовах у ХХ ст.

* © О. Скопненко, 2006

Ацентричний шлях формування української та білоруської літературних мов у ХІХ – ХХ ст. уже начебто наперед зумовив їхній синтетичний характер і здатність до розширення або зміни діалектної бази цих ідіомів у наступні епохи розвитку. У початковий період нормалізації¹ як української, так і білоруської літературних мов відбулася актуалізація різних діалектних баз, що треба пояснювати не тільки екстралінгвальними чинниками, а й специфікою діалектного ландшафту двох мов². Наприклад, діалектною основою сучасної білоруської літературної мови стали середньобілоруські говірки – міждіалектна група нового типу, що виникла внаслідок фронтальної взаємодії південно-західного й північно-східного наріч [2: 550]. Найвужчою ареальною основою білоруської літературної мови треба вважати ошмянсько-островецько-віленську групу говірок [18: 11]. Останнім часом дослідники обґрунтовують гіпотезу, що «становлення норм білоруської літературної мови тісно пов'язане не з діалектами, як міркували раніше, а з діалектними зонами білоруської мови. Спочатку такою діалектною основою національної літературної мовотворчості була північно-західна діалектна зона білоруської мови», смуга говірок по лінії Борисов – Мінськ – Молодечно – Ошмяни, тобто простір між Мінськом та Вільно [7: 277]. При цьому під терміном *діалектна зона* розуміють «спільності, або групи, говірок білоруської мови, тотожних за певними структурними особливостями. <...> це тільки частини єдностей говірок білоруської мови в цілому чи їхніх певних діалектних спільностей» [7: 215].

Базою сучасної української літературної мови став наддніпрянський говір південно-східного наріччя. Ці говірки кваліфікують як старожитні діалекти українського мовного простору, хоч саме наріччя належить до формації відносно пізнього формування [17: 481, 579 – 581]. Середньонаддніпрянський говір має низку рис південно-західного походження.

Характер впливу галицького койне³ на процеси нормалізації української літературної мови наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. дав підстави Ю. Шевельову висловити думку, що «твердження про киево-полтавську основу її [української літературної мови. – О.С.] (власне, південнокиївську й південнополтавську) <...> потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження» [20: 72, 155 – 156, 173. Див. так само: 21: 108 – 109]. Інакше кажучи, уже в першій половині ХХ в. контури середньонаддніпрянської ареальної бази досить інтенсивно змінювали елементи південно-західного типу, переважно опільського (наддністрянського) походження. Багато дослідників вважають, що сукупність літературно-письмових практик ХІХ – початку ХХ ст. у Галичині й на Буковині треба кваліфікувати як західноукраїнський (галицький) варіант української літературної мови, який тільки 1939 р. після воз'єднання Західної й Східної України був декретивно усунутий [9: 5 – 6, 137; Див. також: 3: 3 – 8]. Однак сліди «становлення нової української літературної мови на основі опільських говорів проявляються в сучасній українській літературній мові, зокрема в лексико-семантичній і фразеологічній системах» [3: 3].

¹ Терміни вживані у вузькому розумінні. Нормалізація – стихійні селективні процеси, кодифікація – свідомі й цілеспрямовані процеси мовної стандартизації. Див.: [13: 23 – 25]. Пор.: «Кодифікація – це мовознавче вивчення норм літературної мови, яке має теоретичний і практичний вияв та експлікується на описовому, регулятивному етапах, а також на етапі реалізації» [10: 7].

² Пор.: «Менші розміри виявленої ареальної бази літературної мови свідчать про більшу її системність, і, навпаки, широка ареальна база – про більшу штучність літературної мови» [18: 10].

³ Щоправда, не всі дослідники визнають існування цього ідіому.

Складність нормалізаційних і кодифікаційних процесів на всьому українському етнолінгвальному просторі, який був розподілений між різними державно-політичними структурами, підштовхує деяких лінгвістів загалом стверджувати, що «однією з особливостей відносин української літературної мови й діалектів у початковий період розвитку є наявність і співіснування *декількох літературних мов* [курсив мій. – О.С.], які беруть початок від кількох діалектних баз і функціонують на різних територіях» [5: 285]. При цьому зроблено спробу обґрунтувати твердження про те, що «діоми, які виникають на різних територіях незалежно один від одного, не відрізняються від будь-якої літературної мови в період формування, і тільки згодом, унаслідок тривалої взаємодії, вони здобувають той ступінь структурної близькості, яка дає змогу говорити про варіанти однієї літературної мови» [там само].

Такий підхід навряд чи можна прийняти без вагань, тому що він автоматично ставить знак рівності між літературно-писемною практикою використання народнорозмовного ідіома та літературною мовою, а це не зовсім так, надто якщо взяти до уваги диглосний характер мовного життя, що закріпився на українських етнічних територіях у XIX – XX ст. [14: 123 – 124].

У 20-і – 30-і рр. XX ст. з'явилися кодифікаційні кодекси, які істотно вплинули на подальший шлях розвитку української та білоруської мов. У білоруській ситуації таку роль відіграла «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевича (перше видання 1918 р.), а в українській – «Найголовніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. у Києві» і «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні 17 січня 1919 р.». «Український правопис» 1928 р. («харківський»), який посідає особливе місце в кодифікаційних тенденціях української мови у XX ст., прагнув поєднати передусім західноукраїнські й східноукраїнські традиції в правилах передачі іншомовних слів, і саме це стало головною причиною його критики [21: 107; 11: 241]. Дискусія на Академічній конференції з реформи білоруського правопису й абетки 1926 р. свідчить про те, що нівелювання варіантності у відмінкових формах іменників у білоруській літературній мові не було в центрі уваги тодішнього мовознавства [12].

Однак орфографічні реформи 1933 р., які одночасно здійснено у двох мовах, піддали ревізії не тільки принципи передачі іншомовних слів, але зачепили й граматичну систему цих літературних ідіомів [15: 10].

Деклінаційні структури української та білоруської літературних мов склалися внаслідок нормалізаційних процесів до 20-их рр. XX ст., хоч їм і була властива певна варіантність [1: 10 – 13; пор.: 19: 109 – 110]. При цьому більшість своєрідних відмінкових форм південно-західного походження в українській літературній мові не прищепилися (наприклад, *-оу*, *-еу* на місці давніх *-оіу*, *-еіу*), а також *-ом* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду (*рукоу*, *руком*, *землеу* – орфографічно *руков*, *руком*, *землев*); збереження давніх закінчень *-ом*, *-ім*, *-ох*, *-іх* у давальному й місцевому відмінках множини іменників чоловічого роду (*сином*, *братім*, *на сиох*, *на братіх*), а білоруська літературна мова сприйняла багато типів відмінювання, що генетично пов'язані з південно-західним ареалом (наприклад, іменники чоловічого й середнього роду в давальному й місцевому відмінках множини вживалися із закінченнями *-ом-ѐм*, *-ох-ѐх* (*братом*, *дамом*, *пастухом*, *аб гарадох*, *у лясох*, *на сталох*, *палѐм*, *у палѐх*).

Після змін 1933 р. поза білоруською літературною нормою опинилися не тільки флексії *-ом-ѐм*, *-ох-ѐх* у формах множини давального й місцевого відмінків іменників чоловічого й середнього роду, а й використання закінчення *-у* в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку однини (*тэатру*, *універсітэту*, *народу*). Замість наведених форм вводилися тільки *-ам-ям*, *-ах-ях* і *-а*, що, безумовно, зрушило ареальну базу літературної мови й переорієнтувало її на північно-східне наріччя [19: 109 – 110].

Українська мовна реформа в галузі морфології найбільше виразно відбилася на іменниках третьої відміни типу *кров, любов, радість, юність*, які в родовому відмінку однини втратили закінчення **-и** й стали функціонувати тільки із флексією **-і** (*крові, любові, радості, юності, вісті, осені, солі*)¹. Стосовно згаданих змін Ю. Шевельов відзначає: «Такі форми зустрічаються переважно в південно-східних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови» [21: 128]. Однак навіть у південно-східному українському ареалі зафіксовано чимало діалектних систем, у яких форми із флексією **-и** в родовому відмінку функціонують досить часто. Це стосується говірок Полтавщини, південної Чернігівщини, південної Київщини, центральної Черкащини, Нижньої Наддніпрянщини, східної Слобожанщини [8: 157–158].

У новітній «Теоретичній морфології української мови» зроблено спробу певним чином повернутися до дореформених принципів. Автори зауважують, що «відповідно до вимог чинного українського правопису родовий, давальний і місцевий відмінки однини в іменниках третьої відміни мають омонімічні форми із флексією **-і**. Проте в усному мовленні, в окремих періодичних виданнях і в деяких творах художньої літератури використовують давніше і природне для української мови закінчення **-и** форми родового відмінка однини у випадках *вісти, незалежності, радості, смерті, честі; крові, любові, осені, солі, Русі* і под. Таке написання цих слів пропонує й проект нової редакції українського правопису. Написання флексії **-і** в наведених словах та інші орфограми було запроваджено за тоталітарної доби для зближення українського правопису з російським» [4: 106].

Нааявні матеріали, а також дані Діалектологічного атласу білоруської мови дають підстави вважати, що білоруська літературна мова після реформи 1933 р. виразно змінила напрямок діалектної бази, хоч і не перемістила її за межі середньобілоруського ареалу. Нинішнє існування двох ідіомів у Білорусі – умовно дореформеного й післяреформеного – можна розглядати як різні варіанти однієї літературної мови або з певними застереженнями як дві окремі літературні мови, що виникли на єдиній ареальній основі, але мають неоднакову питому вагу елементів південно-західного та північно-східного походження.

Незважаючи на істотний вплив реформи 1933 р. на українську літературну мову, на нашу думку, не можна кваліфікувати дві її сучасні письмові практики як різні варіанти або окремі літературні ідіоми, адже між ними немає такої великої амплітуди віддаленості, як це було між західноукраїнським і східноукраїнським варіантами літературної мови до початку 20-их рр. XX ст. І разом із цим треба визнати, що з 30-их років XX ст. основа літературної мови, не зрушившись із центральної зони українського етномовного простору, певним чином переорієнтувалася на діалекти нової формації. З 90-их рр. XX ст. можна спостерігати зворотний процес, коли зросла вага генетично південно-західних елементів, що найбільш помітно на лексичному рівні [16].

Література

1. Барута-Садкоўскі А. Праблемы беларускай марфалогіі ў 20-х гадах: віленскі, мінскі і гродзенскі моўныя варыянты // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Мат. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывізацый». – Мн., 2001. – С. 10–13.
2. Беларуская мова: Энциклапедыя. – Мн., 1994. – 655с.
3. Бичко З. Опільський діалект і західноукраїнський варіант української літературної мови // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–8.

¹ Пор.: «Нормативні нині форми *радості, Русі* ніякі не русизми (що б там про це не говорили), а дія аналогії – вертикальне вирівнювання основи: *радість, Русь* має м'яку основу, то вона просить в непрямі відмінки» [6: 130].

² Маємо на увазі ідіоми на теренах України.

4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 400 с.
5. Гриценко П.Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // Philologia slavica: К 70-летию академика Н.И. Толстого. – М., 1993. С. 284 – 294.
6. Карпенко Ю. О. Пропозиції до нового видання «Українського правопису» // Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису». – К., 1997. – С. 130 – 131.
7. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы: Дапаможнік. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
8. Матвіяс І.Г. Форми іменників III відміни в українській мові // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К., 1971. – С. 152-170.
9. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. – К., 1998.
10. Мацюк Г.П. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини XIX ст. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К., 1995. – 296 с.
12. Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі по рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927.
13. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: Типология нормализационных процессов. – М., 1996. – С. 23 – 25.
14. Скапненка А. Кадыфікацыйныя тэндэнцыі ў беларускай і ўкраінскай літаратурных мовах XX ст.: тыпалогія і спецыфіка // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Мат. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывізацый». – Мн., 2001. – С. 123 – 132.
15. Станкевіч Я. Змена граматыкі беларускага языка ў БССР. – Вільня, 1936.
16. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та словотворі української мови кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації). Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2003.
17. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – Вид. друге, випр. і доп. – 824 с.
18. Цыхун Г. Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. – Мн., 1993.
19. Цыхун Г. Дэфармацыі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы ў гады гаталітарызму // Аняменне: з хронікі знішчэння беларускай мовы. – Вільня, 2000.
20. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996.
21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998. – 208 с.

Оксана Тищенко, к. філол. н.*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'322.221.24

ЖЕСТОВА МОВА ГЛУХИХ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД

У статті проаналізовано лексикографічні праці в галузі жестової мови глухих. Основну увагу звернено на такі аспекти лексикографування, як якісний склад лексики (жестики); принципи укладання; характер і структура словникової статті, системність подання інформації тощо.

Жестова мова (ЖМ) – це автономна комунікативна система людей з вадами слуху, експлікативний бік якої має мануально-мімічну основу. Сьогодні загальновизнане існування **жестової мови (ЖМ)** як природного засобу комунікації **глухих** і

* © О. Тищенко, 2006

калькованого жестового мовлення (КЖМл) як мануальної маніфестації вербальної мови. Основна структурно-семантична одиниця ЖМ – жест – є аналогом *лексеми* (або *морфемі*). Жест має багатокомпонентну будову, яку становлять такі параметри, як *конфігурація, локалізація, характер руху, участь однієї чи двох рук, немануальний компонент*.

Дактильно-жестова мова в Україні є офіційно визнаною мовою глухих людей: її використовують як у побутовому спілкуванні, так і в навчанні, професійній діяльності тощо. У зв'язку з цим актуалізується лінгвістичне дослідження ЖМ, зокрема особливості її лексикографічної параметризації. Пропонуємо в цьому контексті огляд типових словників ЖМ з метою уточнення власної концепції словника української жестової мови глухих.

Сьогодні світовий досвід у галузі лексикографічної параметризації ЖМ репрезентований перекладними жестово-словесними й частіше – словесно-жестовими словниками національних жестових мов: британської, фінської, шведської, німецької, російської, української. Передусім зважатимемо на такі аспекти лексикографування, як якісний склад лексики (жестики); принципи укладання (тематичний, алфавітний за словом-еквівалентом, „алфавітний” за конфігурацією (конфігураційний) тощо); характер і структура словникової статті (переклад чи тлумачення, спосіб описання жесту, типи додаткової інформації, ілюстрації та ін.), системність¹.

„**Мова жестів глухих**” (1964 р.) Р. Краєвського [12] – це перше найповніше українське видання, присвячене опису жестового складу (жестики) ЖМ у вигляді посібника (усього описано більше 1500 жестів). Книжка складається з передмови, вступу, у яких автор описує структуру посібника, дає загальне поняття *мови жестів*, та п'яти розділів.

Розділ „Дактилологія і дактилографія” містить відомості про *дактилографічне мовлення дистантне* (дактилологію) та *контактне* (дактилографію, якою користуються сліпоглухонімі). „Характеристика міміко-жестикулярної мови” пропонує класифікацію жестів як одиниць ЖМ: це **виражальні рухи і жестові знаки**. Запропонована класифікація, хоч і потребує уточнення, є найповнішою на сьогодні диференційною схемою жестів за способом відтворення та джерелами номінації.

Розділ „Словник жестових знаків” і є безпосередньою лексикографічною частиною посібника. В основі **упорядкування жестового матеріалу** – принцип **конфігурації** (Краєвський уживає вислови „дактильне зображення букви А (Б, Н, У тощо)”, „дактильне зображення цифри 1 (2, 3, 4 тощо)”. Так, жестові знаки у словнику розміщені відповідно до дактильного зображення певної літери алфавіту (цифри), яке лежить у їх основі. Причому порядок дактильних зображень (конфігурацій) відповідає не порядку букв словесного алфавіту (А, Б, В, Г...), чи цифрового ряду (1, 2, 3...), а особливостям *поетапної зміни конфігурації долоні* (положення пальців): пальці, зібрані в кулак (конфігурація літери А) → розкрита долоня із зімкненими пальцями (конфігурація літери В) → розкрита долоня із розкритими пальцями (конфігурація цифри 5) → долоня із розкритими великим та вказівним пальцем і зігнутими рештою трьома в кулак (конфігурація літери Г) тощо. Зазначимо, що донедавна такий принцип упорядкування жестів був непоширений і більшість словників послуговувалися тезаурусним (тематичний) принципом.

Структура словникової статті:

1. Вербальний еквівалент жесту – слово („завуч”; „повстання”), група слів-синонімів („жалість, жаль”; „союз, колектив”); група слів зі спільною семою („обмін, обмінювати”;

¹ Оскільки відповідна термінологія не усталилася, користуватимемося традиційною лексикографічною (*словник, словникова стаття*), пропонуючи паралельно нові позначення, напр., *жестика* – сукупність жестів певної ЖМ.

„гордий, гордість, гордиться”); словосполучення („Червона Армія”); речення („приходьте до мене в гості”).

2. Графічне зображення виконання жесту людиною (не до всіх статей).

3. Вербальний опис виконання жесту, напр.: жестовий знак на дактильне зображення букви В (у нашій термінології: жест на основі конфігурації літери В – Т.О.) БРАК „(виробничий)” – *тильними сторонами кистевих суглобів кілька разів доторкаємось однією рукою до другої (вдаряємо їх одна об одну)*.

4. Додаткова (факультативна) інформація стосовно етимології жесту, сфери та ситуації його вживання, контексту тощо. Напр., до описаного жесту БРАК зазначена класифікаційна характеристика: *Жестовий знак штучний*; до жесту ЗНИЩИТИ наведено додатково вербальний еквівалент – фразеологізм: „розтираємо в порошок” і зазначено, що цей жест є *калькою* відповідного вислову (оскільки жест імітує *розтирання уявного об'єкта кулаком на долоні*).

Наступний розділ посібника – „Зразки вправ для перекладання” – репрезентує вербальні тексти, призначені для жестової інтерпретації. Завершує книжку обов'язковий для подібного видання „Алфавітний покажчик слів”.

Отже, незаперечна перевага аналізованого словника полягає в організації матеріалу таким чином, що дозволяє застосувати пошук жесту як за конфігурацією, так і за вербальним еквівалентом, що в багатьох інших словниках неможливо. Цінністю посібника є також найвичерпніша на сьогодні додаткова інформація: класифікаційний, етимологічний, дискурсний аналіз жестів саме української ЖМ. Тип словника можна визначити як жестово-словесний перекладний (з елементами тлумачення).

У 1968 р. українська дослідниця Н. Іванюшева опублікувала посібник „**Мимико-жестикуляционная речь**” [10] (як бачимо, йдеться про жестове мовлення – КЖМл, а не про жестову мову – ЖМ, хоча більшість жестів є спільними для КЖМл та ЖМ). Книжка має передмову, де вказано особливості миміко-жестикуляційного (у нашій термінології – жестового) мовлення. Розділ „Ручная азбука (дактилология)” після короткого пояснення презентує дактилологічні знаки, які відповідають буквам російського алфавіту. Розділ „Речевые жесты” містить тематичні рубрики: «Вспомогательные слова» (жестові еквіваленти слів «кто», «что», «где», «должен», «обязательно», «число», «год», «месяц»); «Существительные» (у його межах тематичні рубрики «Календарь», «Семья» тощо); «Прилагательные» та ін. Завершує книжку алфавітний покажчик. Словник репрезентує близько 450 жестів.

Відтак, **принцип укладання матеріалу – тематичний**. Важко сказати, чи це словесно-жестовий, чи жестово-словесний перекладний словник, оскільки жестові (репрезентовані фото) та відповідні вербальні одиниці в межах кожної теми розміщені в довільному порядку – слова не за алфавітним, жести не за конфігураційним принципом. **Структура словникової статті:** фото жесту (або дактилеми), вербальний еквівалент, вербальний опис виконання жесту (подано до переважної більшості жестів), напр.: фото жесту УСПИХ, словесні еквіваленти „Успех, достать” – *правой рукой в положении буквы „в” с чуть раздвинутыми пальцами делаем движение справа налево по ладони левой руки, постепенно сжимая правую руку в кулак*.

Перевагою словника є те, що крім основного слова-еквівалента, подеколи пропонуються синоніми: „критика (прения, дискуссия)” та слова, об'єднані спільною семою: „мечтать (мысль, идея), „выполнять (заполнено, полный)”.

Незаперечною є його зручність в опануванні жестовим складом КЖМл відповідно до певної тематики. Однак у структурі словникової статті, крім жесту, вербального еквівалента й опису, немає жодних додаткових відомостей, лексикографічна системність не простежується, тому доречніше назвати роботу словесно-жестовим перекладним посібником.

Останнім часом усе активніше поширюються електронні (звичайно відео-) версії навчальних посібників з жестової мови, зокрема й словників. „Український тематичний відеословник жестової мови” (одну з головних ролей у його створенні відіграла Н. Іванюшева) репрезентує відеоматеріали до 1800 жестів за рубриками: „Розділ 1. Займенники, прислівники, сполучники, прийменники”, де продемонстровано жестові еквіваленти слів „я”, „ти”, „навіщо”, „буде, майбутнє”, „якщо, мабуть, можливо”, зокрема аналітичних „може бути (припущення)”, „може бути (ствердження)”, „Розділ 2. Родинно-сімейна група” – „сім’я, родина”, „діти, дитинство” тощо.

Як і в попередній праці, лексичний матеріал у відеословнику організований за певними темами. Однак сумнівною видається логіка виокремлення й називання теми „Займенники, прислівники, сполучники, прийменники” (у складі якої, до речі натрапляємо на дієслова *є, існує*, прикметник *особистий* та ін.) і теми „Найбільш уживані слова” (до якої входять ті ж такі прийменники *над*, з тощо). Перевагою є наведення в словесному еквіваленті синонімів та слів спільної лексико-тематичної групи (української та англійською мовами), а також жестових відеотекстів-прикладів до кожної теми. На жаль, складною є процедура пошуку необхідного жесту чи слова (усереднені тем жодних принципів упорядкування жестових і лексичних одиниць немає). До трьох CD словника є додаток на у вигляді брошури [11]. Попри це, аналізована праця сьогодні є найавторитетнішою в Україні серед подібних видань.

Оригінальною є відеOVERсія „Словник жестової мови: церковна лексика”. Робота становить три відеоблоки: 1) низка жестів церковного вжитку, подана за алфавітно упорядкованими російськомовними словами-еквівалента з додаванням українськомовного слова-еквівалента; 2) низка тих самих жестів, поданих за українським варіантом слів-еквівалентів плюс російськомовний варіант слова; 3) зразки жестових відеотекстів: уривки молитов, служб тощо.

Словник CD „Жест. Відео” ТОВ „Республіканський навчально-науковий центр ДНП” [7] репрезентований відеофайлом (демонстровані „диктором” повторювані двічі окремі жести – еквіваленти слів, розміщені алфавітно за першою буквою слова-еквівалента: АВТОБУС, АПТЕКА...), який супроводжено графічним файлом (писемною формою слова-еквівалента). Жодної лексикографічної інтерпретації не дано.

В он-лайн працює сайт „Українська мова жестів”, який, російській мові жестів чи іншим, у тому числі й міжнародній мові .. не присвячується. Також він не стосується таких понять, як сурдопереклад чи калькуючий [у нашій термінології „калькований” – О. Т.] переклад, а тільки мові жестів” [20]. У цій передмові актуалізується диференціація понять ЖМ та КЖМЛ. Сайт містить жестові матеріали та їхні вербальні еквіваленти, а також правила організації жестового тексту. Призначення сайту – сприяти засвоєнню основних жестів для побутового спілкування чи перекладу початкового рівня.

Найновіший „паперовий” словник в Україні – це алфавітний словесно-жестовий перекладний (російською, українською та німецькою) „Лексикон жестов” донецького Центру для глухих. Крім передмови, списку використаних джерел тощо він має такі розділи: „Азбука” (дактильна), „Цифры», «Графические обозначения стрелками движений» і власне реєстру частину. Словникова стаття відповідає лексикографічним вимогам: порядковий номер, фото жесту, слово на його означення, назва синонімічного жесту, вербальне описання виконання жесту, інколи – вербальний текст-ілюстрація до жесту.

Проте принципи добору фактичного матеріалу, описані в передмові, на нашу думку, не виявляють специфіки саме жестової мови: автори проаналізували (за вербальними словниками) найуживанішу лексику *вербальної мови*, здійснили певну вибірку слів, а потім навели до них жести-еквіваленти.

Що стосується зарубіжного досвіду, то першим словником жестової мови на теренах Російської імперії можна вважати працю В.Флері „Глухонемые, рассматриваемые в

отношении к их состоянию и к способам образования, самым свойственным их природе»¹ 1835 р. [21] Окрім соціального, педагогічного, семіотичного аналізу цього явища дослідник пропонує лексикографічну основу параметризації ЖМ. Так, розділи XXI–XXV, XXVII репрезентовані додатками: „Приложение пантомимы к грамматической терминологии”, „Приложение пантомимы к отвлечённым понятиям” тощо, де автор наводить словесну назву поняття та словесне описання жесту на його означення, напр.: „*Имя существительное*. Правая рука, горизонтально открытая, ладонью вниз, полагается под левою, как будто-бы для того, чтобы служить ей подпорою”; „*Бог*. Указательный палец поднимается к небу, а взор опускается с почтением” та ін. Так, В.Флері дає тематичні групи жестів на означення граматичних понять, слів – прислівників та прикметників, географічних термінів, абстрактних понять тощо, а також числівників (з графічними ілюстраціями).

Крім цього автор пропонує надзвичайно цінне порівняльне описання жестів, якими користувалися неосвічені, неграмотні глухі, що не мали можливості спілкуватися з іншими глухими (зібраних Дежерандо), та жестів, власноруч зібраних у освічених та неосвічених глухих, які постійно користувалися пантомімою (жестовою мовою), тобто певною мірою унормованих одиниць. Так само здобутком є два зразки жестового перекладу молитви „Отче наш”: природною жестовою мовою та калькованим жестовим мовленням.

Отже, словниковий матеріал у додатках організований *тематично*, тип словника – *словесно-жестовий перекладний*. Структура словникової статті: порядковий номер, слово-еквівалент, словесне описання жесту. Відзначимо також дзеркальний спосіб подання порівнюваних жестів на парній та непарній сторінках. Як елементи лексикографічної метамови функціонують такі вирази, як *те саме*, *той самий знак*, *див. вище*, *див. №21* та ін. Загалом неоціненний лінгвістичний доробок В.Флері потребує детального, ґрунтовного аналізу, який, сподіваємося, попереду.

У 1950–70-і рр. значний внесок у вивчення російської ЖМ зробив Й. Гейльман, який найповніше на той час описав її особливості. У 1957 р. вчений опублікував «Ручную азбуку и речевые жесты глухонемых», а в 1970-х рр. – 5-томний словник «*Специфические средства общения глухих. Дактилология и мимика*» – найповнішу роботу цього напрямку в Росії як доповнене й перероблене видання попередньої праці [3]. Проаналізуємо його докладніше.

Книжка складається з п'яти частин: 1–4 – це власне словник „мовних жестів” (до речі, автор зазначає умовність назви „словник” вживаючи в наступних роботах термін (рос.) „жестарь”), 5 – монографія „Пальцевы та ручны знаки”.

У передмові автор розкриває загальні поняття жестової мови, актуальність створення словника, принципи добору жестового матеріалу. Так, метою роботи можна назвати найповніший опис ручної комунікації глухих, актуалізацію білінгвального зв'язку мовних сигналів – слова й жесту, уніфікацію „міміки” (ЖМ – О.Т.), підвищення культури мови сурдоперекладача.

Отже, словник називаємо дескриптивно-прескриптивним, вербально орієнтованим, оскільки за основу взято лексику, необхідну для адекватної роботи сурдоперекладача, словесно-жестовим перекладним (з елементами тлумачень, наведених відповідно до слів-синонімів). З цієї ж причини до словника не вміщено такі категорії жестів, як жести-терміни, діалектні жести (місцеві мовні жести – Й.Г.), жаргонна й вульгарна лексика (відповідно, й жести), складноскорочені слова, означені складанням двох чи більше жестів, власні імена, архаїзми.

Інструкція до словника (розділ „Как пользоваться книгой”) якнайбільше відповідає вимогам лексикографічного опрацювання мовного матеріалу порівняно з уже

¹ Тут і далі цитуємо відповідно до правопису сучасної російської мови.

аналізованими джерелами: автор висвітлює а) структуру праці; б) призначення; в) якість і склад реєстру; до створення й поповнення порівняно з попередньою працею автор вживає і вербальний підхід, і жестовий: це слова, які мають жестові аналоги: „автобус”, „агитация”, слова, які можуть бути перекладені, означені жестами: „архив”, „архитектор”; залучення слів-синонімів; жести-неологізми, комбіновані жести, уніфіковані жести міжнародного жестового фонду; г) структуру словникової статті; г) внутрішньословникову структуру: систему посилань (БЕДА. См. НЕСЧАСТЬЕ);

Наступні розділи – „Ручная азбука (дактилологія)”, „Правила дактилирования” дають повну інформацію про цю експлікативну систему (автор вказує на типові помилки, яких припускаються під час дактилювання).

Основна частина – „Жесты, их описание и иллюстрации к ним» є власне реєстраційною. Як ми зазначили, словник – **словесно-жестовий**, спосіб упорядкування реєстрових одиниць – **алфавітний** (на відміну від переважної більшості тезаурусних словників).

Словникова стаття має таку структуру:

1. Вербальний еквівалент жесту – слово (БЕГЕМОТ, БЕДА), група слів-синонімів (БЕДНОТА, БЕДНЯК); група слів зі спільною семою на означення синкретичних жестів (БЕЗОБРАЗИЕ, БЕЗОБРАЗНИК, БЕЗОБРАЗНЫЙ, БЕЗОБРАЗИТЬ; ВОРЧЛИВЫЙ, ВОРЧАТЬ). Не подано денуативних форм, назв осіб жіночої статі, зворотних форм (за відсутності жестового аналога) та ін.

2. Фото жесту (не до всіх одиниць) з додатковими графічними позначками характеру руху. Фото пронумеровані й споряджені відповідним словом-еквівалентом.

3. Вербальний опис жесту (БЕЖЕВЫЙ. *Показываются слитно жесты КОРИЧНЕВЫЙ, СВЕТЛЫЙ, артикулируется данное слово; БЕДРО. Указательный жест*).

4. За необхідності – при багатозначному жесті – наводяться вербальні тлумачення кожного з окремих значень (БЕЗ... (БЕЗО..., БЕЗЪ...) ... 1. Предлог... 2. Приставка...; ГЛАДИТЬ. 1. В значении „выгладить утюгом”... 2. В значении «проводит по чему-нибудь»...; ГЛАВА. 1. В значении «голова». См. ГОЛОВА... 2. В значении «раздел книги». Показывается *одной рукой жест ЧАСТЬ...*). Жести-синоніми позначаються знаком * біля слова-еквівалента (АБАЖУР*)

Коли багатозначним є слово-еквівалент, і кожне зі значень має свій жестовий аналог, наводиться тлумачення кожного зі значень та вербальний опис виконання кожного жесту (АВТОМАТ. 1. Станок, выполняющий работу... 2. Аппарат, работающий с помощью... 3. Род стрелкового оружия...).

Неадекватним, на нашу думку, є таке подання багатозначного жесту: „ЛЕТЕТЬ. Показывается *общепотребительный образный жест, соответствующий характеру данного действия. Птица ЛЕТИТ; Самолёт ЛЕТИТ; Пыль ЛЕТИТ*”. Загальноживаний жест – це довільний, такий, що його використовують і глухі, і чуючі як вони це уявляють. Напевно, у переважній більшості людей уявлення про летіння птаха, літака й пилу різні. Тому наведене тлумачення неточне, недостатнє.

5. Вербальна ілюстрація, перев. з літературних джерел (БЕДНОТА, БЕДНЯК, БЕДНЫЙ... 2. Несчастный, жалкий... *Плохо бедняге. Не ест и не пьёт* (Н.А. Некрасов). Як бачимо, слово в ілюстрації не збігається з реєстровими, чим ще раз підтверджується умовність, приблизність вербальних еквівалентів).

„Словарь жестовых знаков” – останній розділ у 1–4 томах репрезентований нумерованим переліком слів-еквівалентів російською, а також англійською та французькою – офіційними мовами Всесвітньої федерації глухих.

Майже повним клоном описаної праці Й. Гейльмана (щоправда, без жодних посилань на нього) є словник „Книга жестов для неслышащих людей” автора-

укладача Р.Мариніної, яка зберегла навіть стилістику (майже сорокалітню) назв розділів, напр.: „Жесты, их описание и иллюстрации к ним» [14].

2001 року за ініціативи Московської міської організації ВОГ було видано тематичний словник жестової мови глухих Росії „**Говорящие руки**”, укладачем якого є Р.Фрадкіна [22]. Видання має такі розділи: передмова, вступ, умовні позначення, пальцева абетка, цифри, теми, алфавітний покажчик (російською та англійською мовами). Книга містить 1480 жестів – „еквівалентів слів, (словосполучень, понять) російської мови” кінця ХХ ст., організованих за 20-ма темами: „Знакомство”, „Дом”, „Школа” тощо (кожне російське слово має англійський еквівалент). До участі в доборі жестів залучено значну кількість носіїв природної жестової мови в Росії, що, безперечно, збільшує цінність праці.

Отже, **принцип укладання** фактичного матеріалу – **тематичний**. У межах кожної теми жести розміщені відповідно до алфавітного порядку російських слів-еквівалентів, напр., у темі „Интеллектуальная деятельность” порядок жестів такий: БЕСТОЛКОВЫЙ (muddle-headed), БОРОТЬСЯ (struggle, contend), ВНИМАНИЕ (attention), ВООБРАЖЕНИЕ (imagination, fancy) тощо.

Кожна **словникова стаття** репрезентована:

1. Фото жесту (одним чи кількома відповідно до структури) з додатковими графічними позначеннями характеру руху.

2. Вербальним еквівалентом (словом, словосполученням).

3. Вербальним описом.

4. Вербальним прикладом (довільний текст або цитата класиків російської літератури) напр., словникова стаття жесту, який відповідає слову „все” має такий вигляд: фото, ВСЁ (all, everything); описание: *Обе ладони уронить вниз пальцами*; пример: *Всё! разговор закончен!* (указування на конфігурацію не завжди дається, оскільки її можна визначити за фото).

5. Факультативно пропонується додаткова інформація, напр.: до статті ГАЛСТУК дано ПРИМЕЧАНИЕ: *В этом варианте жеста «галстук» есть ироничный оттенок*. До жестів-синонімів подекуди дано коментар, подекуди відтінки значень інтерпретують вербальні цитати-приклади.

На нашу думку, наведення лише єдиного слова-еквівалента до певного жесту збіднено репрезентує узусні можливості останнього (пор. зі вербальною інтерпретацією багатозначних, синкретичних жестів у Р. Красевського). Хоча це частково компенсується цитатним матеріалом, однак така тісна прив’язаність до вербальної мови теж обмежує виражальні можливості жесту. Бракує також етимологічних вказівок на мотивації виникнення зовнішньої сторони жесту (хоча це й не передбачено укладачем), подібних до роботи Р. Красевського. Немає також системи гіперпосилань (з указанням синонімів, антонімів, граматичних форм та ін.), що є необхідним у лексикографічній праці. Отже, словник Р.Фрадкіної є словесно- (російсько- та англійсько-) жестовим перекладним, незаперечними перевагами якого є вербальна багатомовність, наведення жестів-синонімів, високий естетичний рівень оформлення.

Покажчик жестів („Краткий словарь жестового языка”) на 200 одиниць у підручнику Г. Зайцевої [9] репрезентує найуживанішу в педагогічному процесі жестику.

Принцип укладання – **тематичний** (хоча сам автор відзначає певну умовність уміщення того чи іншого жесту до певної групи, напр., „Приветствие. Знакомство”, „Семья”, „Дом. Квартира”). Ураховано репрезентованість жестів за їхніми загальнокатегоріальними значеннями: предметність, ознака, дія, напр.: у темі „На отдыхе” містяться такі жести, як ЗИМА, ТЕАТР, ТАНЦЕВАТЬ, ВЕСЕЛЬИЙ.

Жести наскрізно пронумеровано у межах усього словника, тому швидко їхнє віднайдіння забезпечено вказівником жестів у алфавітному порядку, де до кожного слова-еквівалента подано порядковий номер жесту.

Словникова стаття має:

1. Малюнок жесту.
2. Словесний еквівалент.

Незважаючи на обмежену інтерпретаційну спроможність, цей показник має значну змістову перевагу: у ньому Г. Зайцева диференціювала жести *КЖМл* як *кальки вербальної мови* та жести *РЖЯ* – „разговорного жестового языка” (або „русского жестового языка”, у нашій термінології – жестової мови (ЖМ)) як автономної комунікативної системи глухих. І хоча розділи «Что означают эти жесты» та «Жесты разговорного жестового языка» чисельно незначні, вони містять саме ті одиниці, які репрезентують специфіку жестової мови на відміну від калькованого жестового мовлення.

Це, наприклад, жести, які не мають слова-еквівалента у відповідній національній мові, а передаються описово: „вот оно что”, „не застать (ни дома, ни на работе)”, „жестовое имя (имя человека на жестовом языке)”, „не бояться сказать что-либо в глаза”, „подожди немного”, „меня это не касается”. Деякі подібні жести мають фразеологічні еквіваленти у вербальній мові: „на сердце кошки скребут”, „выбится из сил”.

У 2001 г. в Санкт-Петербурзі були видані навчальні посібники з жестової мови за авторства Г. Ігнатенко: програма курсу «**Специфические средства общения глухих**» додатком тематичного словника на 4300 жестов, які охоплюють різні сторони життя людини.

Докладно методику використання комп’ютерного сурдоперекладача в навчальному процесі описують Г. Птушкін та М. Гриф [15]. Створення сурдоперекладача зумовлене необхідністю паралельного перекладу вербальної мови засобами жестової мови та калькованого жестового мовлення (й дактилології) під час навчання. Основою системи візуального перекладу є словник (база даних) відеожестів, котрий може також застосовуватися поза системою, під час опанування учнями жестів на означення ключових понять вивчуваних дисциплін – інформатики, фізики, філософії тощо.

Управління процесу сурдоперекладу голосом. Розпізнавання вербальної мови здійснюється за допомогою системи „Горыныч”, загальна кількість слів у системі – близько 10 тис.

Склад і структура файлів баз даних. Основна база даних складається з двох частин: першу становить єдиний файл відеожестів (Temp.avi); друга забезпечує не лише зберігання даних, але й управління першою частиною бази даних (утримує інформацію про місцезнаходження, довжину окремого відеофайлу-жесту, близькість синонімів тощо).

Окрім бази слів та жестів, реляційна база має файли (бази) закінчень, зв’язок слів із закінченнями, зв’язок слів із синонімами, у словосполученнях, а також файли скорочень тощо.

Структура деяких файлів баз даних:

GESTURE.DB – база слів та жестів.

id: ідентифікаційний номер слова та відповідного жесту

Name: слово

Type: тип слова

First: номер першого кадру для жесту

Last: номер останнього кадру для жесту

Root: кількість символів від початку в корені слова

Root_End.DB – файл-зв’язка для забезпечення відношення „деякі – до деяких” з

базою закінчень

id_Word: ідентифікаційний номер слова

Ending: ідентифікаційний номер закінчення

тощо.

База жестів, таким чином, об'єднує жести а) цілих чисел (0, 1, 2... 80, 90... 300, 400... 100000000000); б) дактильної азбуки (без пунктуаційних знаків); в) еквіваленти слів, організовані за алфавітом (абажур... бронза... шантаж...); г) еквіваленти складів (аб, ас, аз... фо, фу...).

Названа праця має цінність швидше для вироблення принципів створення корпусу ЖМГ з погляду технічної організації роботи.

Білоруська дослідниця Л. Димскіс, використовуючи власну систему нотації жесту, створила посібник для вивчення жестової мови „**Изучаем жестовый язык**”. У ньому в межах кожної *теми* (традиційно: „Знакомство”, „Семья” і под.) запропоновано лексичний мінімум: тематична група слів та занотований жест-відповідник (без малюнка чи фото й без словесного опису виконання жесту). Однак, крім тематичної організації та нотації (що відповідає сьогодишнім уявленням про структуру жесту), аналізована добірка жестів ознак словника не має. Наприкінці є покажчик: подані в алфавітному порядку слова із зазначенням теми, де воно (і, відповідно, занотований жест) трапляється. Такий спосіб нотації можна використовувати у жестових словниках як аналог фонетичної транскрипції слова.

Саме такий підхід реалізовано у „**Svenskt teckenspråkslexikon**” – словнику шведської жестової мови (на 2968 жестів) [23]. На сьогодні це найорганізованіша системно лексикографічна праця в досліджуваній галузі, яка структурно є вдосконаленою версією словника Р. Краєвського.

Насамперед **будова словникової статті** (яка визначає і будову словника) має такий вигляд:

1. Нотація жесту – позначення спеціальними знаками конфігурації, локалізації, характеру руху описуваної одиниці.

2. Фото жесту (одне чи кілька відповідно до структури) з додатковими графічними позначеннями характеру руху.

3. Вербальний еквівалент (слово, група слів, словосполучення).

4. Вербальний опис виконання жесту.

5. Вербальний приклад (один чи кілька відповідно до кількості вербальних еквівалентів).

Відповідно, **принцип укладання** жестів – конфігураційний. Це дає можливість не лише віднайти жест за його значенням, але й дізнатися значення певного жеста за його найвиразнішою ознакою (хіремою) – конфігурацією. Так, це спонукає до подання на початку словника такого розділу, як ‘Handformsklasser’ – „алфавіту” конфігурацій, притаманних шведській жестовій мові. Розділ має вигляд таблиці, де послідовно подано назву **конфігурації**, її **символічне графічне позначення**, **малюнок руки у формі конфігурації-інваріанта**, (де необхідно – **малюнок руки у формі конфігурації-варіанта**), **номер сторінки**, де подано **перший із групи жестів, основаних на цій конфігурації**.

Наступні розділи містять пояснення щодо будови словникової статті, зокрема послідовно подано таблиці „алфавіти” із **назвами та символічними графічними позначеннями локалізації жесту, характеру руху**. Отже, якщо Р. Краєвський виокремив лише першу ознаку – конфігурацію – і за цим принципом розмістив жести у словнику, то в „Svenskt teckenspråkslexikon” ураховано всі хіреми. Наприкінці словника вміщено шведська дактильна азбука та вербальний покажчик жестів. Аналізованій праці бракує, на нашу думку, додаткової інформації про етимологію жесту, його варіанти, стилістичні особливості вживання, яка широко (хоча й не регулярно) представлена у Р. Краєвського і частково у Р. Фрадкіної. Словник є жестово-словесним перекладним.

Вважаємо за необхідне зупинитися на такій категорії словників, як **словники жестів різних культур** – американських жестів, арабських, японських тощо, де описують жести як кінетичні „супутники” чи „замінники” вербальної мови. Хоча система мови тіла (кінестетика) не входить у коло нашої зацікавленості, деякі принципи її

лексикографування можна використати для створення повноцінного словника жестової мови глухих.

Докладно аналізує цю категорію робіт Г. Крейдлін [13], формуючи засади „Словаря языка русских жестов” [4]. Науковець відзначає такі загальні риси наявних у світі жестових словників: свідоме орієнтування на практику повсякденного їх використання, у зв'язку з чим автори майже цілком ігнорують сучасні лексикографічні вимоги, зумовлені досягненнями в галузі лінгвістики, семіотики, теорії комунікації; нерозробленість метамови словників; низька інформативність.

Тому група авторів „Словаря языка русских жестов” обрала такі параметри для опрацювання російської мови тіла: словник є **тлумачним**, відповідає принципам внутрішньої і зовнішньої узгодженості, є системним і повним. **Добір жестового матеріалу** здійснено за принципом: жест відбиває відомості а) про світ; б) про ментальний стан комуніканта. **Словникова стаття** має структуру, найскладнішу з усіх, описуваних досі:

А. Вхід:

1. Схематичне зображення жесту.

2. Номінація [у нашій термінології – умовний вербальний еквівалент – Т. О.] (напр., **ПОЖИМАТЬ РУКУ**).

3. Тезаурусно-класифікаційна характеристика (Часть тела: РУКА, активный орган: РУКА, пассивный орган: РУКА).

Вхід може містити стилістичні ремарки.

Б. Інтерпретація.

1. Фізичний опис жесту [мається на увазі опис фізичного виконання, у нашій термінології – вербальний опис – Т.О.], який ураховує й „подовжувачі”, додаткові складові жесту – олівець, указка тощо.

2. Тлумачення – семантичний опис жесту, здійснений спеціально розробленою метамовою.

3. Коментар (мотивація, модифікації тощо).

4. Однослівна характеристика, напр. „**бить себя в грудь – УБЕЖДЕНИЕ**” [ця семантична зона також близька до вербального еквівалента – Т. О.].

5. Умови вживання.

6. Звуковий та мовленнєвий супровід (напр., до жесту **ПОКАЧАТЬ ГОЛОВОЙ: ай-яй-яй!**) [у нашому контексті це, можливо, мімічний, візуальний компонент, загальна поза, – Т. О.].

7. Супутні жести.

8. Звукові та мовленнєві аналоги, жестові аналоги (**показать язык=показать нос**).

9. Інші номінації та коментарі до них (напр., до жесту **ЗАТКНУТЬ УШИ: закрыть уши, зажать уши**).

10. Енциклопедичні та культурні відомості про жест.

11. Текстові ілюстрації (тексти класичної літератури та розмовної мови, у яких згадується той чи інший жест).

12. Фразеологія, де названо соціально та культурно значимі жестові фразеологізми, напр., **хлопнуть дверью, смотреть сквозь пальцы**.

Зрозуміло, що частина зазначених пунктів не прийнятна до лексикографічної інтерпретації жестової мови глухих, напр., мовленнєвий супровід тощо.

Як ми переконалися, лексикографічними прогалинами, як їх називає Г. Крейдлін, хибують і деякі словники жестових мов глухих. Основний недогляд, на нашу думку, – це відсутність *жестово-словесних тлумачних* словників – не перекладних, еквівалентних (хай навіть і проілюстрованих), а саме тлумачних [17; 18]. Адже обмеження інтерпретації жесту лише наявною в вербальній мові одиницею не дає можливості продемонструвати системний потенціал ЖМ, напр., дериваційний, семантичний тощо.

Отже, при укладанні словників жестової мови глухих обов'язково слід урахувати проблеми кількох рівнів: а) принципи добору матеріалу; б) принципи укладання; в) вибір типу словника, відповідно до цього розробити структуру словникової статті таким чином, щоб якомога точніше описати наявні зв'язки між жестами у ЖМ, між жестами та словесними еквівалентами (словами, словосполученнями, реченнями – вільно відтворюваними або усталеними), а також описати словесно усі можливі значення жесту (для чого слід розробити відповідну метамову), проілюструвати їх як вербально, так і наочним візуальним об'єктом – малюнком, фото, відео. Неоцінним матеріалом будуть етимологічні, культурологічні, стилістичні та ін. ремарки.

Література

1. Гейльман И. Ф. Ваш друг – жестика. – СПб., 2003. – 173 с.
2. Гейльман И. Ф. Знакомьтесь: ручная речь. – СПб. 2001. – 171 с.
3. Гейльман И. Ф. Специфические средства общения глухих. – С-Пб., 1970. – В 4-х т.
4. Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов. – М.: Вена: Языки русской культуры, Wiener Slawistischer Almanah, Sonderband 49, 2001.
5. Дактилологія. / Електронний ресурс: www.panterra.com.ua.
6. Димскис Л. С. Изучаем жестовый язык. – Минск: НМЦентр, 1998. – 135 с.
7. Жест. Відео. – ТОВ „Республіканський навчально-науковий центр ДІНІТ” – CD. – Ч. 1, 2.
8. Жестовые языки // Энциклопедия «Кругосвет». – Central European University Regents, 2001. – www.rol.ru/
9. Зайцева Г. Л. Жестовая речь. Дактилологія. – М., 2000. – С. 37–38.
10. Иванюшева Н. В. Мимико-жестикуляционная речь. – К.: Реклама, 1968. – 290 с.
11. Иванюшева Н. В., Зуева С. М. Український тематичний відеословник жестової мови: Навчально-методичний посібник. – у 3 ч. – К., 2003.
12. Краевський Р. Г. Мова жестів глухих. – Київ: Радянська школа, 1964. – 219 с.
13. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.
14. Маринина Р. Книга жестов для незлышящих людей. – Д.: „Издательство Сталкер”, 2004. – 320 с.
15. Птушкин Г. С., Гриф М. Г. Методика использования компьютерного сурдопереводчика в учебном процессе Института социальной реабилитации НГТУ: Учеб. пособие. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 1999. – 57 с.
16. Российский жестовый язык / Електронний ресурс: <http://www.deafmos.ru>.
17. Тищенко О. М. Концепція і принципи укладання „Словника української жестової мови глухих”. / Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2006. – Вип. 13. – С. 192–195.
18. Тищенко О. М., Кульбіда С. В. Українська жестова мова глухих як об'єкт лексикографічної параметризації / Лексикографічний бюлетень. – Київ, 2005. – Вип. 12. – С. 37–43.
19. Тищенко О. М. Українська сурдолінгвістика: зміст і перспективи дослідження // Мовознавство. – 2006. №4. – С. 54–59.
20. Українська мова жестів / Електронний ресурс: <http://signlanguage.ru>.
21. Флери В. И. Глухо-немые, разматриваемые в отношении к их состоянию и к способам образования самым свойственным их природе. – СПб., 1835. – 306 с.
22. Фрадкина Р. Н. Говорящие руки. Тематический словарь жестового языка глухих России. – М., 2001. – 597 с.
23. Svenskt teckenspråkslexikon. – Sveriges Dövas Riksförbund, 1997.

Вікторія Товстенко, к. філол. н.*
Київський національний економічний
університет ім. В. Гетьмана (Київ)
УДК 161.2.81'373

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

У статті проаналізовано українську фінансову термінологію (від Київської Русі до XX ст.). Досліджено такі писемні джерела: „Руська правда”, „Лексикон словенороський Памви Беринди”, „Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.”, „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII століття”. Подано комплексний аналіз назв грошових одиниць. Проаналізовано історію розвитку фінансової термінології Західної Європи: подано етимологію слів банк, вексель, індосамент тощо.

Українська фінансова термінологія дуже давня за походженням і сягає своїм корінням періоду існування Київської Русі. У мові монастирських книг, купчих і дарчих записів, реєстрів майна та приватних листів відображено окремі слова, що фактично започатковували аналізовану галузеву терміносистему: *мит, куни, данина (дань), мостове, порядне, перевоз, печать* та ін. В основному, це назви повинностей і зборів (спочатку натуральних, а потім грошових), які сформувалися на основі загальноживаних слів.

Писемні джерела Київської Русі називають п'ять елементів давньоруської грошової системи: гривню, куну, ногату, резану, веверицю (векшу). Аналіз грошових співвідношень у збірнику основних законів давньої Русі – “Руській Правді” – дозволив дослідникам реконструювати систему грошової лічби в XI столітті: гривна = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам. Пізніше, у XII – XIII століттях, у зв'язку зі змінами обігових монет це співвідношення змінюється.

Дослідники й досі не дійшли згоди з приводу того, які конкретні засоби обігу відповідають всім кунам, ногатам, резанам, векшам. Так, одні дослідники пов'язують ці елементи грошової лічби з конкретними нумізматичними пам'ятками, іноземними та власними монетами з грошового обігу давньої Русі. Наприклад, куну ототожнюють з основними срібними монетами грошового обігу: арабським дирхемом, візантійським міларісієм, давньоруським срібляником та західноєвропейським денарієм. Ногату – з арабського “нагд” – дзвінка, повноцінна, відбірна монета і пов'язують з окремою групою якісних повноцінних арабських дирхемів. Резану поєднують з обрізками кун, фрагментами арабських дирхемів, які часто знаходять у давньоруських скарбах.

Інші дослідники, аналізуючи писемні джерела, бачать у розмінних номіналах лічбу хутра куниць і білок (куна, вевериця). З фінським “ногат” (нохат), що означало шкіра, хутро, пов'язують і ногату.

У багатьох регіонах світу хутро було однією з найрозповсюдженіших форм товаро-грошей. Будучи одним із основних елементів товарообміну, мірою вартості ще в домонетному обігу, хутро, поруч з монетами, залишилося товаро-грошима і в пізніші часи. Усталені назви “розмінних одиниць” – товаро-грошей надовго залишилися в пам'яті й перейшли на металеві гроші. Відомо декілька різновидів податків під назвою “куниця”, що, певно, фіксує ще одну функцію товаро-грошей-платежу. Наприклад, в Англії з її розвинутим монетним карбуванням в XI столітті м. Честер сплачувало річний податок хутром куниць. А у Києві в 1499 році за право торгівлі харчовими продуктами треба було заплатити податок-куницю, що в монеті дорівнювало 12 грошам: “тот маєт

* © В.Товстенко, 2006

дати осьмику (уряднику воєводи у торгових і торгово-судових справах) куницю дванадцять грошей”.

Існує припущення про зв'язок терміна “куна” з римською монетою. Причому відзначається, що сам термін був відомий не тільки слов'янам, але й іншим народам, де перебували в обігу римські денарії.

Подібне явище прослідковується і щодо терміна “скот”. У давнього населення Італії гроші позначалися словом “rescupia” (лат. худоба). У давньофризській мові слово “sket” означало і худобу, і гроші. З цим же словом пов'язується і назва ранньосередньовічної англосаксонської монети “skeatt” і німецьке “shatz” – скарб, давньоскандинавської “skatti” – казна, гроші.

У давній Русі слово “скот” також означало гроші, а слово “скотниця” – казну. Дослідники припускають, що всі ці терміни походять від давнього індоєвропейського терміна, який був узагальнюючим для позначення різних видів майна і багатства, а в пізніших східнослов'янських мовах зберігся лише у назвах домашньої худоби. Або ж пов'язують безпосередньо зі скотарством та його продуктами як мірою багатства та вартості.

Але вже в давньоруські часи термін “скот”, напевно, вважався архаїчним. Давньоруські джерела віддають перевагу терміну “куни”, в узагальнюючому розумінні – гроші. А в більш пізніх редакціях давніх текстів “куни” замінюють окремі випадки вживання терміна “скот”. В давньоруських джерелах фіксується чітке словосполучення “гривня кун”.

Таким чином, для давньоруських часів найбільш вживаною і стійкою назвою розмінних грошових одиниць була куня. Але для ХХ століття цей термін щодо грошової одиниці звучить архаїчно, адже його етимологія сягає ще домонетного товарообігу. Хоч його використання відоме й у ХХ столітті. Під час другої світової війни урядом Хорватії було введено нову грошову одиницю – куну (1 куня = 100 банкам) з прокламативною метою. На середньовічних хорватських монетах зображувалася кунія, а з хорватської мови “куна” перекладається як кунія.

Увагу привертають й умовні назви давньоруських монет – “срібляників” і “златників”, які почали використовуватися нумізматами ХІХ століття. Напевно, саме з назвою монетарного металу пов'язувалися ці монети в очах сучасників, про що свідчать легенди на монетах: “... а се його сребро”, “... а се його злато”.

У ХІІ–ХІV ст., незважаючи на посилення феодальної роздрібності, між окремими частинами Русі і далі зберігалися економічні, політичні й культурні зв'язки. Розвивається внутрішня і зовнішня торгівля, удосконалюється грошова система, встановлюється товарно-грошові відносини, відповідно до цього закріплюються лексеми та їх позначення. У минулому кількість виробничих сфер була порівняно незначною, і всі вони, по суті, зливалися із загальним життям, інтересами населення. Так, в українських пам'ятках ХІV–ХV ст. спеціальні поняття сфери фінансових відносин передаються словами, що мали спочатку подвійну функцію (загальнонавчівану і спеціальну). З часом такі слова спеціалізуються, набуваючи властивостей термінів у сучасному розумінні: *выраховувати, длжсьникъ, заплава, полтына, личба, мыто, мытник, гривня, деньга, накладъ, позычити, розходъ, отъбнити* (компенсувати), *приход* (прибуток, дохід), *пожиток* (користь, вигода, зиск) і т.ін. [3].

Окрему мікросистему в складі соціально-економічної лексики становили назви податків і повинностей, які на сьогодні вважаються історизмами, наприклад, *осадне* – плата за поселення на новій землі, *побережне* – плата за користування узбережжями річок, *шляхове* – плата за привласнення прилюдного коня або вола, *помірне* – плата за викочену з воза бочку для продажу, *гребельне* – плата за переїзд греблі, *колодне* – плата від колоди меду, *ярмаркове* – торгове мито на ярмарку тощо.

На межі XIII–XIV століть у Східній Європі для злитків срібла починає використовуватись термін “рубль”. Існує кілька версій про походження цього терміна. Абсолютна більшість дослідників пов’язує його з дієсловом “рубить”, зі зменшенням, поділом гривні-зливка. Тривалий час існувало паралельне вживання обох термінів.

Протягом XIV–XV століть українські землі входили до кількох державних утворень зі своїми сформованими і такими, що формуються, монетно-грошовими системами. В результаті походу короля Казимира III у 1349 році Галицька Русь увійшла до складу Польщі, але як окреме автономне утворення з правом карбування власної монети. Галицькі срібні монети, карбовані на початку 50-х років XIV століття і до 1414–1415 років, дослідники пов’язують зі згадуваними в тогочасних писемних джерелах “загальноновживаними грошима” (“grossi usuali”), “грошима руської лічби” (“grossi numeri Ruthenialis”), “монетами, що курсують у Руській землі” (“moneta in terra Russie”).

Оскільки за метрологічними показниками галицькі срібні монети відповідають напівгрошеві, а не грошеві, в історіографії вони називаються квартниками. Остаточою не з’ясовано, від якої метричної одиниці карбувалися галицькі напівгроші, але більшість дослідників пов’язує їх карбування з краківською гривнею (лат. маркою). Не виключено також, що галицькі монети карбувалися згідно зі своєю лічильною галицько-руською гривнею, яка через економічні та політичні фактори не знайшла свого продовження в наступних грошово-монетних системах. Галицькі документи другої половини XIV століття називають «гривні руської лічби» (“marca Ruthenialis pagament”), “гривні львівської лічби” (“marca lemburgensis pagament”), “польські гривні” (“marca polonica”).

За винятком дуже обмеженої емісії за Казимира III (1333–1370 роки), до 1526 року у Польщі не карбувалися монети номіналом у гріш – основної монетно-грошової одиниці європейських країн XIII – XV століть. Натомість у Польщі, як і на інших землях Центральної та Східної Європи, широкого розповсюдження набув чесько-празький гріш, карбований згідно з празькою гривнею. У Польщі на лічильну гривню йшло 48 грошів, у Чехії – 60.

Високоякісні празькі гроші користувалися значним попитом і в Україні. Вже в першій половині XIV століття вони розповсюджувалися у Західній Україні, а з кінця XIV- початку XV століття празькі гроші – найбільш вживані монети на абсолютній більшості українських земель. У писемних джерелах празькі гроші відомі як широкі гроші (“gross lati”).

Поширення терміна “гріш” на українських землях часто пов’язується з Польщею. Але сама назва “гріш” мала загальноєвропейське походження, а в Україні первинно пов’язувалася, напевно, з празькими (чеськими), а не з польськими грошима. Назва “гріш” (латинське “grossus” – великий) використовувалася в загальноєвропейському масштабі, дала назву цілому періоду – “періода гроша” в європейському монетному карбуванні. Нові, більші срібні монети-гроші прийшли на зміну знеціненим дрібним денаріям XI–XIII століть, поступово перейняли на себе основне навантаження як лічильні одиниці. З появою таларів на початку XVI століття гріш та його фракції перетворилися на розмінні монети.

На початку свого існування, в XIV–XV столітті, усі “нові-великі” монети пов’язувалися з грошима. Розрізняли різні позначення до основного номіналу: “широкі гроші” (празькі-реальні гроші), “загальноновживані гроші”, “гроші руської лічби” (галицькі, руські напівгроші), “малі гроші” (“grossi parvi”).

Першими реальними “грошовими монетами” на території західноукраїнських земель у першій половині XIV століття були празькі гроші Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна Люксембурзького (1310–1346 рр.). Карбовані згідно з празькою гривнею, ці повноцінні монети швидко пристосувалися і до місцевої лічби. Ще задовго до реального надходження польських монет чи карбування галицьких, у 1320 році володимирський

князь Андрій знижує норму сплати для краківських купців з 3 до 1 гроша. Напевно, вже в цей час на Правобережній Україні гріш починає використовуватися як лічильна одиниця та реальна монета-празький гріш.

Входження значної частини українських земель до складу Великого князівства Литовського і Руського мало своїм наслідком визволення від ординського іга, сприяло поживленню економічного та політичного життя.

Заходи литовської великокнязівської адміністрації в подальшій централізації Литовсько-Руської держави, здійснені за великого князя Вітовта (1392-1430 рр.) та наступних володарів, сприяють утвердженню загальнодержавної литовсько-руської грошової системи на українських землях. Розповсюдження набувають лічильні литовський рубль та копа, а розмінними номіналами виступають гріш і денарій (в джерелах згадуваний як пенязь – від німецької назви денарієвої монети “pfennig”). Вже з кінця XIV століття литовський рубль згадується на українських землях в історичних джерелах. З другого десятиліття XV століття литовський рубль відповідав 100 грошам та 1000 пенязям (денаріям). З другої половини XV століття литовські рублі регулярно згадуються в джерелах у грошовій лічбі в Україні.

Широкого вжитку на українських землях набула грошово-лічильна одиниця копа (лат. “sexagena”), що дорівнювала 60 грошам (для Чехії була еквівалентом гривні). Копи стала основним елементом грошової лічби Великого князівства Литовського і Руського в XV-XVI століттях.

Відносно широкий розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі в XV-XVII ст. у багатьох країнах Західної Європи викликав необхідність організації торговцями банків, де вони могли б зберігати грошові накопичення і проводити розрахунки безготівковим шляхом. Здійснення розрахунків через банк було викликано не тільки зручністю, але й прагненням уникнути труднощів при розрахунках готівкою, які були поширені на той час, і втраг, які були неминучі через псування монет, що становили тоді основну форму грошей.

Слово „Банк” походить від старо-французького „banque” і означає „стіл”. Конкретної історичної дати виникнення банків немає. Елементи розвитку банківської справи можна знайти в історії древніх держав – Вавилону, Єгипту, Греції, Рима. У ті часи банківські операції зводилися до придбання, продажу, розміну монет, обліку зобов'язань до надходження термінів, прийому внесків, видачі позичок, іпотечним і ломбардним операціям. Але поступова зміна соціально-економічних умов (установлення ранньофеодальних порядків, перевага натурального господарства, осуд раннім християнством посередницьких грошових відносин) призвело до зменшення товарно-грошових операцій і разом з ними операцій, що сьогодні трактуються як банківські. Розкладання феодального ладу, розвиток міст, торгівлі і ремесел обумовило активізацію товарно-грошових операцій і сформувало потребу в посередниках, що могли мінімізувати ризики операцій із грошима.

Середньовічні міняльні контори стали попередниками банкірів, вони приймали грошові внески в купців на збереження і спеціалізувалися на обміні грошей різних міст і країн. Згодом обмінювальники стали використовувати ці внески, а також власні кошти для видачі позичок і одержання відсотків, що означало перетворення міняльників у банкірів.

Одним з перших банків у сучасному розумінні цього терміна став заснований у 1407 р. Банк Генуї. У Західній Європі перехід до кредитних банківських будинків і комерційних банків відбувся в другій половині XVII ст., у США історія банківської справи починається з другої половини XVIII ст.

В економічній літературі поширена думка, що слово “банк” виникло у Венеції в XIV ст. і походить від талійського слова “банко” – стійка, лавка, за якою стояв торговець грошима [2: 10]. Однак є й інша думка, яка зводиться до того, що слово “банк” пов'язане

з кредитним інститутом, який був створений у Венеції в 1171 р. В той час Венеція підтримувала тісні зв'язки з німецькими містами. Італійці запозичили німецьке слово "банк", що дослівно означало "маса", "купа", і назвали створений кредитний інститут "Banca di Venezia". Ця назва використовувалась для того, щоб підкреслити роль кредитного інституту як накопичувача грошей.

Головними функціями банків були прийом вкладів від торговців і здійснення безготівкових розрахунків між ними, а також надання кредитів повноцінними грошима. Їм не були властиві такі функції, як випуск банкнот і здійснення внесків, використання яких побудовано на обігу чеків. Ці функції, як і багато інших, з'явилися пізніше, але саме вони і свідчать про появу банків у повному розумінні цього поняття.

В Англії банки виникли в XVII ст. Першими банкірами в Лондоні були міняйли, а на периферії – торговці. Поряд з індивідуальними банками наприкінці XVII ст. з'явилися перші акціонерні банки. Найперша спроба створення комерційного банку в Росії була здійснена в м. Пскову воєводою Панасом Ордин-Нащокиним, але ця ідея не була схвалена центральним урядом. У 1729-1733 р. перші банківські операції в Росії стала здійснювати Монетна контора, а перший комерційний банк – Банк для поправлення при Санкт-Петербурзькому порту комерції і купецтва – з'явився в 1745 р.

Одним із найстаріших розрахункових засобів був вексель, поява якого була зумовлена необхідністю переказу грошей в інші міста, країни та оформленням відстрочки платежу при здійсненні торговельних операцій. Перші відомості про вексель пов'язані з Стародавньою Грецією, у якій спостерігалися дуже міцні зв'язки між міняйлами в різних містах. Нестача наявних грошей а також розуміння небезпеки тривалих подорожей призвели до того, що купець одержував розписку від одного міняйла в тому, що він одержить гроші в іншому місті у іншого, а потім за цією розпискою другий міняйло зможе повернути собі гроші у того, хто видав розписку.

За своєю суттю така розписка була переказним векселем. Такі векселі широко використовувалися в Італії із середини XII до середини XVII ст., коли вона була центром господарської і фінансової діяльності. Саме тому Італія вважається батьківщиною векселів. Якщо спочатку вексель гарантував одержання готівки в іншому місті, то пізніше він став виступати фактом обміну товару на гроші, які продавець одержував пізніше з врахуванням (відсотковий вексель) або без врахування (безвідсотковий) затримки.

Новий період у розвитку векселя – це період індосаменту, спрощеної форми та своєрідного способу передачі векселя. Ареною нового періоду стала вже не Італія, а центр та північ Європи, насамперед Франція, а також Нідерланди, Німеччина та Великобританія. Перша звітка про індосамент датується початком XVII ст. Після нерішучих коливань французького законодавства індосамент остаточно визнаний і повноправно закріплений в Ордонансі Людовика XIV (1673 р.) і майже одночасно (у 1682 р.) – Вексельному Статусі Лейпцигу. У Росії вексель почав діяти за часів Петра I, який через безладдя пошти та небезпечність доріг знайшов можливим застосовувати векселі для переказу казенних грошей із одного міста в інше за участю купців.

У кінці XVI – на початку XVII століть поживається економічно-культурне життя в Україні. Розвивається торгівля, поширюється грошовий обіг. Зміцнення внутрішнього ринку і розширення торгівлі в Україні у другій половині XVII століття сприяло встановленню єдиного (рублевого) мита замість численних дрібних зборів, які існували в період феодальної роздробленості. Митна система, дорожній примус, складське право знайшли відображення у спеціальних словах фінансово-бухгалтерської галузі: *обмитити, коп'їлка, подужне, поколодне, спаине, рубль, кредиторь, вбритель, шаг, ц'їна* і т.ін. Багато таких лексем із термінологічним значенням зафіксовано у „Лексиконі словенороському Памви Беринди” (1627), „Актовій книзі Житомирського міського

уряду кінця XVI ст.” (1582-1588 pp.), у збірнику актових документів – „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII століття”.

Соціально-економічні процеси XVIII-XIX ст. в Україні викликають відповідні зміни й у формуванні фінансової термінології. В.Й.Горобець зазначає, що українська суспільно-економічна лексика XVIII ст. (отже і фінансова) розвивалася на базі успадкованого фонду XVII ст. шляхом дальшої асиміляції тих іншомовних слів, що тісно пов'язувалися з обліково-розрахунковими операціями та деякими іншими поняттями у сфері купівлі-продажу (*гандлюючий, зраховать, зр'єв'язовати, отацовати, поклеїнить, розкв'ятись, клеймовать, реестрикь, коштть*) [1].

Проголосивши своїм Третім універсалом 18 липня 1917 року утворення Української Народної Республіки, Центральна Рада запровадила в Україні нову національну валюту. Первісно такою валютою було визначено український карбованець, вартість якого дорівнювала 17,424 долі щирого золота (1 доля = 0,044 г золота). Ухвалою Центральної Ради від 19 грудня 1917 року було видруковано перший грошовий знак Української Народної Республіки – купюру вартістю у 100 карбованців. Автором оформлення грошового знака був визначений український художник-графік Георгій Іванович Нарбут.

Оформлюючи свою купюру, Нарбут застосував вишукані орнаменти в дусі українського бароко XVI-XVIII століть, декоративні шрифти, зображення тризуба (родового знака князя Володимира Великого) та самостріла (герба Київського магистрату XVI-XVIII століть). Напис “100 карбованців” подавався на купюрі мовами чотирьох найчисленніших націй, що живуть на території України: українською, російською, польською та єврейською (івритом).

Центральна Рада 1 березня 1918 року прийняла закон про запровадження нової грошової одиниці – гривні, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала ½ карбованця. 25 серпня 1996 року в засобах масової інформації було оголошено Указ Президента України “Про грошову реформу в Україні”.

Розширення міжнародних контактів України у XIX-XX ст. сприяє збільшенню запозичених термінів у фінансовій термінологічній системі: *кредит, фінанси, вексель, авізо, валюта, депозит, дебет, чек, акція дивіденд, біржа, бухгалтерія, банкрутство, тариф, бюджет, стипендія, акциз, асигнація, капітал, актив, пасив, квота, дебет, кредит, премія, субсидія, фрахт, аванс, такса, емісія інвестицій, інкасо, акцепт, кліринг, штраф, дотація, пеня* та інші широко вживаються фахівцями цієї галузі.

У XX столітті відбувається нові якісні зміни в соціально-політичній та економічній системах, розвивається й удосконалюється фінансово-кредитний механізм. Зміни у суспільстві, в економічному житті народу знаходять відображення у мовній сфері, насамперед у галузі термінології: утворюються нові термінологічні одиниці, частина термінів виходить з ужитку, інші, змінивши свій поняттєвий зміст, розвиваються далі. Суттєва внутрішня еволюція, зумовлена новими соціально-економічними відносинами, простежується в семантиці багатьох сучасних фінансових термінів (*гроші, кредит, фінанси, акція, вексель, податок, біржа, ваучер* та ін.). Лексеми наповнюються новим змістом, семантика їх збагачується, денотативно-сигніфікативний зміст трансформується, що знаходить відображення в оновлених дефініціях термінів. Отже, сучасна українська фінансова термінологія – продукт історичного розвитку суспільства.

Література

1. Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1979. – 127 с.
2. Петрук О.М. Банківська справа.–К.: Кондор, 2004, 461с.
3. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. (У 2 т.)– К.: Наукова думка, 1977.– Т.І.– 632с.; 1978, Т.ІІ.– 592с.

Тетяна Федоренко, к. філол. н.*
 Інститут української мови НАН України (Київ)
 УДК 161.2.81:374

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ, ЙОГО СКЛАД ТА РОЗТАШУВАННЯ В АКАДЕМІЧНОМУ „УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОМУ СЛОВНИКУ”

Запропоновано принципи ілюстрування реєстрових одиниць Українсько-російського словника: визначено типові мовні контексти, способи подавання ілюстративного матеріалу, його склад та розподіл у межах словникової статті.

Як і в усіх словниках перекладного типу, в „Українсько-російському словнику” (далі – Словник) уживання реєстрового слова треба подавати в типових мовних контекстах, тобто показувати, у якому оточенні може функціонувати та чи інша лексема. Після перекладу слова, його окремого значення або відтінку наводиться ілюстративний матеріал, який фіксує реальне функціонування в мові, типову лексичну й синтаксичну сполучуваність, найхарактерніші ситуації вживання реєстрової одиниці. Подібним ілюстративним матеріалом є **вільні** словосполучення, напр.:

кора...; **деревна к.** деревная кора, кора дерева; **земна к.** земная кора;
корпус...; **депутатський, дипломатичний к.** депутатский, дипломатический корпус; **заводські -и** заводские корпуса; **к. годинника** корпус часов.
кава...; **мелена, натуральна, чорна к.** молотый, натуральный, чёрный кофе;
кавовий кофейный; **кавове дерево** кофейное дерево; **к. напій** кофейный напиток.
комп'ютер...компьютер; -ний компьютерный; **-на грамотність** компьютерная грамотность.

У Словнику представлена велика кількість технологізованих понять щоденного вжитку, напр., багато з тих, які стосуються комп'ютерів: «принтер», «сканер», «дискковод», «мікрокомп'ютер» тощо. Тому ілюстративним матеріалом є **термінологічні** словосполучення. **Термінологізована лексика** має бути представлена в складі спеціалізованих словосполучень, напр.:

контролер інформ. контроллер; **к. зовнішнього пристрою інформ.** контроллер внешнего устройства; **к. дисків** накопитель.

У Словнику також подається фіксація саме типової сполучуваності, яка має давні традиції в українській перекладній лексикографії, напр.:

корінь...; **солодкий к.** бот. солодка, лакричник, лакрица; **солодковий корень** (фарм.).

копайський к. бальзам мин. копайский бальзам.
копія...; **нотаріальна к.** юр. нотариальная копия.
кошик...; **споживацький к., к. споживача** экон. потребительская корзина, корзина потребителя.

координ/увати[ся]...; **-ований** координируемый, координированный; **-ований час** астр. координируемое, координированное время; **-ація** координация; **к. рухів** мед. координация движений.

У Словнику подаються в ілюстративній частині типові приклади перекладу **безобразних** мовних зворотів; **лексикалізованих** сполучень, напр.:

кредит...; **надати к.** предоставить кредит.
крéдо...; **вікласти своє к.** изложить своё крéдо.

* © Т. Федоренко, 2006

¹ Укладається в Інституті української мови НАНУ у відділі лексикології, лексикографії та національного корпусу української мови.

кід/ати[ся] / **кінути**...; **к. ка́менем** кидáть ка́мнем; **к. о́ком (очи́ма)** на кого-, що кінуть *взгляд на кого-, что*; **куди́ о́ком не кинь** кудá ни кинь *взглядом*.

клі́тка...; **папі́р у клі́тку (клі́тинку)** бума́га в клі́тку (клі́точку).

кла́пот...; **порва́ти (поде́рти) на кла́пті** изорва́ть в (на) *кля́чя*; **к. землі́** *клячо́к* землі́.

крити́[ся]...; **крити́ дах** крити́ кря́шу; *укрива́ть кря́шу*; *покрыва́ть кря́шу*.

У службових словах наводяться типові речення-формули:

але спол. *но, розм. да; ...*; **ска́зано різко, але правильно** ска́зано *ре́зко*, *но ве́рно*; **але (а) вті́м** *но впроче́м*;

ось част. *вот*; **ось так** *вот так*; (*при вираженні подиву*) *вот, розм.. поді́, поді́-ка*; **ось ба́чиш, що робі́ться** *вот ви́диш*, *что де́лається (твори́ться)*; *розм.. поді́-ка* *вот, что де́лається (твори́ться)* **о́сь воно́ що!** *вот оно́ что!*

Ілюстрації подаються в кінці значення (або відтинку значення) в алфавітному порядку. Іноді форма реєстрової одиниці або її словотвірного компонента повторюється в ілюстрації, тоді вона подається усиченою до першої літери **копа́ти** -к.; **крупі́ткий** -к.; **кру́глий** -к.; Крім того, в ілюстрації може подаватися форма, відмінна від заголовної, тоді після тильди (~) подається лише відмінна усичена частина реєстрового слова, напр.:

кру́глий | *кру́глий*...; **~ая сума** *кру́глая сума*; **за ~им столом** *за кру́глым столом*; **~і дужки** *кру́глые скобки*.

Не до всіх лексичних розрядів подаються ілюстрації.

Не подаються:

1. Ілюстрації у термінологічній і номенклатурній лексиці, ілюстрації для назв приладів, знарядь виробництва, деталей механізмів тощо.

кронгла́с спец. *крон, кронгла́с*.

кронці́ркуль спец. *кронці́ркуль*.

кружа́ло *буд., техн. кружа́ло*.

2. Ілюстрації для ботанічної та зоологічної номенклатури (особливо екзотичної для України).

кроталі́рія бот. *кроталі́рія*.

крото́н біол. *крото́н*.

кросште́п орн. *кросште́п*.

3. Ілюстрації осіб за національністю та місцем проживання. Виняток складають ті, що набули конотаційних нашарувань, напр.: **ци́ган, ту́рок**.

4. Ілюстрації до назв грошей, напр.: **кро́на, крузе́йро**.

Джерельною базою для поповнення ілюстративної частини Словника можуть бути передусім академічні загальномовні словники російської мови, Російсько-український словник (Київ, Абрис, 2003) словники російсько-іншомовні – Русско-английский словарь (М.: Рус. яз., 1992), «Русско-немецкий словарь» (М.: Рус. яз., 1992) та ін.

Тетяна Федоренко, к. філол. н.*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'373.374

ПРО ІСТОРІЮ СЛІВ З ОСНОВОЮ **КОНФІДЕНЦ-**

*У розвідці простежено історію виникнення групи слів з основою **конфіденц-** і підтверджено думку про те, що утворене раніше в мові є постійним джерелом виникнення нових мовних одиниць.*

* © Т. Федоренко, 2006

У невеликій групі слів з основою **конфіденц-**, яку подають сучасні українські тлумачні словники [див., напр., 2]— **конфідент / конфідентка; конфіденційний / рідше конфіденціальний; конфіденційність / рідше конфіденціальність; конфіденційно / рідше конфіденційально** — з якихось причин не зафіксовано застарілого слова **конфіденція** (з лат. *confidentia* «довір'я»), від якого утворилися вищенаведені слова.

А це слово відоме приблизно ще з 1700 року [1: 68]. Є свідчення, що його вживав у своїй мові Іван Мазепа. Ілько Борщак, за словами С. Плачинди, «один з найретельніших біографів славетного гетьмана» [4: 110], пише, що «після довгих і довгих студій над Орликом» Мазепа вирішив відкритися перед генеральним писарем і викласти ідейний зміст таємного задуму, але при цьому гетьман зауважував: «Не для того, щоб я о твоєй вірності ім[п[ератору] какое доозр[уженіе]... но розсуждая, что ты хотя человекъ разумный и сов[е]сти не подозр[ужен]ной, однакъ еще молодой... опасаемся, дабы ты и съ великоросійскими и съ нашими всякого чина людьми конверсуючи [тобто спілкуючися, входячи в ділові стосунки], или съ **конфіденціи** или съ неосторожности не вимовилса предъ кимъ съ т[во]м секретом...», де слово, **конфіденція**, вжите Мазепою, означає «довірочна, таємна справа». З історичних джерел і спогадів сучасників нам відомо, що Іван Мазепа був дуже освіченою людиною. Він знав багато іноземних мов — польську, італійську, німецьку, французьку, а той же Орлик свідчить, що також «досить міцно» володів і татарською. Він блискуче знав латинь, писав нею трактати, читав в оригіналі твори античних авторів, багато з них знав напам'ять.

Французький дипломат Жан Балюз згадує, що Іван Мазепа часто «оздоблював» свої промови цитатами з латини, а в її знанні, як зауважує дипломат, «міг би суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами» [3: 76]. Тому не дивує, що Іван Мазепа послуговується словом **конфіденція** латинського походження. Для нього як освіченої людини воно було звичайним словом, а ті, хто з ним спілкувався, теж добре розуміли його значення.

На початку XVIII ст. від франц. *confident* у військову справу входить слово **конфідент** як термін розвідувального лексикону. М. Алексєєв пише, що «особи які перебували при нашій армії і займалися таємним збиранням відомостей про противника називалися конфідентами». Тобто в сучасному розумінні вони були «довіреними особами» або агентами. Слово **конфідент** почало вживатися в різних посланнях, реляціях того часу. Так 16 квітня 1708 р. Є. І. Українцев, посланник у Польщі, пише «...и гетьман бы Мазепа войска казацкого часть на страх **конфидентам** шведцким, яко то Любомирским і Потоцким... конечно ж прислал». У реляції П. С. Салтикова імператриці Єлизаветі про пересування австрійських і пруських військ від 22 серпня 1739 року знову зустрічається це слово «... ибо по известиям из Познани гласится, что генерал Цитен от арміи принца Генриха с 10–12 тысячами... будто к Познани маршировать имеет место, куда я для разведания нарочного **конфидента** послал и ожидать имею известия» [1: 69]. Але поступово слово **конфідент** детермінологізується, застаріває і втрачає «розвідувальний» відтінок. Згодом воно замінюється синонімом «довірена особа», а в літературну мову входить із значенням «той, кому можна довірити свої таємниці, секрети; взагалі кому можна довіряти». З часом у розвідувальній термінології *довірена особа* теж замінюється іноземним словом «агент». Цілий відрізок життя відходить у минуле з появою нового слова, яке входить у мову замість застарілого. І в цьому вбачається знак соціального змісту, бо і сучасні агенти — «бонди» дуже відрізняються від тих, які колись були **конфідентами**.

А слова **конфіденційний, конфіденційно**, які теж походять від слова **конфіденція** і функціонують у мові з початку XVIII століття, в сучасній мові подаються з ремаркою *книжн.* і означають «секретний, довірчий» (*конфіденційна розмова*), «секретно, довірочно» (*поговорити з кимсь конфіденційно*) і вживаються як синоніми до слів *таємний, довірчий*. З відповідними нюансами вони сполучаються переважно із словами

розмова, зустріч, аудієнція тощо. У сучасного письменника Юрія Андруховича зустрічаємо — «*Пилося майже прямим текстом під час тієї конфіденційної зустрічі сіроокого ідеаліста з високим достойником*»; або «*Безконечні засідання вчених рад, подум'яні доповіді ... і насамкінець конфіденційна аудієнція [аудієнція] в надзвичайно високопосадового державного мужа*».

Отже, повсякчасно підтверджується в мові теза про те, що «руйнування старого є разом з тим і створення нового», що раніше утворене в мові двічі служить підґрунтям новому — частково воно перебудовується заново, а частково змінює форму і значення в цілому. Не збіднюється і словотворчість на основі застарілих слів.

Література

1. Алексеев М. Лексика русской разведки. – М., 1996. – С. 68–69.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Під ред. В. Т. Бусела. – К.: Перун; Ірпінь, – 2005.
3. Іван Мазепа. – К., Веселка. – 1992.
4. Плачинда С. Козак – душа правдивая. – К.: Велес., 2006.

Тетяна Цимбалюк-Скопненко, к. філол. н.*
Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81. ' 374

АЛЮЗИЯ ТА ЕЛІПСИС ЯК СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У МОВІ ПЕРЕКЛАДІВ М. ЛУКАША

У статті проаналізовано специфіку алюзії та еліпсиса фразеологічних одиниць у творчій спадщині відомого вітчизняного перекладача Миколи Лукаша, встановлено типи цих структурно-семантичних перетворень.

В основу структурно-семантичних перетворень фразеологізмів, як і кожної оказіональної трансформації фразеологічних одиниць (далі – ФО), покладено стилістичну мотивацію. Задум і зміст оригінального твору, співмірність і довершеність художнього перекладу, а також мовні смаки автора (перекладача) визначають частоту застосування цих перетворень. Проте всі вони спрямовані на посилення експресії. Відомо, що внаслідок згаданих трансформацій відбувається значний відхід від початкової моделі ФО, усталені традиційні асоціативні зв'язки фразеологізму втрачають частину свого наповнення. Суперечність між нормативно вживаною та несподівано новим оформленням ФО викликає в читача ефект невиправданого очікування та нові емоції від фразеологічного матеріалу.

До структурно-семантичних перетворень належать *фразеологічна контамінація, фразеологічна алюзія та фразеологічний еліпсис*. Фразеологічна контамінація на матеріалі перекладних творів М. Лукаша вже була об'єктом розгляду¹. Цей вид трансформацій найчастіше трапляється в досліджуваних текстах. Вивчати специфіку двох інших різновидів найважче, оскільки для її встановлення потрібно враховувати якнайширший контекст. Передусім це стосується *алюзії*, бо внаслідок застосування цього способу оказіональних перетворень виникає найбільша амплітуда віддаленості модифікованої ФО від традиційно вживаного фразеологізму.

Алюзія (від лат. *allusio* – жарт, натяк) – це вживання лексеми, фрази, цитати як натяку на загальновідомий факт. Л.І. Ройзензон називав цей вид перетворень *фразеологічним*

* © Т. Цимбалюк-Скопненко, 2006

¹ Див.: [4].

натяком. На його думку, така трансформація, «як стилістична фігура не є частиною фразеологізму (зокрема й найкоротшою): це згадка про якусь фразеологічну одиницю, іноді її назва одним словом, натяк на відомий носіям мови фразеологізм» [2: 116]. Традиційний фразеологізм і перетворений за допомогою алюзії пов'язує схожа логічна структура або одна чи декілька спільних лексем. Тільки широкий контекст дає змогу встановити зв'язок між модифікованою ФО та повною формою фразеологізму. Крім того, цьому сприяє також частота вживання ФО. Носії мови можуть відчуті алюзію завдяки знанню фразеологічного фонду рідної мови в найтонших нюансах. У чужій мові знаходити таке перетворення дуже важко, бо треба володіти нею на такому рівні, щоб відчувати фразеологічні та лексико-фразеологічні перетини редукованих зворотів.

Залучені до розгляду з різних прозових і поетичних перекладних творів¹ Миколи Лукаша приклади алюзії дають змогу виокремити такі типи цього виду структурно-семантичних перетворень:

1. Відтворення іменникового компонента:

колюс: (*[Протей:] А що ж їм [родосцям] справді удалося? // Стояв, стояв кумир-колюс, // А ледве в надрах затряслось — // Усе нанівець розплилося. // Та що й казати!* (Гете: 35), пор.: **колюс на глиняних ногах**); **казки:** (*Усе без діла, // Усе дарма, // Для вас роботи ніде нема // Кому ті **казки** потрібні?* (Родарі: 55), пор.: **казки казати**); **паном:** (*З усього цього, Санчо, ти повинен зробити висновок, що не треба забувати різниці між господарем і слугою, між **паном** і челядинцем, між рицарем і джурою* (Сервантес: 116), пор.: **пан на троні, а хлоп на ослоні**); **горе:** (*Горе і радощі – ніщо не вічне, якщо **горе** надто довго триває, значить, радощі десь уже недалеко* (Сервантес: 10), пор.: **терпи горе – добре буде**); **грязі:** (*Чи ти ба! Він [чоловік] так тобою [дочко,] **поневіряє, мовби з **грязі** тебе взяв! А нехай він тричі западеться!*** (Боккаччо: 420), пор.: **вивести з **грязі** в князі**).

2. Відтворення дієслівного компонента:

бачить: (*Воно й не диво, бо немало є таких богословів, що сам до казальниці **нездатен**, а в чужих проповідях зараз **бачить**, що де не так, чого бракує, а що зайве (Сервантес: 355), пор.: **бачити за скалку в оці брата, а в своєму не бачити колоди**); **п'ється:** (*Котра [непокірниця] тих ліків не потребує, та нехай не думає, що се до неї **п'ється**, хоча у чоловіків є таке прислів'я: коню і доброму, й ледачому потрібні віжки, а жінці і хороший, і поганій — різки (Боккаччо: 537), пор.: **до тебе чарка не п'ється (не кажи дай Боже)**).**

3. Відтворення прикметникового компонента:

ласий: (*[Лавренсія:] Що, сеньйору, мабуть, мало // подарованого м'яса? // [Ор-тунью:] // Він на ваше м'ясо **ласий**. // [Лавренсія:] // Щоб його вже розірвало!* (Лопе де Вега: 51—52), пор.: **ласий на чужі ковбаси**).

4. Відтворення двох компонентів:

воза, підвезеш: (*Се я вам [пане цилюрнику,] **кажу**, бо ми одне одного знаємо: мені **воза не підвезеш**, мене сплюха не налигаєш* (Сервантес: 307), пор.: **не підвозьте воза, бо я не вчорашній**); **мед, мух:** (*[Трістан (до Теодоро):] Бач, доп'явсь уже до неба // **гордий красень Ганімед!** // Будь ти й найсолодий **мед**, // **зневажати мух не треба*** (Лопе де Вега: 230), пор.: **аби мед, а мухи налізуть**).

4. Використання в контексті слова, що має з компонентом ФО спільний корінь:

терпіння: (*Май лишень **терпіння**, незабаром **випаде** щось **краще**, і **будеш ти в мене губернатором**, а може, **бери вище** (Сервантес, 59), пор.: **терпи, козаче, отаманом будеш**).*

5. Дублювання логічної структури паремії:

¹ Усі ілюстративні приклади в статті подано без правописних змін, так, як вони засвідчені в текстах перекладів М. Лукаша.

(Всі ці бурі й негоди, що спадають на наші голови, свідчить лише про те, що **скоро й нам сонечко зяє, скоро й наші справи на краще підуть** (Сервантес: 102), пор.: **буде й на нашій вулиці свято**).

Еліпсис (від грец. *elleipsis* – опущення) також належить до тих структурно-семантичних перетворень фразеологізмів, в основі яких лежить редукція. Цим терміном позначають скорочення «одного з компонентів фразеологічної одиниці, яка і в скороченому вигляді здатна повністю передавати притаманне їй значення» [1: 61]. Він «надає мовленню лаконізму й жвавості, зберігаючи змістову місткість ФО в її повній формі» [5: 238]. Така трансформація «зумовлена властивим фразеологізмам надміром семантичної інформації, тому цей прийом треба кваліфікувати як використання для стилістичних цілей структурно-семантичної надмірності фразеологізмів» [6: 196 – 197]. Модифіковані за цим типом звороти завжди мають основне семантичне ядро, наявне й у ФО, ужитих у повному складі. Найчастіше в мові перекладів М. Лукаша за допомогою еліптування перетворювано розмовні фразеологізми.

Проаналізований матеріал підтверджує думку, що в еліптичних конструкціях, «як правило, випадає перший або останній компонент; значно менше прикладів еліпсиса-стиснення, коли випадають слова-компоненти внутрішньої структури ФО» [3: 165]. Модифіковані таким чином ФО можуть утворюватися за допомогою редукції складників різної природи. Згаданими елементами у ФО можуть бути:

1. Дієслівний компонент:

носа вгору: (— *Носа вгору, пане, а то ви вже його похнютили до самого долу... Знаєте, як то кажуть: ...на ката бодня, як сала чортма; щастя, як трясця — на кого схоже, на того й нападе...* (Сервантес: 380), пор.: **(підняти) носа вгору**); **вітер у голові:** (*Серце [у дівчини] з перцем і вітер у голові — мабуть у той день, як вона народилась, на морі гуляла буря* (Стіль: 321), пор.: **вітер у голові (ганяє)**); **і ні гадки:** (*Всядься на лаві між двох кумаків, // Спи там під спів паровозних свистків. // Проїде черговий, гляне — й ні гадки* // (*Певне, то жде пасажир пересадки*) (Родарі: 68), пор.: **і ні гадки (не мати)**); **як горохом об стіну:** (*Ще років п'ять-шість тому, коли уряд був не такий, як зараз, можна було подзвонити часом у міністерство, в департамент, до перфекта, до мера... А тепер їм дзвони — не дзвони, все як горохом об стіну...* (Стіль: 57), пор.: **як горохом об стіну (кидати)**); **на думці:** (*Марчелла (до Діани):] Себо, бачте, тільки в двері, // так ізразу — що на думці. // все переклада на речі [Теодоро]* (Лопе де Вега: 178), пор.: **(мати) на думці**); **ні кінця ні краю:** (*Світ широкий — ні кінця, ні краю, // Ні об'їхати, ані об'їти, // А поглянеш — місця в нім немає // Для щасливих і для десяти...* (Шиллер: 186), пор.: **(нема) ні кінця ні краю**); **при надії:** (*...чи вона [Дульсінея] одружена, чи вже народила дитину, чи ще тільки при надії, або, коли вона ще дівця-правдиця, чи згадує вона (зберігаючи, природно, честивість свою та пристойність) про любовні почуття сеньйора Дон Кіхота* (Сервантес: 607), пор.: **(бути) при надії**); **ані пари з уст:** (*...навряд чи можливо нам [панотче,] буде вдома зійтися — хіба що будемо мовчати при тому, як німі — ані пари з уст, та пробуватимемо поночі, як сліпі...* (Боккаччо: 450), пор.: **(не пускати) ані пари з уст**); **у печінках:** (*Ой місяцю, ти гультяю, // Дай до тебе завітаю. // Ночі — розкіш! Тільки ах! — // Це містечко в печінках!* (Лафорг 1990: 276—277), пор.: **у печінках (сидіти)**); **у сльози:** (— *Ет, пугте!* — сказала Фернанда. — *Ті діти часом через якусь дрібницю вже у сльози...* (Стіль: 359), пор.: **(ударитися) у сльози**).

2. Прикметниковий компонент:

по всі часи: (*Отсе ж і я, як мені припало першому з-поміж нас оповідати, хочу розказати про дивні діла його [Бога], щоб, почувши про них, укріпилося непохитно наше уповання на нього, щоб хвалилося ім'я його по всі часи* (Боккаччо: 44), пор.: **по всі часи (потомні)**); **на віки:** (*Люцифер (до Адама):] Що ти узнав, відчув, чого досвідчив, // Твоїм надбанням стане на віки* (Мадач: 36), пор.: **на віки (вічні)**); **по горло:** (*Отож сьомої ночі з того часу, як на уряд заступив, лежав Санчо у своєму ліжку, по горло си-*

тий — не хлібом і вином, ні! — всім тим судінням і рядінням, видаванням законів та ука-зів... (Сервантес: 578), пор.: **по (саме) горло**); **ані душі**: (На сіро-сизій річці набігали од вітру жмури; на мостах не було **ані душі**; гасли ліхтарі (Флобер: 270), пор.: **ані душі (живої)**); **з висоти польоту**: ([Теодоро:] **З висоти мого польоту** // на таку дрібну істо-ту [Марчеллу] // я ї не гляну, річ ясна (Лопе де Вега: 230), пор.: **з висоти (пташиного) польоту**); **совати носа до проса**: (— Слухай, чоловіче добрий, якого біса ти до мене в'яз-неш? // Неохота мені **совати носа до твого проса** (Стіль: 39), пор.: **совати носа до (чужого) проса**); **про випадок**: (Бачачи, що після сього признання їм [Угеттові ї кохан-ці] загрожує неминуча смерть, вони з великими труднощами підкупили своїх вартівни-ків на ті гроші, що тримали вдома **про випадок**... (Боккаччо: 263), пор.: **про (всяк) випадок**); **укласти на спокій**: ([Федеріко (до Трістана):] Ставай туди на службу, **укла-ди** // його на спокій і до нас прийди (Лопе де Вега: 297), пор.: **укласти на (вічний) спокій**).

3. Прислівниковий компонент:

повернути голублі: (Вериники, що хмарами вилися на своїх летючих ослах, **повер-нули голублі** ї спустилися додолу геть-геть далеко, а піхота ї собі безладно сипонула врозтіч, покидавши всі свої припаси (Єлин Пелин: 165), пор.: **повернути голублі (назад)**); **переводити гроші**: ([Хуан Рудий:] // Тепер дівка заміж як виходить, // то дай велике віно, хоч заставсь; // це ї на дарунки **гроші переводить** // в селі і в місті зви-чай десь узявсь (Лопе де Вега: 68), пор.: (дурно) **переводити гроші**).

4. Іменниковий компонент:

наче вдруге народитися: (Ох, я нещасний чоловік — // Узяв сварливу жінку; // Не мав я з нею цілий вік // Ні хвильки відпочинку... // Що я від неї натерпівсь — // Живцем, псяхох, жерла! // Я **наче вдруге народивсь**, // Коли вона померла (Бернс 1990: 158), пор.: **наче вдруге народитися (на світ)**); **жаль бере**: ([Фауст:] // То хто там тужить, хто там плаче? // Лінкей виспівує печаль. // Я діяв надто нетерпляче — // Ужже **бере** ї самого **жаль** (Гете: 477), пор.: **жаль бере (за серце)**); **віддати руку**: ([Діана (до Рікардо):] У нас, маркізе, знаєте, якомсь // була про вас і Федеріко мова; // я вас хвалила, от йому ї зда-лось, // що **руку** я **віддати** вам готова... (Лопе де Вега: 274), пор.: **віддати руку (ї серце)**); **не зарікайся пити води**: ([Лавренсія:] // Ні, у мене — інша водача, непохлиста, як дуб. // [Пасквала:] // Ой Лавренсіє, дивись, // **пити води не зарікайся!** (Лопе де Вега: 31), пор.: **не зарікайся пити води (з криниці)**); **змести з землі**: (І скаже учителька: // — Сльози текли, // І моря солоного грізні вали // **Змели із землі** перешкоду // До щастя людського роду (Родарі: 46), пор.: **змести (з лица) землі**); **зірватися на рівні**: (Скоро побачила [дів-чина] їх [Карденія і пароха], **зірвалась на рівні**, миттю підхопила клунок..., що лежав ко-ло неї, і... кинулась тікати з переляку (Сервантес: 171), пор.: **зірватися на рівні (ноги)**); **як змигнути**: (І рушив він [Двік] вперед бадьоро, // Та от зненацька серед бору // Два ду-шогиби, **як змигнуть**, // Йому перепинили путь (Шиллер: 137), пор.: **як змигнути (оком)**); **наддати ходу**: (**Наддавши ходу**, добрався він [Дон Кіхот] до неї [корчми] так ужже смеркома (Сервантес: 29), пор.: **наддати ходу (в ноги)**); **ні шеляга**: ([Єва:] // Йоганчику, мені потрібні гроші. // [Адам:] // Нема **ні шеляга** — ти все забрала (Мадач: 120), пор.: **ні шеляга (немає за душею)**); **не чути ніг**: (У коридорі вона [Полетта] гово-рить до Марії якимсь беззвучним голосом: — Як тільки схотілося, я зразу ж побігла до-дому. Боялася, щоб тут чого не скоїлося... Аж **ніг не чую!** (Стіль: 12), пор.: **не чути ніг (ні рук)**); **зганяти оскому**: (А ми, нещасні миряни, за те їм [святицникам] рівною монетою одплатити неспроможні, хіба на їхніх матерях, сестрах, приятельках та дочках **оскому заняємо**, як вони на жінках наших (Боккаччо: 438), пор.: **зганяти оскому (з зубів)**); **скакати**: (...немає в мене жодної сусідки, щоб вийшла заміж правич-кою, та ї про одружених знаю, що вони не раз од чоловіка через пліт **скакають**. А сей баран буде мене вчити, які то є жінки, так, ніби я вчорашня! (Боккаччо: 353), пор.: **скакати (в гречку)**).

Трансформації за допомогою еліптування підлягають також паремії, у яких такого перетворення зазнає зазвичай друга (прикінцева) частина. Наприклад:

ні бе, ні ме: (*Козопаси, що тих розмов про джур та рицарів ні бе, ні ме не тямилі, їли собі мовчки та, знай, на гостей позирали, що з великим апетитом зачихалися шматками м'яса в кулак завбільшки* (Сервантес: 63), пор.: **ні бе, ні ме (ні кукуріку)**); **дають – бери:** (*...був би я дурний, щоб не взяв, знаєте, як тої приповідки: дають — бери...* (Сервантес: 358), пор.: **дають – бери, (б'ють – тікай)**); **не спитавши броду:** (*Правда, і в сьому ділі, як скрізь, треба на те вважати, коли де і з ким говориш, бо трапляється часом, що сунеєся, не спитавши броду, і, хотівши гострим слівцем когось на слизке загнати, сам потім раки пекти мусиш* (Боккаччо: 74), пор.: **не спитавши броду (не лізь у воду)**); **видом видати:** (*— Видом видати доброго земляка мого, Дон Кіхота з Ламанчі! Чолом даю зерцалові рицарства, взорозорові благородства, обороні й покрову всіх знедолених...* (Сервантес: 184), пор.: **видом видати (слихом слыхати)**); **і в казці не сказати:** (*А яка там [у бенкетній залі] музика милозвучна грає, які співи мелодійні лунають — того і в казці не сказати...* (Боккаччо: 484), пор.: **і в казці не сказати, (і пером не списати)**); **м'яко стелить:** (*[Трістан:] О, // це прихливість зразок: // приклад він [Теодоро] бере з жінок. // [Марчелла:] Із яких? // [Трістан:] Із тих, що м'яко // стелять* (Лопе де Вега: 237), пор.: **м'яко стелить, (та твердо спати)**); **смерті не одперти:** (*— Річ тут, пане, ось яка, — вів далі Санчо. — Самі здорові знаєте... смерті не одперти...* (Сервантес: 368), пор.: **смерті не одперти (хай умру нажертий)**); **сль та перчина:** (*Так вони [люди] ж грязь топтатимуть, а мої ноги в сухому! А всім осудникам та осудникам — сль та перчина! Аби мені тепло, нехай кажуть «тепло»... Добре я, мамцю, кажу?* (Сервантес: 568), пор.: **сль та перчина (з твоїми очима)**).

Розглянуті структурно-семантичні способи перетворення фразеологізмів і паремій, що були використані під час відтворення загального характеру оригінальних творів, зумовлені не тільки їхнім окремим оформленням, а й характерною властивістю — стійкістю в системі мови.

Література

1. Лион О. Синтаксический аспект анализа эллиптированных фразеологических единиц // Активные процессы в области русскоязычной фразеологии. — Иваново, 1980. — С. 58 — 67.
2. Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. — Самарканд, 1973. — 221 с.
3. Цимбалюк Т.В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот». — К., 1996. — 238 с.
4. Т. Цимбалюк-Скопненко. Контамінація як структурно-семантичний спосіб трансформації фразеологічних одиниць (на матеріалі перекладів Миколи Лукаша) // Лексикографічний бюлетень. — Вип. 13. — 2006. — С. 177 — 181.
5. Черная А.И. Некоторые приемы стилистического окказионального преобразования фразеологических единиц. — В кн.: Исследование лексической сочетаемости и фразеологии. — М., 1975. — С. 222 — 244.
6. Шадрин Н. А. Перевод фразеологических единиц и сопоставительная стилистика. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. — 220 с.

Джерела

Бернс	Бернс Роберт / Пер. з англ. М. Лукаш і В. Мисик. — К.: Держлітвидав УРСР, 1959. — 255 с.
Боккаччо	Боккаччо Джованні. Декамерон / Пер. з італ. М. Лукаш. — К.: Дніпро, 1985. — 661 с.
Гете	Гете Йоганн Вольфганг. Фауст: Трагедія / Пер. з нім. М. Лукаш. — К.: Дніпро, 1981. — 540 с.
Єлін Пелін	Єлін Пелін. Ян Біб'ян: Повість-казка / Пер. з болг. М. Лукаш. — К.: Дитвидав УРСР, 1961. — 195 с.
Лафорг	Лафорг Жюль // Лукаш М. О. Від Боккаччо до Аполлінера: Пер. — К.: Дніпро, 1990. — С. 276 — 278.
Лопе де Вега	Вега Карпіо Лопе Фелікс де. Овеча криниця. Собака на сні / Пер. з ісп. М. Лукаш. — К.: Держлітвидав УРСР, 1962. — 359 с.
Мадач	Мадач Імре. Трагедія людини: Драматична поема / Пер. з угор. М. Лукаш. — К.: Дніпро, 1967. — 252 с.
Родарі	Родарі Джанні. У небі і на землі / Пер. з італ. М. Лукаш та Г. Кочур. К.: Веселка, 1996. — 80 с.

Сервантес	Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. – К.: Дніпро, 1995. – 703 с.
Стіль	Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав, 1953. – 412 с.
Флобер	Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав УРСР, 1961. – 237 с.
Шіллер	Шіллер Фрідріх. Лірика / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 195 с.

Наталія Берегова*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2. 81. ' 373

ДУМА В КОНТЕКСТІ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТА ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті дано загальну характеристику української думи, простежено історію зацікавленості нею в науковій думці (українській, російській, польській тощо), окреслено основні перспективи лінгвістичного дослідження, зокрема лексичної репрезентації цього жанру.

З постановням козаччини до нас прийшла нова пісенна верства – думи, або ліро-епічні віршовані твори, що не мають строфічної будови, виконуються професійними співцями речитативом під супровід кобзи або бандури (іноді ліри). Героїчне ядро дум втілює живі спомини про татарсько-турецькі набіги. Думи склалися під безпосереднім враженням від історичних подій, які потрясли народні маси. Це – справжній козацький епос, який має високу історичну та літературну вартість для українського народу. Цікавими є і спостереження над мовним матеріалом дум.

У думах оспівана історія України: у найдавніших *невільницьких*, складених у XV–XVII ст., йдеться про нечувані страждання невольників-бранців турків чи татар, їхню тугу за рідним краєм, у деяких текстах – про звільнення: „Невольники”, „Плач невольника”, „Плач невольників”, „Втеча трьох братів з Азова з турецької неволі”, „Самійло Кішка”, „Хведір Безрідний”, у *новітніх* – про козацьку боротьбу проти польсько-шляхетських народників 1648 – 1645 рр.: думи „Про Хмельниччину”, „Про Хмельницького і Барабаша”, „Перемога Корсунська”, „Іван Богун”, „Молдавський похід Хмельницького”, „Про Хмельницького Богдана смерть”, „Про Юрася Хмельниченка” та ін. Є також думи на соціально-побутові теми: „Про вдову і трьох синів”, „Поворот сина з чужини”, „Сестра і брат”, „Вітчизна” (найдавніші), „Хвесько Ганжа Андигер” та ін. (пізнього циклу).

Гене́за цього самобутнього українського жанру була і є предметом досліджень фольклористів, літературознавців, істориків від часу першої публікації українських народних дум М. Цертелєвим (1819 р.). Думи привертали увагу українських і російських дослідників XIX – XX століть – М. Максимовича, Ф. Колесси, П. Житецького, К. Грушевської, В. Перетца, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, М. Сумцова, О. Потебні, Ю. Таховського, О. Веселовського, П. Владимірова, Л. Лисовського, А. Фамінцина, М. Дашкевича, М. Халанського, М. Стельмаха, М. Рильського, О. Дея, М. Плисецького, Б. Путилова, Г. Нудьги, Г. Сивоко́ня, Б. Кирдана, та ін. Компаративні дослідження думового мелосу проводили українські вчені – М. Лисенко, В. Сокальський, К. Квітка-Грица та інші.

* © Н. Берегова, 2006

Серед зарубіжних дослідників XIX–XX ст. слід назвати Ф. Міклошича, В. Ягича (Югославія); А. Рамбо (Франція); Ч. Неймана, Ф. Боденштедта, П. Дільса, В. Данкерта (Німеччина); К. Францоа (Австралія); В. Рольстона (Англія); А. де Губернатіса (Італія); Тальві (США); Флоренс Лайфсей (Канада). Вони багато зробили в області дослідження і пропаганди українського фольклору, зокрема дум, однак у багатьох розвідках відчувається вплив поглядів українських і російських дослідників дум, з працями яких були знайомі ті чи інші зарубіжні дослідники.

Українські думи були широко відомі, зокрема, у польському середовищі. Термін *дума* траплявся у польських джерелах ще з XV ст., цей жанр виникає у польській літературі на зламі XVI–XVII століть, з розквітом козаччини, коли польське суспільство ближче знайомиться з українською культурою, з народною поезією. Українську думу часто згадують польські письменники. Як окремий жанр її розглядають у поетиках та словниках; зокрема у працях польських істориків та письменників XVI–XVII ст. (у К. Сарницького про думи, у Б. Папроцького про козацькі пісні, гру на кобзі та інші). Але узагальнення, зроблені історико-літературними та філологічними спостереженнями, філологічним аналізом, з'явилися лише в першій половині XIX ст., у добу романтизму (статті К. Бродзінського, А. Мішкевича, М. Грабовського).

У другій половині XIX – на початку XX ст. питання проникнення українських дум у побут, літературу та рукописні збірки польського фольклору вивчали польські дослідники: П. Дропийовський, Р. Горський, С. Колоджейчик, Ф. Гавеле; фольклорист Я. Бистронь, музикознавець А. Хибінський, дослідники давньої польської літератури Ч. Згожельський та Л. Щербіцька-Сленк, К. Бадецький, А. Верба, а також літературознавці: О. Брікнер; К. Войціцький, М. Вишневський, М. Якубець, М. Яніон, В. Кубацький, Є. Єнджеєвич.

Наприкінці XX ст. дослідженням українських дум у Польщі займалися Ц. Нейман (розвідка) „Українські думи”, де він висловлюється про термін *дума* та *думка* у поляків на означення українських пісень; висловлює гіпотезу про те, що Україна мала спеціальний ряд пісень, які звалися *думами*. У праці Ц. Неймана подано реєстр відомих йому дум. Щодо форми цього жанру, Ц. Нейман вказує, що вона цілком відмінна від пісні, в думах переважає дієслівна рима [1].

Ф. Равіта (праця „Дума”, видрукувана в польському журналі „Tygodnik Ilustrowany” за 1890 р.) багато в чому повторює думки Ц. Неймана [2]. Порівняльні студії робили наукові працівники відділу фольклору Інституту літературних досліджень Польської академії наук Ю. Кжижановський, Р. Гурський та інші.

Згадаймо тут і сучасних українських дослідників – Р. Кирчіва [3], В. Юзвенка [4], Л. Вахніну [5] та інших, роботи яких присвячені пізнім проблемами взаємин польської літератури та українського фольклору, становленню польської фольклористичної науки і місце в ній українського елемента. Питанням перекладу українських дум польською мовою присвятив цінну розвідку Є. Рихлик. Мовні проблеми розглянуто у дослідженнях І. Зілінського [6], Грабця [7].

У російських дослідників ці питання викладені у роботах філологів П. Беркова, Б. Стахєєва, В. Дьякова.

Проте й досі сучасна наука не просунулась далі нагромадження фактів, вузьких порівняльних студій про окремих письменників, вивчення поодиноких тем і поглядів або спеціальних досліджень, наприклад, про роль українського фольклору в польській літературі. Кілька праць Івана Франка, написаних на зламі XIX–XX століть, все ще залишаються тут найгрунтовнішими [8; 9].

До цієї пори ні в українському, ні в польському літературознавстві та мовознавстві немає такої праці, яка б давала цілісну картину польсько-українських літературних та мовних стосунків і впливів.

Ось чому проблема дослідження думи у різних аспектах – фольклористичному, літературному та мовознавчому, а також проблема наявності дум у польському фольклорі та реконструкції у польській літературі, взаємних українсько-польських фольклорно-літературних впливів, а також дослідження мовного матеріалу дум здалася нам цілком актуальною і вартою для обрання темою статті в плані деякого просування вперед на шляху вирішення цих проблем.

Першим дослідником зазначеного виду народної творчості вважається М. Цертелєв [10], автор першої збірки українських народних дум – “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819). Він порівнював українські думи з російськими піснями і знаходив багато спільного.

У фольклористичному аспекті думи розглядали: М. Максимович [11], він першим увів термін “думи” або “героические песнопения”, побачив багато спільного між думами і *голосіннями*, розкрив зв'язок “Слова о полку Ігоревім” з українською народною поезією. За виразом Максимовича думи – “продуманный рассказ о событии”; а також Філарет Колесса [12; 13], А. Веселовський, П. Владимиров, Е. Аничков, Т. Орнатська.

Пісенним впливом, впливом *духовних віршів, західних містерій і драм* пояснювали генезу дум М. Сумцов, Ю. Таховський, А. Фамінцін, М. Халанський. З *дотатарським героїчним дружинним епосом*, зокрема, з *билинами* як залишками творчості княжої доби, пов'язують думи Л. Лисовський, В. Антонович, М. Драгоманов, В. Ягич, М. Дашкевич, М. Тершаковець та ін.

Літературними впливами пояснюють генезу дум П. Житецький [14], В. Перетц [15; 16; 17] та ін. Як зазначає І. Білодід, “П.Г.Житецький здійснив небувалий за своєю повнотою поліфонічний аналіз українських народних дум, ... аргументовано доводить, що думи виникли під впливом писемності, шкільної літератури” [18: 117].

Цікавим є спостереження впливу польської літератури та мови на цей жанр усної народної творчості. Уплив польської літератури на українську перебільшував польський дослідник О. Брікнер. Він стверджував, що деякі українські письменники (Сільвестр Косів, Петро Могила, Лазар Баранович) писали свої твори польською мовою, а навіть, коли й вживали українську, то “... вони думали польською, вони прийшли з польських шкіл, вони запозичували польські праці. Ці пам'ятки справляють дивне враження польським синтаксисом і лексикою, але українськими флексіями й кирилицею” [19: 91]. Ця думка у Брікнера виглядає суб'єктивною, до того ж Брікнер не визнав, що й польські автори, під впливом українського пісенного слова, зокрема дум, зверталися в ті часи до української мови. Тож попри спроби деяких польських дослідників “привласнити” думи, цей вид української народної поетичної творчості залишається безцінним здобутком українського народу.

Розглянемо основні ознаки дум як жанру усної народної творчості.

Більшість дослідників дійшли до висновку, що українські думи мають такі ознаки: стиль дум – народнопісенний, засоби дум – сюжетно-композиційні і художньо-стилістичні.

Сюжетно-композиційні засоби:

1) поетичні заспіви (заплачки) будуються частіше на поетичному паралелізмі: *У святу неділю не сизі орли заклекотали, Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали* (дума “Плач невольників”) [23: 17];

2) розповідь, до якої іноді введено додаткові епізоди, ліричні вставки, але сюжет не ускладнюється несподіванками;

3) сюжетні конструкції дум не завжди будуються за правилами симетрії (зав'язка, кульмінація тощо), але вони майже завжди починаються заспівами, а кінчаються: невольницькі – прокльоном турецькій землі та молитвою про визволення; лицарські – прославленням полеглого козака-товариша; про Хмельниччину – прославленням воєнних успіхів та побажанням для козацького війська.

Серед *художньо-стилістичних засобів* переважають епічність, образність, символіка, риторичні фігури, що досягається різними мовними прийомами. Наприклад, такими, як уживанням певних форм присудків: це може бути сполука “єсть” з 3-ю особою однини: *се єсть давній бідний невільник Кішка Самійло з неволі утікає; єсть порубала, єсть постріляла, єсть покарала*; складний присудок з дієсловами: *мати, стати, могли, бути*; вживання дієслівного присудка наприкінці речення, як у старовинній українській прозі (Послання Івана Вишенського). Імена героїв дум означені епітетами як виявом симпатії/антипатії співця думи, позначають соціальний стан, подаються при характеристиці образу, тощо: *Ляш-бутурлак, сотник переяславський, ключник галерський, недовірок християнський, Маруся Богуславка, дівка-бранка; попівна-Богуславка”, білою березою; рідненькі, постріляні порубані*; складні епітети (*злосупротивна хвиля*).

У зображенні природи переважають лексеми на означення темних барв, які в реченнях є означеннями: *нічка, хмари, ліс – темні; голуб і тумани – сині; вовк сірий; буйний вітер; ясний сокіл*. Частотним є дослівне повторювання деяких уривків і зворотів – коли на питання дається відповідь; складні порівняння – *повернення козака додому таке ж неможливе, як і поява на поверхні води потоплених каменів*; епічні повтори та звороти (паралелізми): *убито, убито*; тавтології: *думає-гадає, п’є-підпиває, пили-гуляли, стежки-доріжки, кайдани-залізо*; метафори: *смерть козака в степу – це одруження з могилою, горіти у вогні, спалювати у вогні душу, поранене серце* (символ мук); описові вислови: *словами промовляє, сльозами ридає*; образно-стилістичні ремінісценції *конику вороненький, неси та гуляй, білих ручок не ламай, ясных очок не стирай*;

Аналіз словникового складу українських народних дум вказує на стійкість граматичної структури і словникового складу мови дум. Так, слова *хмара, світ, день, ніч, мати, брат* та інші збереглися у тому самому фонетичному і морфологічному оформленні [22: 62].

У думах трапляються церковнослов’янізми, які використовувались кобзарями з метою надання творам урочистості: *древо, грады, персть, прахъ, смиреніс, собраніс, возлюбити, рече*.

Серед іншомовних слів в думах представлена лексика, запозичена з латини, польської, тюркської російської мов. Так, деякі російські слова: *помощ, отвіт, ізмінник, денги* та інші використовувались кобзарями, що заходили далеко за межі України, щоб зробити свої твори доступними і для російського слухача. Тюркські слова: *каторга, яничари, баши* (паша), *бусурман, аркан, базар* були символами рабства й насильництва, результатом татаро-турецького загарбання України. Слів польського походження нараховується небагато, не дивлячись на те, що у 16 – 17 ст. польською мовою користувалась велика частина українського дворянства, міського населення. Однак деякі полонізми зустрічались в мові кобзарів-бандуристів: *барзо* (*У неділю святую снівся-приснівся вдовиченку барзо пречудне сон та ще дуже й предивне*), *зальоти, живность, паніматка, альбо*.

Іншомовну лексику кобзарі-бандуристи використовували з певною стилістичною установкою: в найреалістичнішій формі донести свій репертуар до широкої аудиторії.

Отже, дума, будучи суто українським жанром народної творчості, за різних часів залишається предметом дослідження різних наукових галузей. Зазначений жанр усної народної творчості повніше досліджений у фольклористичному аспекті, менше – у літературознавчому і ще менше – у лінгвістичному. Тому ця стаття є спробою окреслення всіх напрямків вивчення думи та деяким просуванням вперед на шляху лінгвістичного дослідження думи, зокрема ґрунтовного аналізу її лексичної репрезентації.

Література

1. Neyman C., *Dumy Ukrainskie*, – „Ateneum”, t. IV, Warszawa, 1885.
2. Rawita Fr., *Dumy*, – „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa, 1890, t. I. № 16
3. Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. – К., 1971.
4. Юзвенко В. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. К., 1961.
5. Вахніна Леся. Сучасне побутування українського фольклору в Польщі // Фольклор українців поза межами України. – К., 1992.
6. Зліньський І. Взаємини між українською та польською мовами // ЗНТШ. – Т. 155. – С. 203–215.
7. Hrabec S. *Elementy kresowy w jezyku niektyrych pisarzy polskich XVI–XVII w.* – Torun, 1949.
8. Франко І. „Розбір думи про бурю на Чорному морі” // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
9. Франко І. Студії над українськими народними піснями” // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
10. Цертелев Н. „Опыт собрания старинных малороссийских песней”. – Спб., 1819.
11. Максимович М. „Малороссийские песни”. – 1827.
12. Колесса Ф. Українські народні думи. – Львів, 1920.
13. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум. – Львів, 1921.
14. Житецький П. Вибрані праці. – К., 1987.
15. Перетц В.Н. Очерки старинной украинской лирики. – Спб., 1903.
16. Перетц В.Н. Новые данные для истории старинной украинской лирики. – Спб., 1962.
17. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII в. – Спб., 1962.
18. Белодед И.К. Научное наследие П.Г. Житецкого и современность // Вопросы языкознания. – 1968. – №1.
19. Brückner A. *Piesni polsko-ruskie* // *Pamiętnik literacki*. – 1911. – Z. II–III. – S. 181. – 1988.
20. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) – Київ, 1974, С.23.
21. Nitsh K. *Przyczynki do charakterystyki polskich czechizmow*. Сборник в честь проф. А. Милетич, София, 1933.
22. Назарук А.Е. Язык украинских исторических дум. – К., 1968.
23. Думи. – К.: Держлітвидав, 1959.

Ірина Гоцинець*

Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. І.Я.Франка
УДК 811.161.2'37

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ „ЧОРНОБИЛЬ” У
МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХРОНІКАЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
ПРОЗИ**

У статті висвітлено проблему лексико-семантичної репрезентації образу „Чорнобиль” як одного з найбільш смислово насичених та експресивно маркованих знаків сучасної української хронікально-документальної прози чорнобильської тематики. Виокремлено асоціативно-семантичну групу лексики „аварія”, яка репрезентує ключові мікротемати аналізованої документальної епіки. Здійснено дослідження типів їх контекстуальних реалізацій у мові творів В. Яворівського, А. Михайленка, В. Трегубова, І. Малишевського та ін. авторів.

---

* © І. Гоцинець, 2006

Конкретно-чуттєва образність художньої мови у поєднанні з характерними емоційно-експресивними засобами публіцистичного стилю стимулює розвиток нового стильового різновиду мови художньої літератури. Таким є хронікально-документальний жанр, який об'єднує твори чорнобильської тематики. Уже від кінця ХХ ст. (точніше, із 1986 р.) він набув активного розвитку, виявив репрезентантність саме щодо прозового, повістєвого окреслення теми Чорнобиля в українській літературі кінця ХХ ст.: документальна повість (Ю. Щербак „Чорнобиль”, Л. Даєн „Чорнобиль – трава гірка”), відеороман (В. Яворівський „Марія з полином у кінці століття”), повість-хроніка (В. Трегубов „Приборкувачі вогню”), повість-пам'ять (А. Михайленко „Запах полину”), повість-спогад (І. Малишевський „Володимир Шевченко. Від Кулунди до Чорнобиля”).

З погляду історії української літературної мови названі твори заслуговують на увагу передусім як матеріал для простеження процесів семантичного розвитку актуалізованої у них лексики та її асоціативних рядів, визначення типової лексико-семантичної сполучуваності, текстових зв'язків наскрізних мовних елементів. За нашими спостереженнями, у мові епічних творів можна окреслити чотири асоціативно-семантичні групи (АСГ) лексики: „аварія”, „зона”, „відповідальність”, „час”. Вони репрезентують логіку, наступність відтворюваних у текстах позамовних процесів, станів, ситуацій, а також ключові мікротеми аналізованої документальної епіки. Розглянемо першу АСГ – „аварія”.

У контексті актуалізації АСГ „аварія” сформувалася стійка група номінативних позначень, текстова функція яких полягає у називанні чи експресивному маркуванні реалії „Чорнобильська атомна електростанція”. В одних випадках автори номінують її офіційно, стилістично нейтрально: *Чорнобильська атомна електростанція, Чорнобильська АЕС*, пор.: *„В цілому система аварійного захисту на Чорнобильській АЕС [...] здатна без втручання персоналу запобігти серйозним наслідкам будь-яких мисливих відмовлень у технічно дуже складному організмі станції”* (5: 4). Натомість у тих висловах, де художній складник превалює над публіцистично-документальним, спостерігаємо розмовне найменування *атомка* („*Наче отак і дихає станція – рівно, спокійно випускаючи бездоганну кардіограму. Самої атомки не видно*” (6: 86).

У досліджуваних текстах не виявляємо детальних описів приміщень атомної електростанції, відсутня спеціальна технічна лексика. Поодинокі термінологічні назви, які виявляємо, наприклад, у повісті В. Яворівського «Марія з полином у кінці століття» або орозмовлюються (наприклад, за рахунок стягнення повної назви ЧАЕС до субстантивованої форми *атомна*), або ж метафоризуються. Пор.: *„Світиться атомна за містом, на її корпусах вже обладнали святкову ілюмінацію, яка то загоряється, то гасне* (6: 86); *„Тим більше, що блок четвертий у нас чистун і розумник”* (6: 80). З останнім образом „дочорнобильського” змісту виразно контрастують описи одного з її блоків у післяаварійному стані. Позитивно маркованим характеристикам *чистун і розумник* протиставляються негативно забарвлені й семантично ускладнені метафоричні комплекси: *„донедавна лише з вертольота й можна було побачити або сфотографувати розверзлий дах блока”* (4: 17); *„Він дивився на зруйнований, розтерзаний вибухом четвертий блок”* (1: 134); *„А там – страшне видовище зруйнованого блока, чорних, обгорілих, пожалоблених, покручених конструкцій”* (1: 135); *„Бо хіба просто поряд із зяючою раною пошкодженого четвертого блока зводити із сталі й бетону броню саркофага?”* (1: 167).

Показово, що зовнішні конкретно-предметні ознаки атомної станції теж зазнають художньо-публіцистичної метафоризації. Так, тричленна генітивна метафора *бетонні кубики атомної* викликає асоціативний зв'язок „атомна станція – небезпечна іграшка”: *„бетонні кубики атомної, наче складені немовлям і полишені, бо воно раптом втратило до них інтерес”* (6: 58).

Негативною експресією позначені вторинні номінації АЕС – *кам'яний мішок, чорт*: „Бетоновані стіни атомної глухо перекидають останні слова і випускають їх із кам'яного мішка на волю” (6: 135); „Бери більше, кидай далі, а-томник [...] якщо не зміг на своїй атомній машині виписати на татів похорон [...] – Скільки ти заробляєш на тому чортові?” (6: 8).

АСГ, об'єднану стрижневим словом *аварія*, смислово розгортають ряди перифраз аксіологічного змісту. Сама лексема „аварія” зазнала в аналізованих текстах ряд гіперномінативності. Її контекстуальними синонімами стали іменник *подія*, *випробування*, *трагедія*, *жах*, *лихо*, а також темпоральні назви *ніч*, *субота*. Перші із названих слів – це складники стереотипних газетно-журнальних публіцистичних зразок: „Тим часом в МВС УРСР, УВС м. Києва та області терміново створювались штаби по ліквідації наслідків аварії, вживались найефективніші заходи” (5: 12); „Враховуючи надзвичайний і небезпечний характер події, Політбюро ЦК КПРС зосередило в своїх руках всю організацію роботи для найшвидшої ліквідації аварії, обмеженню її наслідків” (5: 4); „На долю атомників і пожежників після першого жаху, трагедії на АЕС було чимало інших грізних випробувань” (5: 16); „Навіщо знімався цей фільм? Мабуть, не лише для того, щоб зробити нас очевидцями сумних подій [...]” (2: 143) та ін., що характерні для публіцистичних, документальних текстів подібного змісту.

Темпоральні назви – це компоненти оказіональних перифраз, зумовлені ситуативно. Власне, прикметникові епітети з часовим (*квітнева*) та емоційно-експресивним (*трагічний*, *грізний*, *проклятий*) маркерами, розгорнуті означення, виражені дієприкметниковими зворотами із складниками семантичних груп ‘вогню’, ‘радіації’, саме й структурують вторинні номінативно-експресивні комплекси, співвідносні як з датою 26 квітня 1986 року, так і з подією, що тоді сталася. Пор.: „Хоч сам відіграв допоміжну роль у приборканні лиха, та від тої квітневої ночі” (4: 23); „Найкращі бійцівські риси Віктор проявив тієї грізної квітневої ночі, коли, здається, палали, плавили не тільки металеві конструкції, а й самі небеса” (1: 124); „Але Григорій Матвійович не відав, що син поруч [...] тієї квітневої ночі, розірваної радіаційним шквалом” (1: 126); „Лише через кілька тижнів після квітневої ночі, опаленої вогнем, пожежники дізналися про факти недбалості” (1: 139); „Задує недавно грізну квітневу ніч на четвертому реакторі” (1: 8); „Тележников не втрачав мужності та самовладання, які тоді, в ту зоряну, в ту трагічну квітневу ніч” (1: 157); „через лічені дні доведеться самому стати безпосереднім учасником нейтривожнішої і найдраматичнішої суботи” (1: 106); „Таке рідне і таке байдуже до неї. Що зробила з ним ця проклята ніч?” (6: 187).

До АСГ „аварія” зараховуємо також поняття *реактор*. Емоційно-експресивним оцінкам, що переважають у текстах художньо-публіцистичних повістей та в романі В. Яворівського, протиставлені документально-фактографічні вислови, відомості про властивості атомного реактора, зафіксовані у мові повісті В. Трегубова „Приборкувачі вогню”. Загалом відзначаємо, що саме термінологічна номінація *реактор*, а також характеристики, параметричні ознаки позначуваної ним реалії актуалізувалися в сучасній українській літературній мові останньої чверті ХХ століття, увійшли у мовно-побутову свідомість українців, через мову зокрема й документальної епіки. Напр.: „Атомний реактор мав потужність мільйон кіловат” (5: 3); „Перший такий серійний реактор РВПК-100 (реактор великої потужності, каналний) увійшов до ладу на Ленінградській АВС ще в 1973 році” (5: 4); „Напрямок атомної енергетики, пов'язаної з використанням уран-графітових каналних реакторів, що охолоджуються звичайною водою, є традиційним для нашої країни” (5: 3); „Раптово зросла потужність реактора” (5: 4) і под.

Словесний образ реактора відповідно до його асоціативно-смыслових зв'язків із семантичною групою „аварія” створюють характерні епітети, іменникові та дієслівні метафори, порівняння, застосовані прийоми експресивного контрастування. Так, епітетний ряд очолює прикметник *аварійний*, що об'єднує дві гліки означень: а) із семою „нещільний”, „поламаний”: „*віч-на-віч з аварійним реактором*” (2: 122); „*Прибулі побачили розкряний, пошматований четвертий реактор*” (1: 128); „*Білі [...] бачили: внизу, наче розжарений кратер вулкана, – пошкоджений реактор*” (1: 119); б) із семою „вогнь”: „*Посидання розпеченого атомного реактора.. з водою могло призвести до непередбачуваного*” (5: 16); „*Голобородько погнав машину до палаючого реактора*” (6: 141).

Ряд аксіологічно навантажених прикметників уводяться в текст для забезпечення розмовної, лайливої („*Я, Микола, ходитиму до розпроклятого реактора як до твоєї могилки?*” (6: 215) або іронійно-зневажливої („*Про реактор Мировича злословили, називали його дилетантським*” (6: 11) тональності викладу.

У загальному контексті аналізованої прози контрастують іменники у складі словосполучень за моделлю „іменник у Н.в.+іменник у Р.в.”, що номінують стан реактора у доаварійний та післяаварійний час. Контраст виникає на зіставленні аксіологічного, офіційного позначення *будівля реактора* та емоційно-психологічно маркованих словосполучень зі стрижневими словами *руїна, руїновище, румовище*. Напр.: „*Будівля реактора, обладнання, що в ньому знаходилося, сам реактор і його активна зона дістали значних пошкоджень*” (5: 4); „*Мого крик хтось почув на руїнах реактора*” (6: 135); „*З руїновища реактора вихопився в нічне небо велетенський рухливий клубок пари*” (6: 121); „*директор, навіть побачивши румовище реактора, сумнівався, що сталося непередбачуване*” (6: 147).

У творах В. Яворівського та А. Михайленка зафіксовано антропоморфізовані метафоричні сполуки з негативно-відразливою експресією, а саме: „*Дмитро хоче крикнути пожежникам, щоб не лізли просто в пащеку реактора*” (6: 134); „*Невже хтось знав, що я єдиний серед письменницької братії всього на зміг ока зазірнув просто в розверзлу пащеку четвертого реактора?*” (4: 7); „*У нутрощах реактора пролунав глухий вибух*” (6: 121). Як іронійно-несхвальне узагальнення цього зорового образу слід сприймати застосовану трансформацію фразеологізму „у всій своїй красі”: „*На другий день американці показували по телевізору четвертий реактор у всій своїй страшній красі*” (4: 11).

Іменникова ускладнена метафора (*смертельне, смертоносне*) дихання реактора передає характер небезпеки зруйнованого реактора: „*любачена картина приголомшила його [Гелятнікова]: відкритий реактор, а зверху, над його смертоносним диханням метушилися маленькі постаті*” (5: 7); „*Тільки ситуація була зовсім незвичайна – поруч „дихав” реактор і дихання його було смертельним*” (5: 12).

На базі іменникового контрастування слів з різних стильових сфер В. Яворівський створює мікроконтексти, що відображають народне сприйняття такого складного в технічному плані об'єкта, як реактор. Контрастують у його романі лексеми із побутової та науково-технічної сфер: „*Не можна реактор експлуатувати як селянський віз*” (6: 80); „*Ми просто забули, що маємо справу не з цегельним заводом чи міською котельнею, а з реактором. Не талісман він, а звірюка в клітці*” (6: 80); „*Та реактор, Йосипе Кузьмичу, як немовлятко в сповитку, не прокинеться, коли розхолоджуватимуть*” (6: 87); „*Олександр Іванович опрацював проект дешевого, простого, за його власним висновком, безпечного, як самогонний апарат, реактора-мільйонника*” (6: 10).

Номінації *реактор, атомний реактор* у сполучі з дієсловами – це метафоричні позначення: а) процесу надмірного нагрівання: „*Атомний реактор несамовито розжарився*” (5: 16); „*дивилася не вниз, а вдалину, на ліс і на земні луки, на приміські*

села й сірі корпуси атомної, де киплять реактори” (6: 56); б) процесу неконтрольованості над ним: „Даремно Голобородько аварійку вирубав. А як осатаніє реактор, як скине вуздечку?” (6: 104); в) небезпеки: „Всі вони знали, що борються з вогнем в умовах небезпеки, яку вивергає атомний реактор” (5: 10).

Здійснений розгляд засобів лексико-семантичної репрезентації образу „чорнобиль” у мові сучасної української хронікально-документальної прози дає підстави стверджувати, що це стрижневий, один із найбільш семантично насичених та експресивно маркованих знаків сучасної української хронікально-документальної прози.

Джерела

1. Даєн Л. Чорнобиль – трава гірка. – К.: Веселка, 1988. – 175 с.
2. Малишевський І. Володимир Шевченко. Від Кулунди до Чорнобиля. – К.: Мистецтво, 1988. – 159 с.
3. Михайленко А. Запах полину // Дніпро. – 1988. – №11. – С. 23 – 49.
4. Михайленко А. Запах полину // Дніпро. – 1988. – №12. – С. 4 – 51.
5. Трегубов В. Приборкувачі вогню // Мужність і біль Чорнобиля. – К.: Молодь, 1988. – С. 1 – 56.
6. Яворівський В. Марія з полином у кінці століття. – К.: Рад. письменник, 1988. – 262 с.

Ігор Даценко*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2: 81'367.624-112

ВЗАЄМОДІЯ ПРИСЛІВНИКОВОЇ ЛОКАТИВНОЇ ТА ЯКІСНОЇ СЕМАНТИКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Статтю присвячено розглядові взаємодії лексичних значень у межах одного граматичного класу слів – прислівників. Так, прислівники з локативним значенням можуть за певних умов набувати якісної семантики і виконувати в реченні функції обставин способу дії. Положення статті можуть бути використані укладачами як історичних, так і сучасних словників при визначенні семантики слів.

Питання взаємодії лексичних значень у межах одного граматичного класу слів мало висвітлене українськими лінгвістами. Щодо прислівників можемо вказати на окремі висловлювання у працях східнослов'янських учених – П. Шанського [5], М. Кузнецова [3], О. Янович [6], В. Німчука [4], деяких дисертаційних дослідженнях. Однак в адвербіальній системі української мови маємо просторово-часові, просторово-якісні, кількісно-часові, якісно-часові відношення.

Предметом цієї статті є прислівники місця, які за певних умов виконують у реченні синтаксичні функції обставин способу дії. Одразу зазначимо, що досить часто важко провести межу між локативною та якісною семантикою. Нашою метою є розгляд взаємодії просторового та якісного значення прислівників у їхньому історичному розвитку.

З-поміж них виділяємо прислівники відприкметникового та відіменникового походження. Через те, що обставинники відприкметникового походження репрезентували в основному якісні прислівники, локативні адвербіальні форми перебували на межі між обставинним та якісним значеннями. Така семантична багатоплановість відал'єктивних прислівників, на думку І. Вихованця, сприяла тому, що вони легко переходили до розряду прикметників [2: 188]. Тобто прислівники цього походження поєднують у своєму значенні властиве мотивованому прикметникові значення ознаки зі значенням прислівника як частини мови, у цьому випадку із

* © І. Даценко, 2006

локативною семою. Крім того, переходячи в прислівник, ад'єктиви втрачають свої граматичні значення.

У прислівниковій системі давньо- та староукраїнської мови найпоширенішими були прислівники, що походили від прикметників середнього роду називного-знахідного відмінка, вони виникли від основ прикметників із просторовим значенням (пор. *глубокий, высокий* тощо). На думку дослідниці історії російської мови О. Янович, „семантичний розвиток цих прислівників ішов у напрямку від обставинного значення до якісного” [6: 30]. Напр.: *се близко есть тѣмъ* [1073 Ізб.: 167]; *высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ* [СП: 34]; *иный бо князь не входилъ бѣ въ землю Ладыскую толь глубоко проче Володимера* [Л: 257]; *глубоко вкопаль* [ПЄ: 238 зв.]; *запалити того зною одну куту глубоко зъ середины* [Книжниця: 73]; *далеко менше грѣшили* [КР: 262]; *образъ престои бѣи аггли поднесли высоко* (що вслїходє видѣли) *и на передмѣстїю далеко вѣ) єдномъ ажородѣ положили* [299]; *Бѣ высоко а нѣ далеко* [КЗ: 200]; *копат далеко* [Пл. ХVІІІ ст.: 56].

Широко у стародавніх українських текстах були представлені прислівники локативно-якісної семантики, утворені від прикметників середнього роду м'якої групи називного-знахідного відмінка однини вищого ступеня порівняння, напр.: *яко же и выше рече сла* [Усп.зб.: 37 зв.]; *забрала высоки выше постави* [ИФ: 514]; *хотяже дале противи* [710]; *подъстоутиша ближе* [ЛЛ: 45]; *пруступилъ ближе ближе к Шюмску* [Л: 140 зв.]; *аѣи наши дале соуть* [232 зв.]; *где далѣ в лѣсѣ то бо(л)ишь дро(в)* [КЗ: 220]. У староукраїнській мові прислівник *далеко* міг набувати значення міри та ступеня, пор.: *далеко барзѣ теперь мешкающимъ вѣ) нѣ* [КР: 64].

Часто фіксованими є адвербіалізовані сполуки цих прикметників із прийменниками-префіксами *въ, възь, по, о, съ, у*, напр.: *паче съвыше да начнемъ* [1073 Ізб.: 27]; *по 8 лакот возвыше* [ИФ: 617 зв.]; *геть же ушше 40 верств* [624 зв.]; *бѣ бо келїа его подале от церкви* [КП: 96]; *издалече познавше блаженнаго* [47]; *яко 7 верств в дале* [ЛЛ: 88]; *вдалѣ лежатъ* [Л: 234 зв.]; *въдале ѡ(т) города* [306 зв.]; *адале ѡ(т) полку своего* [224 зв.]; *здалеку власне татарє манячатъ* [КЗ: 111 зв.]; *здалека смотрили* [ДНРМ: 233]; *звышъ рече(н)нихъ* [ДНРМ: 28]; *о(д)далеки стоячи* [97]; *виш(р) на двана(д)цять са(ж)ней* [Пл. ХVІІІ: 57].

Прислівники *далеко, далече* могли мати при собі заперечну частку *не*, при цьому набуваючи антонімічного значення, пор.: *и иде вѣ инъ градъ недалече соущъ отъ него* [Усп.зб.: 30 а]; цікавими є контамінації цієї частки з прийменником *по*, напр.: *неподалеку отъ села* [АКЖМУ: 63]; *понадалеку пришло болото з лѣвоєруки* [ККПС: 79].

Деякі прислівники давньоукраїнської мови мали флексію *-ѣ*. Німчук вважає їх застиглими формами знахідного відмінка множини [3, с. 353], напр.: *в далѣот Перусалима 30 верств* [ИФ: 654].

Відмінникові прислівники місця також набували якісної семантики. Однак вона не є такою нечіткою, як ми бачили у відад'єктивах. Можемо говорити вже не про відтінок у значенні, а про полісемію, яка розвивалася від найдавніших часів.

Прислівник, утворений від колишньої форми давального відмінка іменника жіночого роду *горѣ* мав не лише значення „вгорі, угору”, а й „проти течії”, напр.: *ѡ(т) той горы до Перянова Дуба горѣ кломъ* [Гр. ХІV ст.: 19].

Інші прислівники були застиглими конструкціями „прийменник + відмінкова форма іменника”. Пор.: *ровѣ же копають окръсть* [ИФ: 612 зв.]; *и тако на высоцѣмъ сѣдѣи водемъ его прѣстокачимъ ажрѣвъ вѣ аружши, повелѣ жидовина кати* [ГА ХІІІ – ХІV: 128–129]; *ап(с)ла Петра догоры ногами на кр(с)тѣва Ха прибито* [КР: 143]; *чїю любовъ и абычай з(ѣ)верху показуют(ѣ)* [163]; *вкруг остутило* [УП ХVІ – ХVІІ: 198]; *засталь сотника ... вихавшиого навстрѣѣ* [ДНРМ ХVІІІ: 86]; *треба положити*

вола *догори* *черевомъ*, *щоби* *дивився* *догори* [Книжиця: 70]. Останній приклад яскраво ілюструє обидва значення обставинника *догори* – 1) способу дії (як?), 2) місця дії (куди?).

Перехід первинної локативної семантики в якісну чи навпаки дослідники пояснюють повнотою комплексної передачі взаємовідношень та взаємозв'язків, „притаманних навколишній дійсності” [1: 11]. Очевидно, такий перехід здійснюється у зв'язку з розвитком абстрактного мислення. Враховуючи те, що категорія простору є конкретнішою за категорію якості, цей перехід є цілком логічний. Визначити, до якої семантичної категорії належить певна лексема, допомагає синтаксична роль та лексичне значення дієслова, до якого стосується прислівник.

Література

1. Брошняк (Пискач) О.Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1996.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. Морфология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1953. – 307 с.
4. Німчук В.В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 342–412.
5. Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н.М. Шанского. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963–1982. – Т.1–2 (Вып. 1–8).
6. Янович Е.И. Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий. – Мн.: Изд-во БГУ, 1978.

Джерела

- АКЖМУ** Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). Підготував до видання М.К. Бойчук. – К.: Наук. думка, 1965. – 192 с.
- ГА** Истрин В.И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т.1. – 612 с.
- Гр. XIV ст.** Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показки М.М. Пешак. – К.: Наук. думка, 1974. – 256 с.
- ДНРМ XVIII ст.** Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підготував до видання В.А. Передрієнко. – К.: Наукова думка, 1976. – 416 с.
- ИФ** Мещерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 579 с.
- КЗ** Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті / Підготовка тексту І.П. Чепіги. Вступна стаття В.П. Колосової та І.П. Чепіги. Історико-літературний коментар В.П. Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 392 с.
- ККПС** Книга Київського підкоморського суду (1584–1944) / Підготували до видання Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич та ін.; Відпов. ред. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1991. – 344 с.
- Книжиця** Український господарський поради́к з 1788 р. / Подав Михайло Возняк // ЗНТШ. – 1915. – Т. СХХІІ. – С. 37–78.
- КПП** Абрамович Д. Києво-Печерський патерик: (Вступ. Текст. Примітки). – К., 1930. – 231 с.
- КР** Галятковский Иоаникій. Ключ розуміння / Підготувала до видання І.П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – 447 с.
- ЛІ** Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 938 с.
- ЛЛ** Полное собрание русских летописей. Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 579 с.
- ПЄ** Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001. – 703 с.
- П.л. XVIII ст.** Приватні листи XVIII ст. / Підготував до видання В.А. Передрієнко. – К.: Наукова думка, 1987. – 174 с.
- СПІ** Слово о полку Ігоревім / Упоряд. та приміт. О. Мишанича. – К.: Рад. школа, 1986. – 310 с.
- УП XVI – XVII** Українська поезія. Кінець XIV – початок XVII ст. / Упорядники Колосова В.П., Кречотень В.І. – К.: Наук. думка, 1978. – 432 с.

- Усп.зб.** Успенский сборник XII – XIII в. / Изд. подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. Под ред. Коткова. – М.: Наука, 1971. – 770 с.
- 1073 Изб.** Изборникъ великаго князя Святослава Ярославича 1073 года. Съ греческимъ и латинскимъ текстами. Съ предисловіемъ Е.В. Барсова и запискою А.Л. Дювернуа. – Б.м. – Б.р. – Предисл. I – XXV, Записка I–32, Съборъ I–184.

Олена Карчевська*

Національний авіаційний університет (Київ)
УДК 161.2.81'373.42

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА У МОВІ ПРОЗИ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

У статті висвітлено текстотвірну роль суспільно-політичної лексики як складника індивідуально-авторського стилю Б. Антоненка-Давидовича

Оскільки Б. Антоненко-Давидович був не просто свідком, а й активним учасником буремних подій перших десятиліть ХХ ст., революція, громадянська війна в Україні стали для нього осмисленими за законами стилістики художньої прози реальними подіями сучасності. Тому однією з активних лексико-тематичних груп його індивідуально-авторського словника стала *суспільно-політична лексика*.

Історико-революційна, з сучасного погляду, тематика творів Б. Антоненка-Давидовича визначається за функціональним навантаженням тих груп лексики, що мають стилістичну кваліфікацію „книжність”. Як відомо, з поняттям книжного в сучасній літературній мові співвідносяться елементи наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів. Книжні елементи (слова, звороти, кліше) в художньому стилі „використовуються не тільки для відтворення дійсності, фактів реального життя, але і з спеціальною стилістичною настановою: створювати художньо переконливі образи, давати виразну характеристику персонажів, влучну і дотепну оцінку якогось явища” [1: 30].

Сучасність словника мови прози Б. Антоненка-Давидовича 20 – 30-тих рр. ХХ ст. полягала у його відповідності загальномовному процесу неологізації складу суспільно-політичного лексикону під впливом екстра- та інтралінгвальних чинників, одним із яких є революційні події. Саме з ними засоційоване функціонально-стилістичне навантаження нижченаведених груп книжної лексики, об’єднавчим поняттям яких є слово-історизм (з погляду сучасності) *революція*.

Це ключове слово по-різному вводиться у текст. В одних випадках – це об’єктивно-повістева конкретизація часу описуваних подій з властивою розмовно-нейтральному стилю „неточністю датування”. Пор. вислови *за рік до революції; зорі світили до революції і світитимуть вічно; „Раніш, до революції, в місті сонно жили напрочуд живучі ледачі люди”*¹.

З іншого боку, письменник активно використовує образно-виражальні властивості дієслів, що в сполученні з іменником *революція*, утворюють книжні метафоричні, персоніфіковані вислови:

* © О. Карчевська, 2006

¹ Тут і далі цит. за виданням: Антоненко-Давидович Б. Твори у 2-х томах. – К.: Наук. думка, 1999. – Т. I.

а) із значенням „впливати”: „**Революція позначилася в її житті насамперед тим, що їх переселили**”; „**Як усе ж таки змінила людей революція!**”; „**Але революція зачепила й кладовище**”;

б) із значенням „порушувати лад”: „**А все перевернула революція – пропало триста карбованів у оцядниці**”;

в) із значенням „видавати різкий, несподіваний звук”: „**ювілею свого Василь Григорович так і не справить, бо коли стукнуло 25 років – **гримнула революція****”; „**Але Жорж знав: ця думка народилася у ньому одразу, як **вибухнула революція****” і под.;

г) із значенням „швидко з’являтися”: „**І раптом з далеких країв, через тисячі несходимих верст до міста **влетіла революція****”.

Третій тип функціонування лексеми *революція* – це перифрастична образна заміна ключового поняття символічними (темпоральними, нумеральними) виразами, наприклад, *Жовтень, 1917*: „**Адже за цими Попельначенками, Кричевськими і Дружининими позаду стоїть Спартак, Монстер, Сибір, каторга, страйки і **Жовтень****”.

Революція в уяві письменника асоціюється з символом праці – *плугом (велетенський незримий плуг, що вперто оре останні облоги минулого)*”, зі стихіями – *хвиля* („*Ліна, уступи й **хвилі порогів революції***”), *буря, хмари, шторм, хуртовина* („*І його життя – то тиха затока серед **шторму революції***”; *цикли світових хуртовин; хмари липневої бурі*).

Лексему *революція*, а також її вторинні контекстуальні номінації, письменник об’єднує в асоціативно-образні ряди з назвами соціальних і суспільно-політичних явищ, як-от: „*Коли він запально вимовляв **„революція**”, **„народ**”, **„свобода**”, не вірилось, що через ці зубки серйозно могли вилітати такі слова*”; „*Чи ж таки справді була велика **буря – вогонь, мор і голод**, чи тільки наснилось?*”.

Мовний стилістиці Б. Антоненка-Давидовича властиві й книжні образні, дефініцій-перифрази ключового поняття, що є авторськими сентенціями, а саме: „*І здавалось, що **революція** – це не тільки масовий людський рух, заколот, натовп, барикади, ні, це жива, фізична істота, що витає над визволеною країною*”; „*Так, **революція** – це страшна катастрофа, коли стають безвладні й безсилі всякі закони, звичаї, мораль і наркомістів на поверхню спливає і панує примітив*”. Такі дефініції можна розглядати як різновид асоціативного ряду зі стрижневим словом-образом *революція*.

Художній образ *революції* створюють епітети-персоніфікації, що надають йому містичності, оживлюють реалію, уподібнюють її жінці: молодій за віком, жвавій: „*Так, це тільки революція розплющила тобі очі, **бурхлива, молода революція!***”; „*Вона [революція – О. Б.] прийшла патріархальними нашорошеними вулицями **зухвала, безтурботна й трохи п’яна***”; „*Вона [революція – О. Б.], як **вразлива, чарівна жінка, що всіх любить і нікого не зраджує, вона **присутня** для всіх і вона **цнотливіша** над усіма, вона зовсім, зовсім **гола**, як богиня з грецької міфології***”.

Публіцистичної конкретності, документалізму надають образів *революції* епітети епічного характеру: *велика безкровна революція; бездонна революція*; мчала в щасливу барвісту будучину *прекрасна революція*. Ті ж означення, що вжиті в лапках – саркастичної експресії: „*Ні, такі є щось смертельно отруйне в цій **„безкровній” російській революції***”.

У контексті трактування соціальної революції як докорінного перевороту, глибоких якісних змін у розвитку явищ природи, суспільства або пізнання, в коло аналізованого ЛСП втягаються численні *групи суспільно-політичної лексики*. Передусім це *назви суспільних класів*, тобто груп людей, об’єднаних за своїм суспільним становищем і спільністю інтересів, за роллю в організації праці [2: 174]. На сьогодні слово *клас* – застаріле поняття, але в період мовотворення письменника належало до розряду актуальної лексики. У мові прози Б. Антоненка-Давидовича знайшло відображення соціальне розшарування суспільства, що позначають лексеми: *буржуа (буржуазія),*

*інтелігент (інтелігенція), кооператор, кулак (просторічне: літ., іст. „куркуль” [2: 111]), купець, міщанин, пролетар (пролетаріат), робітник (робітництво), селянин та ін., пов'язані опозитивними відношеннями: „– Фабрики й заводи, а також земля належать у нас не українцям, український народ не має своєї буржуазії, він є селяни й робітники, що працюють на чужинців”, „Справді, **робітництво** зацікавилось суперечкою і задні почали тиснути на передніх, щоб ближче бути коло трибуни”, „Уся біда в тому, що ми, **робітники й інтелігенція**, не знаємо ще один одного”.*

Стосовно соціально-класової невизначеності Б. Антоненко-Давидович вживає властивий періоду його творчості вираз *декласований елемент*: „Положим, – подумав Мара, – він зовсім не такий уже простак, як воно спочатку здається; це просто справжній **декласований елемент**”. У такому самому значенні вживається розмовно маркована лексема куховарки: „скрізь ці сп'янілі, нахабні очі солдат і **куховарок**, і вся маніфестація”.

Одне з центральних протиставлень в аналізованих текстах – це *буржуазія – пролетаріат* („Перейшов до політичних питань і що ж: буржуазія – пролетаріат, більшовики – меншовики, і – хоч би слово про Україну”); *буржуазія – трудящі* („Ось уже п'ять хвилин він доводить на усі сторони, що немає українських капіталістів, поміщиків, що український народ роззубив на шляхах історичного поневір'яння свою **буржуазію** і тепер це – нація тільки **трудящих**”; селяни – інтелігенти („Тоді нерішуче, як до краденого, боязко поглядаючи на інтелігентів, **селяни** простягли до блюдець знесилені, задубілі руки”). Опозитивність цих понять письменник не лише використовує для показу реального соціального розшарування суспільства, а й переводить її у сферу внутрішньо психологічну, використовує конотацію лексики для посилення відчуття антагонізму. Пор.: „Якого чорта лине це все до голови? Що батько був **дрібним буржуа** – це так.. Я ненавиджу його за те, що він був мій батько”; „– А вони собі сплять, а вони собі сплять.. Просто как будто буржуазія яка-небудь!”; „– Данило Степанович, вроді сказати би, й чоловік нічого, **настоящий**, а тільки що – **буржуй**”. У такій самій стилістичній функції використовує письменник негативно конотовану розмовну назву *непманка*: „Уставай, Палю. Дивіться на неї – якою **непманкою** розляглася, га!”.

Б. Антоненко-Давидович не вдається до епітетних образних оцінок цих реалій, а підкреслює за допомогою поодиноких означень: істинність соціального статусу особи („Він – **справжній пролетар**”); національну ідентичність персонажа („Промовець почав уцигливо іронізувати із зрусифікованості Харитоненків і доводити, що **українська буржуазія є**”); *російський пролетаріат, російський робітник, польська буржуазія* і т. ін.

Стилістична манера прозаїка виявилася у використанні контекстуальних синонімів – аксіологічних заміників назв суспільних класів, як-от: „Адже фактично він був тоді **пролетар**, а Кость хоч і несвідомий, але **визискувач**”; „**Сіряки** [селяни – О. Б.] заворушилися на стільцях, під столом грузько зачовгали, перемінаючись, **грубезні селянські чоботи**”.

Однією із найактивніших назв цієї групи лексики є *інтелігенція (інтелігенти)*: „Хай за їхньою теорією я – „**дрібнобуржуазна інтелігенція**”; „Цей фатум **російської інтелігенції**, що одірвалася від народного пня”; „Група **місцевої української інтелігенції** просить дозволити їй видавати безпартійний журнал”. Публіцистичність, книжність відзначених епітетів протиставляється зниженим, саркастичним оцінкам, що дають прикметники *маніжний, мириавий, нікчемний*, напр.: „Далебі, життя збудовано далеко простіш, ніж це морочить собі й іншим голову **маніжна інтелігенція**”; „Євгенові вдалось це за якийсь компроміс, за пристосування до тих **мириавих, нікчемних інтелігентів**”.

Таку саму експресію передають розмовні варіанти лексеми *інтелігент* із суфіксами -цин-, -ик-: „Не тікай від того, що болить тобі, що складне й незрозуміле. Це *інтелігентщина*”; „Ти, крім того, ще й *інтелігентник*. Ось воно що”.

Негативну конотацію має й лексема *міщанин* (*міщанка*), що стає синонімом малоосвіченості, соціальної байдужості, пор.: „Я знаю, що – істит, а хіба ти думаєш, що мені не цікаво бути на іститі? Хіба я така вже *міщанка*”; „Тому, що тоді вона була просто *Надею*, вона була нареченою, а тепер вона була б „*міщанкою*”, „*баластом*”, „*безпартійною*” „*свололчю*”; „Він .. малював собі розпуку й горе допіру покинутих *міщан* – і це давало йому *злісну втіху*”. Малочастотні назви *купець* / *кутчиха* – це знаки „старого”, дореволюційного, соціально-класового розшарування в суспільстві: „його *сестра*, що колись була мені рідною *тіткою*, – *вдруге* *замужем* за *вихрестом-купцем*”.

Наведені міркування переконливо підтверджують стилістичну домінуючість суспільно-політичної лексики як складника індивідуально-автоського словника Б. Антоненка-Давидовича.

Література

1. Мова і час. – К., 1977.
2. Словник української мови: В 11 т. – К., 1971 – 1980.

Дмитро Лісничий*,
НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ)
УДК 811.161.2'37

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ДЕНДРОНІМІВ І МОДЕЛІ ЇХ ДЕФІНІЦІЙ

(НА МАТЕРІАЛІ “СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” В 11-ТИ ТОМАХ)

У дослідженні визначено семантичну структуру лексичного значення 317-ти дендронімів зі “Словника української мови” в 11-ти томах (СУМ), проаналізовано 10 інтегральних і 91 диференційну семи, що характеризують усю деревну рослину та її частини (стовбур і деревину, кору, крону, гілки та пагони, кореневу систему, листя, квітки, плоди та насіння). У прийомах визначення дендронімів у сучасних тлумачних словниках відобразилася троїста належність назв деревних рослин: до системи загальноживаної лексики (власне лінгвістичний фактор), до ботанічної термінології та класифікації, а також до агрономічної класифікації, підказаної господарським досвідом людини (екстралінгвістичні фактори).

Виділення в дендронімі сем здійснюється шляхом зіставлення його з іншими назвами деревних рослин, які мають з ним семантичну спільність. Компонентний аналіз дендронімів, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти, за якими лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються, відрізняються від інших способів опису семантики слова своєю економічністю, компактністю та зручністю. Аналіз значення семантичних компонентів дендронімів є надзвичайно важливим для лексичної семантики, бо саме у цей спосіб можна визначити ступінь подібності й відмінності між словами лексико-семантичного класу (ЛСК) „Назви деревних рослин”.

У мовознавстві сему (з грецької *sema* – знак) визначають як „мікрокомпонент, який характеризує окремий бік предмета номінації або відношення до нього” [5: 43], „мінімальну, граничну одиницю плану змісту”, яка реалізується, „компонент семема – елементарного значення слова (ЛСВ слова)” [8: 437], „мінімальну семантичну одиницю двосторонніх мовних знаків – морфем і слів, елементарне лексичне чи граматичне

* © Д. Лісничий, 2006

значення, яке є складовим елементом плану змісту цих одиниць” [6: 530], а набір сем — як „елементарні відображення в мові різноманітних сторін і якостей позначуваних предметів і явищ дійсності” [8: 437].

М. В. Цветков зауважує, що основними ознаками семантичного компонента (семи) є „його елементарність (подальша нерозкладність на дрібніші одиниці), одноплановість (належність лише до плану змісту), а також універсальність” [7: 63].

У межах кожної семи Й. А. Стернін виділяє два принципові компоненти — семантичну ознаку та семний конкретизатор. Семний конкретизатор — це частина семи, яка обмежує певну семантичну ознаку [5: 45]. Наприклад, у складі лексичного значення ЛСВ *тополя* [СУМ, X, 198] виділяється сема ‘висота стовбура’, до складу якої входять семантична ознака ‘розмір по вертикалі’ і семний конкретизатор ‘високий’. Семантичні ознаки поділяються на закриті, які мають антонімічні семні конкретизатори, що обмежують певну семантичну ознаку, й відкриті, які не передбачають антонімічних семних конкретизаторів (відповідні конкретизатори в межах таких ознак утворюють завжди відкритий ряд) [5: 46]. Наприклад, закрита семантична ознака в семі ‘висота стовбура’ містить семні конкретизатори з двома антонімічними полюсами ‘високий’ (‘велетенський’, ‘великий’, ‘високий’) і ‘низький’ (‘карликовий’, ‘короткий’, ‘невеликий’, ‘невисокий’, ‘низенький’, ‘низький’). Відкрита семантична ознака в семі ‘форма листя’ містить відкритий ряд семних конкретизаторів ‘видовжене’, ‘видовжено-ланцетне’, ‘віялоподібне’, ‘вузьке’, ‘довгасте’, ‘довге’, ‘зубчасте’, ‘ланцетоподібне’, ‘лапате’, ‘лускоподібне’, ‘недорозвинуте’, ‘нерівнобоке’, ‘овальне’, ‘перисте (пірчасте)’, ‘плескате’, ‘п’ятилопате’, ‘серцевидне (серцеподібне)’, ‘тричасте’, ‘цільне’, ‘широке’ та ін.

У семній структурі слова найзагальнішими є семи граматичного характеру — граміми, які уточнюються за допомогою сем лексико-граматичного характеру, наявних у лексичних значеннях слів однієї частини мови, але неоднакових для всіх цих слів [2: 33]. У значенні дендронімів граматична сема ‘предмет’ конкретизується лексико-граматичною семою ‘неістота’. У зв’язку з тим, що компонентний аналіз — не суто логічна, а логіко-лінгвістична операція, Е. М. Мечникова до сем, наявних у структурі лексичного значення ЛСВ *роза*, відносить ще й категоріальні семи ‘предметність’, ‘загальність’ і ‘конкретність’ [4: 32].

Семи, які стосуються лексичного значення дендронімів, характеризуються за такими ознаками [5: 54–85]:

1) за розрізнювальною силою — інтегральні семи, спільні семи для значень групи слів та диференційні семи, які розрізняють значення порівнюваних слів, які виконують у групі слів розрізняльні функції. Центральною та ієрархічно головною в структурі семі є архісема, або гіперсема — центр та опора семі, спільний семантичний компонент, родова інтегруюча сема, властива всім одиницям певного класу, яка відображає їхні загальні категоріальні якості й ознаки. За допомогою диференційних (видових) сем, або гіпосем, які створюють індивідуальність слів і диференціюють їх, описуються відмінності одиниць семантичного поля. Диференційні семи не є унікальними, бо можуть повторюватися в різних комбінаціях у ряді слів. Архісеми та диференційні семи знаходяться в гіперо-гіпонімічних відношеннях. У структурі семі архісема завжди є автономною, незалежною, а всі інші семи прямо або через інші семи визначають архісема, конкретизують її [3: 26, 29; 2: 34; 8: 437]. Наприклад, у дендронімах однією з інтегральних сем є ‘характеристика насіння’, до складу якої входять 5 диференційних сем ‘тип насіння’, ‘розмір насіння’, ‘форма насіння’, ‘придатність насіння для харчування людини’ і ‘галузь використання (застосування) насіння’. Слушною є пропозиція Й. А. Стерніна вживати термін ‘інтегральна сема’ для всіх спільних сем порівнюваних слів, незалежно від ступеня абстракції семи, а термін ‘архісема’ — на позначення найзагальнішої семи індивідуального лексичного значення, яка відносить

предмет до певного класу [5: 58–59]. У лексичному значенні будь-якої назви рослини роль архісеми виконує сема 'життєва форма рослини';

2) за ступенем яскравості — яскраві семи, які лежать ніби на поверхні мовної свідомості та в першу чергу пригадуються й називаються при поясненні носієм мови значення слова, і слабкі семи, які поступаються яскравим за психологічною усвідомленістю в структурі значення. Наприклад, для значення ЛСВ *береза*¹ [СУМ, I, 160], імовірно, яскравими є семи 'колір кори' („білокоре дерево") і 'форма листя' („серцевидне"), а слабкими — 'довжина гілок' („довгі") і 'товщина гілок' („тоненькі"); для значення ЛСВ *груша* I [СУМ, II, 183] яскравою, можливо, є сема 'форма плодів' („переважно мають форму заокругленого конуса"), а слабкими — 'колір листя' („темно-зелене") і 'характеристика листя за тактильними відчуттями' („цупке"); у значенні ЛСВ *троянда* I [СУМ, X, 288] яскравими, очевидно, є семи 'метаморфоз пагонів' („стебла, звичайно вкриті колочками"), 'розмір квіток' („великі"), 'колір квіток' („червоного, рожевого, білого або жовтого кольору") і 'запах квіток' („запашні"), а слабкою — 'характеристика рослини за віком' („багаторічна рослина");

3) за характером виявлення в значенні — експліцитні семи, представлені у значенні безпосередньо, вони не містяться в якихось інших семах, наповнюють структуру значення, розташовуючись одна за одною, і приховані семи, які містяться в інших семах і наповнюють значення „вглибину". Наприклад, у значенні ЛСВ *азалія* [СУМ, I, 23], до складу якого входить сема 'ареал поширення рослини' („південна гірська рослина"), прихованим є компонент цієї семи „гірська";

4) за характером конкретного змісту:

а) постійні семи, які відображають ознаки, властиві об'єкту завжди, та імовірнісні семи, які відображають ознаки, властиві об'єкту не завжди, з певним ступенем імовірності, й у словнику відображаються одиницями тлумачення „як правило", „часто", „частіше", „іноді", „зрідка", „в основному", „більшість", „звичайно", „час від часу", „переважно". Наприклад, у ЛСВ *анабазис* [СУМ, XI, 666] імовірнісною є сема 'ареал поширення' („рослина, поширена переважно в Середній Азії"), у ЛСВ *вишня* I [СУМ, I, 544] — семи 'життєва форма' („плодове дерево (іноді кущ)") і 'довжина гілок' („звичайно з довгими гіллячками"), у ЛСВ *малина* I [СУМ, IV, 607] — сема 'колір плодів' („з ягодами звичайно темно-червоного кольору"), у ЛСВ *сунічник* 3 [СУМ, IX, 842] — сема 'колір квіток' („з білими, зрідка рожевими квітками");

б) позитивні семи, які відображають ознаку, наявну в денотаті, і негативні семи, які відображають відсутність у денотаті певної ознаки та поділяються на 2 різновиди: інклюдивні негативні семи, які заперечують наявність окремих конкретних ознак у предмета, виконують диференційні функції в системі мови, відмежовуючи значення від інших значень певного тематичного ряду, і, як правило, відображені у словникових дефініціях одиницями метамови — „позбавлений", „який не має", „без", „який не містить", „який стосується не..." та ін., та ексклюзивні негативні семи, які заперечують наявність усіх ознак предмета, що не збігаються з ознаками, відображеними в значенні у вигляді позитивних сем. Прикладом інклюдивної негативної семи у ЛСВ *антіпка* [СУМ, I, 50] є сема 'непридатність плодів для харчування людини' („з плодами, непридатними для споживання"), у ЛСВ *кшмиши* [СУМ, IV, 158] — сема 'характеристика плодів за відсутністю насіння' („без насіння"), у ЛСВ *непиль* [СУМ, V, 331] — сема 'характеристика рослини за постійною наявністю листя' („з якого не опадає листя"), у ЛСВ *саксаул* [СУМ, IX, 17] — сема 'кількість (густота) листя' („безлистя"), у ЛСВ *штішина* I [СУМ, XI, 455] — сема 'форма квіток' („з простими, не махровими квітками").

На думку М. В. Нікітіна, ступінь чіткості компонентного аналізу семантики визначається тим, наскільки розроблено в досвіді, діяльності та свідомості людей є та або інша предметна галузь: компонентний аналіз не може бути системнішим за дійсність

і діяльність людини на відповідних ділянках [3: 31, 35]. Г. В. Колшанський зазначає, що у структурі лексикографічної дефініції знаходить адекватне відображення мовна картина світу, яка породжується свідомістю людини у зв'язку з її практичною діяльністю. Він підкреслює, що саме ставленням людини до якого-небудь предмета чи явища світу на певному рівні оволодіння цим світом і пояснюється не лише майбутній вибір назви до нього, а й спосіб його опису, що відображає практичне використання відповідного об'єкта [1: 32].

Серед 317-ти дендронімів, зафіксованих СУМом, лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) з однією семою становлять 1,58 % (5 ЛСВ), з 2-ма — 12,62 % (40 ЛСВ), з 3-ма — 15,14 % (48 ЛСВ), з 4-ма — 17,35 % (55 ЛСВ), з 5-ма — 19,24 % (61 ЛСВ), з 6-ма — 16,40 % (52 ЛСВ), з 7-ма — 9,78 % (31 ЛСВ), з 8-ма — 5,05 % (16 ЛСВ), з 9-ма — 2,21 % (7 ЛСВ), з 10-ма — 0,32 % (1 ЛСВ), з 12-ма — 0,32 % (1 ЛСВ). Прикладом односемного ЛСВ є *марель* „сорт вишні” [СУМ, IV, 626] (сема ‘вказівка на сорт рослини’); двосемного — *хамеропс* „кущ або дерево родини пальмових” [СУМ, XI, 16] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’); трисемного — *папайя 1* „плодова тропічна рослина; динне дерево” [СУМ, VI, 56] (семи ‘ареал поширення рослини’, ‘наявність синонімічної назви рослини’, ‘наявність плодів’); чотирисемного — *кизил 1* „чагарникова рослина або деревце з жовтими квітками та їстівними ягодами” [СУМ, IV, 148] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘колір квіток’, ‘тип плодів’, ‘придатність плодів для харчування людини’); п’ятисемного *акант 1* „південна трав’яниста, рідше кущова рослина з великими зубчастими листками; вирощується як декоративна” [СУМ, I, 26] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘розмір листя’, ‘форма листя’); шестисемного — *драцена* (*Dracaena*) „чагарникова або деревоподібна субтропічна рослина з вічнозеленим видовженим листям та білими або жовтуватими квітками” [СУМ, II, 409] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘форма листя’, ‘колір квіток’); семисемного — *аралія* „високий колючий чагарник або деревце з великим листям і дрібними квіточками, зібраними у волоті, яке вирощують переважно як декоративну рослину” [СУМ, XI, 667] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘висота стовбура’, ‘метаморфоз пагонів’, ‘розмір листя’, ‘розмір квіток’, ‘тип суцвіття’); восьмисемного — *сосна 1* „вічнозелене хвойне дерево, переважно з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками” [СУМ, IX, 469] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘висота стовбура’, ‘форма стовбура’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘форма листя’, ‘форма існування листя’, ‘тип плодів’, ‘розмір плодів’); дев’ятисемного — *рододендрон* (*Rhododendron L.*) „рід вічнозелених, рідше листопадних, з великими квітками різного забарвлення чагарникових рослин родини вересових, які ростуть у гірській місцевості і розводяться як декоративні” [СУМ, VIII, 597] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘вказівка на рід рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘розмір квіток’, ‘колір квіток’); десятисемного — *катальпа* (*Catalpa Scop.*) „південне дерево родини бігнонієвих, що має велике листя серцеподібної форми, запашині квітки й круглі грубі стручки” [СУМ, IV, 117] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘розмір листя’, ‘форма листя’, ‘запах квіток’, ‘тип плодів’, ‘форма плодів’, ‘характеристика плодів за міцністю’); дванадцятисемного — *ялиця 1* (*Abies Mill.*) „високе вічнозелене дерево родини соснових з густою пірамідальною кроною, м’якою плескатою хвоєю і великими шишками” [СУМ, XI, 643] (семи ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘висота стовбура’, ‘форма крони’, ‘густота крони’,

‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘форма листя’, ‘форма існування листя’, ‘характеристика листя за тактильними відчуттями’, ‘тип плодів’, ‘розмір плодів’).

Семантична структура лексичного значення назв деревних рослин у СУМі представлена 10-ма інтегральними семами, до складу яких входить 91 диференційна сема: 1) інтегральна сема ‘характеристика усієї рослини’ (з 12-ма диференційними семами ‘життєва форма рослини’, ‘вказівка на родину рослини’, ‘вказівка на рід, вид або сорт рослини’, ‘характеристика рослини за віком’, ‘культивованість / некультивованість рослини’, ‘ареал поширення рослини’, ‘темпи розвитку рослини’, ‘наявність специфічних речовин у рослині’, ‘галузь використання (застосування) рослини’, ‘наявність латинської назви рослини’, ‘наявність синонімічної назви рослини’); 2) інтегральна сема ‘характеристика стовбура (або стебла) й деревини’ (з 12-ма диференційними семами ‘висота стовбура’, ‘товщина стовбура’, ‘форма стовбура’, ‘запах деревини’, ‘колір деревини’, ‘наявність великої кількості соку (м’ясистість)’, ‘наявність специфічних речовин у деревині’, ‘маса деревини’, ‘міцність деревини’, ‘стійкість деревини до гниття’, ‘галузь використання (застосування) деревини’, ‘оцінна характеристика стовбура або деревини’); 3) інтегральна сема ‘характеристика кори’ (з 4-ма диференційними семами ‘колір кори’, ‘характеристика кори за тактильними відчуттями’, ‘наявність специфічних речовин у корі’, ‘галузь використання (застосування) кори’); 4) інтегральна сема ‘характеристика крони’ (з 3-ма диференційними семами ‘розмір крони’, ‘форма крони’, ‘густота крони’); 5) інтегральна сема ‘характеристика гілок і пагонів’ (з 9-ма диференційними семами ‘довжина гілок’, ‘товщина гілок’, ‘форма гілок’, ‘кількість гілок на стовбурі’, ‘запах гілок’, ‘метаморфоз пагонів’, ‘гнучкість гілок’, ‘галузь використання (застосування) гілок і пагонів’, ‘оцінна характеристика пагонів’); 6) інтегральна сема ‘характеристика кореневої системи’ (з 5-ма диференційними семами ‘спосіб розташування коріння’, ‘форма коріння’, ‘довжина коріння’, ‘наявність специфічних речовин у корінні’, ‘галузь використання (застосування) коріння’); 7) інтегральна сема ‘характеристика листя’ (з 13-ма диференційними семами ‘кількість (густота) листя’, ‘характеристика рослини за постійною наявністю листя’, ‘розмір листя’, ‘форма листя’, ‘колір листя’, ‘форма існування листя’, ‘спосіб розташування листя’, ‘запах листя’, ‘характеристика листя за тактильними відчуттями’, ‘структура листя’, ‘наявність у листі великої кількості соку’, ‘наявність у листі ефірних речовин’, ‘галузь використання (застосування) листя’); 8) інтегральна сема ‘характеристика квіток’ (з 11-ма диференційними семами ‘розмір квіток’, ‘колір квіток’, ‘форма квіток’, ‘запах квіток’, ‘кількість квіток’, ‘характеристика квіток за статтю’, ‘характеристика квіток за тактильними відчуттями’, ‘наявність нектару у квітках’, ‘тип суцвіття’, ‘смак суцвіття’, ‘оцінна характеристика квіток’); 9) інтегральна сема ‘характеристика плодів’ (з 17-ма диференційними семами ‘наявність плодів’, ‘тип плодів’, ‘форма плодів’, ‘розмір плодів’, ‘колір плодів’, ‘запах плодів’, ‘характеристика плодів за міцністю’, ‘характеристика плодів за тактильними відчуттями’, ‘придатність / непридатність плодів для харчування людини’, ‘смак плодів’, ‘період дозрівання плодів’, ‘галузь використання (застосування) плодів’, ‘соковита м’якоть плодів’, ‘характеристика плодів за наявністю специфічних речовин’, ‘характеристика плодів за відсутністю насіння’, ‘спосіб поширення плодів’, ‘оцінна характеристика плодів’); 10) інтегральна сема ‘характеристика насіння’ (з 5-ма диференційними семами ‘тип насіння’, ‘розмір насіння’, ‘форма насіння’, ‘придатність насіння для харчування людини’, ‘галузь використання (застосування) насіння’).

У пропонованій статті подається аналіз інтегральної семи ‘характеристика плодів’, до складу якої входить найбільша кількість диференційних сем (17).

Сема ‘наявність плодів’, маркерами якої виступають прикметники *плодовий*, *фруктовий* та *ягідний*, властива 24-м ЛСВ (7,57 %) на позначення насіннячкових і їхніх

сортів (груші), кісточкових і їхніх сортів (сливи), цитрусових, ягідних, горіхоплодових, а також екзотичних (насінячкових і кісточкових) культур, наприклад: *кипариска 1* [СУМ, IV, 150] („плодове дерево”), *чорниця 1* [СУМ, XI, 355] („ягідний чагарник”), *яблуня* [СУМ, XI, 619] („фруктове дерево”).

Наявністю семи ‘тип плодів’ характеризуються 42 ЛСВ (13,25 %) на позначення насіннячкових, кісточкових і їхніх сортів (вишні), ягідних і горіхоплодових культур, некультивованих листяних рослин, деревних лян і їхніх сортів (винограду), рослин-екзотів (насінячкових, кісточкових і горіхоплодових культур, некультивованих листяних рослин і деревних лян), а також хвойних рослин. Ця сема вказує на такі плоди, як *біб* (міхурник), *горіх* (кокосова пальма, мигдаль), *жолудь* (дуб), *кістянка* (дерен, кизил, шпанка), *складна кістянка* (малина), *стручок* (катальпа), *суліддя* (виноград, горобина, лимонник), *шишка* (сосна, ялиця), *яблуко* (фотинія) та *ягода* (лохина, чорниця), наприклад: *горобина 1* [СУМ, II, 135] („дерево з ягодами, які ростуть гронами”), *дуб 1* [СУМ, II, 428] („дерево з плодами — жолудями”). На відміну від наукової та науково-популярної ботанічної літератури СУМ не розрізняє у дефініціях назв деревних рослин такі типи плодів, як *кістянка* (наприклад, *вишня 1* [СУМ, I, 544]), *складна кістянка* (наприклад, *малина 1* [СУМ, IV, 607]) та *суліддя* (наприклад, *виноград 1* [СУМ, I, 441]), а фіксує їх узагальнено словом *ягода*. У ЛСВ *жерен 2* [СУМ, II, 520] („чагарник або дерево з подібними до ягід шишками”), *мушмула 1* [СУМ, IV, 834] („невелике дерево або кущ з грушоподібними плодами”), *фісташка 1* [СУМ, X, 601] („рослина з плодами, схожими на горіхи”) і *фотинія* [СУМ, X, 631] („дерево або кущ з схожими на дрібні яблука плодами”) сема „тип плоду” реалізується за допомогою типологічного порівняння плодів горіхоплодових та екзотичних насіннячкових культур, а також некультивованих листяних і хвойних рослин з плодами інших культурних груп. Для точнішого визначення типу плоду в дефініціях ЛСВ можуть вживатися прикметники та дієприкметники, наприклад: *міхурник* [СУМ, IV, 757] („рослина з плодами у вигляді здутих бобів”). Деякі ЛСВ реалізують цю сему через одночасну вказівку на реалію, до якої подібний цей плід, і наукову назву типу плоду, наприклад: *Δ ріжкове дерево* [СУМ, VIII, 559] („дерево, що має плоди у вигляді ріжка або стручка”).

Сема ‘форма плодів’ наявна в 10-ти ЛСВ (3,15 %) на позначення насіннячкових (форми *заокругленого конуса*, *кулястий*) і горіхоплодових (*овальний*) культур, сортів насіннячкових (груш, яблук) (*довгасто-конічної форми*) і кісточкових (слив) (*видовжений*, *круглий*) культур, а також екзотичних листяних дерев (*круглий*), наприклад: *груша 1* [СУМ, II, 183] („дерево з плодами, що переважно мають форму заокругленого конуса”), *ренклод* [СУМ, VIII, 505] („сорт сливи з круглими плодами”), У ЛСВ *лавровишня 1* [СУМ, IV, 430] („дерево або кущ із плодами, схожими на вишні”) і *цитринівка¹* [СУМ, XI, 221] („сорт груші, що формою нагадує лимон”) ця сема, розкриваючи зміст внутрішньої форми слів, реалізується за допомогою порівняння плодів кісточкової культури та сорту насіннячкової культури відповідно з плодами кісточкової та цитрусової культур.

Сема ‘розмір плодів’ стосується 14-ти ЛСВ (4,42 %) на позначення насіннячкових, кісточкових, цитрусових, ягідних та екзотичних горіхоплодових культур, сортів насіннячкових (груш, яблук) і кісточкових (абрикос, вишень, слив) культур, а також хвойних дерев, які мають дуже великі, великі або невеликі (дрібні) за розміром плоди, наприклад: *баба⁵* [СУМ, I, 75] („рід великих груш”), *китайка²* 1 [СУМ, IV, 155] („сорт яблуні з невеликими плодами”), *мореля 1* [СУМ, IV, 802] („сорт абрикоси з дрібними плодами”).

Сема ‘колір плодів’ наявна у 32-х ЛСВ (10,09 %) на позначення кісточкових культур і їхніх сортів (слив), насіннячкових, цитрусових, ягідних, екзотичних горіхоплодових культур, некультивованих листяних рослин, а також деревних лян та їхніх сортів (винограду), на що вказують у словникових дефініціях колористичні прикметники

ядерної, периферійної та дифузної зон ЛСГ „Назви жовтого кольору” (*жовтий, жовтогарячий, жовто-зелений, жовтуватий, оранжевий, оранжево-червоний*), „Назви червоного кольору” (*темно-червоний, червоний*), „Назви синього кольору” (*сине-чорний, темно-синій, фіолетовий*), „Назви білого кольору” (*білий, білосніжний*), „Назви зеленого кольору” (*зелений*), „Назви коричневого кольору” (*коричневий*), „Назви чорного кольору” (*чорний*), наприклад: *рислінг 1* [СУМ, VIII, 540] („сорт білого винограду”), *тєрен 1* [СУМ, X, 85] („кущ, що дає темно-сині плоди”). Деякі ЛСВ на позначення цитрусових і ягідних культур, а також некультивованих листяних рослин реалізують цю сему через варіювання кольорів плодів, наприклад: *смородина 1* [СУМ, IX, 417] („рослина з чорними, білими, червоними або жовтими ягодами”), *цитрон 1* [СУМ, XI, 221] („рослина з плодами жовтого або жовтогарячого кольору”). У дендронімах, які мають двочленну структуру („деревна або кущова рослина” — „плід цієї рослини”), ця сема наявна лише в першому, номінативному значенні „назва деревної або кущової рослини”. Виняток становить лексема *журавлина*, обидва ЛСВ якої містять сему „колір плодів”: *журавлина 1* „вічнозелена кущова сланка рослина з тонкими ниткоподібними гілками, що дає червоні їстівні ягоди; клюква” [СУМ, II, 547] і *журавлина 2* „червона кисла ягода цієї рослини” [СУМ, II, 548].

Сема ‘запах плодів’ розкривається за допомогою одоративних прикметників з позитивною конотацією *ароматний, духмяний, запахний* і *пряний* у 7-ми ЛСВ (2,21 %) на позначення сортів насіннячкових (яблук) і кісточкових (слив) культур, ягідних культур, сортів деревних ліан (винограду), а також і деревних ліан, наприклад: *малина 1* [СУМ, IV, 607] („рослина з запашними ягодами”), *мірабель* [СУМ, IV, 745] („сорт сливи з ароматними плодами”), *перець 2* [СУМ, VI, 318] („рослина, а також її плоди з пряним запахом”). У ЛСВ *лимонник* [СУМ, IV, 486] („рослина з плодами, що мають запах лимона”) ця сема, розкриваючи зміст внутрішньої форми слова, реалізується за допомогою порівняння запаху плодів екзотичної листяної рослини з плодами цитрусової культури.

Сема ‘характеристика плодів за міцністю’ властива одному ЛСВ (0,32 %) *катальпа* [СУМ, IV, 117] („дерево, що має грубі стручки”).

Сема ‘характеристика плодів за тактильними відчуттями’ наявна в одному ЛСВ (0,32 %) *тиролька 1* [СУМ, X, 121] („сорт яблуні, а також її плід з гладенькою шкуринкою”).

Наявність семи ‘придатність / непридатність плодів для харчування людини’ характеризують 28 ЛСВ (8, 83 %) на позначення насіннячкових, кісточкових, екзотичних насіннячкових і кісточкових, цитрусових і ягідних культур, некультивованих листяних рослин, некультивованих екзотичних рослин, деревних сукулентів, наприклад: *антика* [СУМ, I, 50] („вид вишні з плодами, непридатними для споживання”), *Δ вовче лико* [СУМ, I, 712] („рослина з отруйними ягодами”), *лохина* [СУМ, IV, 550] („рослина з їстівними ягодами”), *фінік 1* [СУМ, X, 599] („дерево з поживними плодами”).

Сема ‘смак плодів’ (у 18-ти ЛСВ, або 5,69 %) реалізується в назвах насіннячкових культур та їхніх сортів (груш, яблук), кісточкових культур та їхніх сортів (вишень), екзотичних кісточкових і ягідних культур, екзотичних дерев і деревних ліан, сортів деревних ліан (винограду), некультивованих листяних рослин, які мають солодкі, кисло-солодкі, кислуваті, кислі, терпкі та гіркі на смак плоди, наприклад: *аррус 1* [СУМ, I, 18] („рослина з кисло-солодкими ягодами”), *барбарис 1* [СУМ, I, 104] („чагарник з кислуватими ягодами”), *калина 1* [СУМ, IV, 76] („рослина, що має гіркі ягоди”).

Сема ‘період дозрівання плодів’ (у 18-ти ЛСВ, або 5,69 %) стосується назв сортів насіннячкових культур (груш, яблук), плоди яких досягають влітку, восени або можуть зберігатися й узимку, наприклад: *дуля 1* [СУМ, II, 434] („літній сорт груш”), *кальвіль 1* [СУМ, IV, 80] („зимовий сорт яблуні”), *путівка* [СУМ, VIII, 403] („осінній сорт яблуні”). У ЛСВ на позначення сортів насіннячкових культур *спасівка 2* [СУМ, IX, 492] ця сема вказує на час літнього релігійного посту, коли дозрівають такі яблука та груші. Сема

також реалізується в назвах сортів насіннячкових культур (яблук) і деревних ліан (винограду) за допомогою темпоральних прикметників *ранній* і *пізній*, наприклад: *мальвазія* [СУМ, IV, 614] („сорт раннього винограду”) і *пармен* [СУМ, VI, 71] („сорт яблуні з пізніми плодами”).

Сема *‘галузь використання (застосування) плодів’* наявна в 14-ти ЛСВ (4,42 %) на позначення кісточкових, екзотичних кісточкових і ягідних культур, екзотичних деревних ліан, сортів деревних ліан (винограду), некультивованих листяних рослин, плоди яких використовують у кондитерській, хімічній промисловості, виноробстві та пивоварінні, офіційній і народній медицині, наприклад: *актинідія* [СУМ, XI, 665] („рослина з ягодами, які використовують у кондитерській і харчовій промисловості та народній медицині”), *аліготе 1* [СУМ, XI, 665] („сорт винограду, який використовують для виготовлення білих столових вин і коньяків”), *крушина* [СУМ, IV, 379] („рослина, ягідки якої використовуються в медицині як проносне”).

Сема *‘соковита м’якоть плодів’* реалізується у 9-ти ЛСВ (2,84 %) на позначення сортів насіннячкових (яблук) і кісточкових культур (слив), екзотичних горіхоплодових культур, сортів деревних ліан (винограду), некультивованих кушових рослин та хвойних рослин, наприклад: *мускатник* [СУМ, IV, 831] („м’ясисті плоди”), *шпанка 1* [СУМ, XI, 515] („вишня з соковитими ягодами”).

У складі 3-х ЛСВ (0,95 %) на позначення кісточкової культури, некультивованої листяної рослини та листяної рослини-екзота реалізується сема *‘характеристика плодів за наявністю специфічних речовин’*, наприклад: *Δ хлібне дерево* [СУМ, XI, 80] („дерево, плоди якого містять крохмаль, цукор, жирну олію, вітаміни”), *штішина 1* [СУМ, XI, 455] („плоди багаті на вітамін С, цукри, органічні кислоти, каротин, пектинові та інші речовини”).

Сема *‘характеристика плодів за відсутністю насіння’* стосується одного ЛСВ (0,32 %) *кишмиш* [СУМ, IV, 158] („сорт винограду без насіння”).

Сема *‘спосіб поширення плодів’* наявна в одному ЛСВ (0,32 %) *перекотиполе* [СУМ, VI, 203] („рослина, яка після досягання плодів обламується біля основи і перекочується на далекі відстані, розносячи своє насіння”).

Наявністю семи *‘оцінна характеристика плодів’* характеризуються 4 ЛСВ (1,26 %) на позначення сортів насіннячкових культур (яблук), сортів деревних ліан (винограду) та декоративних кущів: *апорт 1* [СУМ, I, 55] („один з кращих осінньо-зимових сортів яблунь”), *коралина²* [СУМ, IV, 285] („кущ з гарними ягодами”), *ранет* [СУМ, VIII, 448] („високоцінний сорт яблунь”), *шасла* [СУМ, XI, 419] („сорт винограду з ніжними ягодами”).

Недолік семантизації похідних слів у СУМі в першу чергу полягає в порушенні принципів відображення структурно-семантичної співвідносності деяких мотивованих слів з їхніми мотивуючими. Саме тому тлумачення ЛСВ *бере 1* „багаторічне садове дерево — груша” [СУМ, I, 158], *китайка² 1* „морозостійкий сорт яблуні з невеликими плодами” [СУМ, IV, 155], *плющ* „повзуча рослина, що чіпляється за опору, по якій в’ється” [СУМ, VI, 601] і *сунічник 3* (*Arbutus L.*) „вічнозелене дерево або кущ із шкірястими листками й білими, зрідка рожевими квітками” [СУМ, IX, 842] можна вважати невдалими, бо в них не виділені ознаки-домінанти, за якими ці рослини отримали свої назви. У таких визначеннях відсутні диференційні компоненти, які пов’язують лексичне значення слів з їхньою внутрішньою формою і саме в яких закладені ознаки, що виділяють ці лексеми з ряду інших у межах ЛСК „Назви деревних рослин”: для ЛСВ *бере 1* [СУМ, I, 158] доміантною має бути ознака „смак плоду”, для ЛСВ *китайка² 1* [СУМ, IV, 155] — ознака „колір плоду” або „ареал поширення рослини”, для ЛСВ *плющ* [СУМ, VI, 601] — ознака „непридатність плодів для харчування людини” або „галузь використання плодів” (у медицині), а для ЛСВ *сунічник 3* [СУМ, IX, 842] — ознака „тип плоду”.

Внутрішня форма лексеми *бере* (з франц. *beurré*, букв. — масляний) пов'язана із соковитим м'якушем, що ніби тане в роті (як масло)" [СІС, 78]. Семантичний омонім *китайка*² 1 [СУМ, IV, 155] зумовлений ЛСВ *китайка*¹ "первісно — густа, переважно синя шовкова тканина, яку завозили з Китаю, потім — бавовняна тканина, яку виробляли в Росії" [СУМ, IV, 155]. Ці омоніми виникли, очевидно, в результаті втрати асоціативного зв'язку між значеннями полісемічного слова, а саме метафоричних відношень між первинним і похідними значеннями візуальної подібності за кольором червоної шкірки плодів рослини до бавовняної тканини, або утворилися паралельно від однієї твірної основи *китай-* за допомогою багатозначної суфіксальної морфеми *-к(а)*: ЛСВ на позначення сорту насіннячкової культури зумовлений назвою географічної території, де він вперше з'явився й почав культивуватися. Дендронім *плющ* є лексемою праслов'янського походження (*pljuščь), паралельною польському *bljuščь* від „блшовати". Ці назви зумовлені бловотними властивостями, неприємним смаком ягід плюща [ЕСУМ, 4, 461]. Внутрішня форма похідного утворення *сунічник* 3 [СУМ, IX, 842] мотивується зовнішньою подібністю плодів цієї рослини-екзота до ягідних, яскраво-червоних, зверху з численними сім'янками плодів поширеної майже на всій території України ягідної рослини *суніци*. Тому в тлумачних словниках варто подати такі формули дефініцій, що чітко фіксують структурно-семантичні ознаки похідних слів, у яких закладені якісно-розпізнавальні характеристики предмета. Пор., наприклад, з дефініцією ЛСВ *бульденеж* 1 (*Viburnum opulus* var. *sterile*) „кущова декоративна рослина з великими кулястими суцвіттями білих квіток" [СУМ, I, 254], у якій лексичне значення слова повністю розкриває зміст внутрішньої форми слова (франц. *boule de neige* — снігова грудка).

Отже, у прийомах визначення дендронімів у СУМі відобразилася троїста належність назв деревних рослин: до системи загальноживаної лексики (власне лінгвістичний фактор), до ботанічної термінології та класифікації, а також до агрономічної класифікації, підказаної господарським досвідом людини (екстралінгвістичні фактори).

Словникове тлумачення містить не довільний набір об'єктивної інформації про деревну рослину, а лише відфільтровані лінгвістичною компетенцією семантичні компоненти, необхідні й достатні для розуміння позначеної лексемою реалії. У лексикографічній практиці дефініції дендронімів мають бути представлені у вигляді мінімального набору сем, який дозволив би легко розпізнати предмет позамовної дійсності й зрозуміти за допомогою ряду асоціацій значення назв деревних рослин.

Література

1. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. — М.: Наука, 1990. — 107 с.
2. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1989. — 216 с.
3. Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). — М.: Высшая шк., 1983. — 127 с.
4. Основы компонентного анализа: Учебное пособие / Под ред. Э. М. Медниковой. — М., 1969. — 98 с.
5. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. — Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. — 171 с.
6. Українська мова. Енциклопедія. — К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2000. — 752 с.
7. Цветков Н. В. К методологии компонентного анализа // Вопросы языкознания. — 1984. — № 2. — С. 61–71.
8. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М.: БСЭ, 1998. — 685 с.

Джерела

- ЕСУМ, 4 Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 4. — 656 с.
- СІС Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарпуга. — К.: Наук. думка, 2000. — 680 с. — (Словники України).

СУМ

Словник української мови: В 11 т. — К.: Наук. думка, 1970–1980. — Т. I–XI.

Уляна Міщук*

Інститут української мови НАНУ (Київ)
УДК 811.161.2 М71

СЛОВНИК МОВИ ШЕВЧЕНКА: БАЧЕННЯ ТВОРЧОГО СВІТУ ПИСЬМЕННИКА

У статті зроблено спробу аналізу лексикографічного опрацювання мови творів Т.Шевченка. Описано особливості побудови Словника мови Шевченка на макро- та мікроструктурному рівні. На основі зіставного аналізу із загальномовними словниками та шляхом вибіркового опрацювання ілюстративного матеріалу зроблено певні висновки щодо доцільності укладання лексикографічної праці такого типу лише за принципом довідковості. Запропоновано модель ідеографічного словника.

В українській лексикографічній практиці словники авторської мови мають порівняно недавно традицію. До створення робіт такого жанру дослідники почали звертатися щойно у 2-й половині минулого століття з метою вичерпного опису й характеристики ідіолектів видатних письменників.

Для української науки першим у цій галузі став “Словник мови Шевченка” у 2-х томах (далі – Словник). Зважаючи на те, що будь-який загальномовний словник передбачає відображення лексичного складу літературної мови здебільшого у загальних рисах, можна з певністю стверджувати, що поетичні словники ставлять перед мовознавцями значно ширші завдання – репрезентувати творчий світ письменника в усіх його виявах. Такі праці є яскравими виразниками авторського ідіолекту, втіленого передовсім у слові образному, емоційному, настроєвому, чутливому до змін, які відбуваються в житті його творця. Словники такого типу не можуть перебувати поза мовною особистістю, а отже, й поза свідомістю та поетичною сутністю самого автора.

Щодо “Словника мови Шевченка”, то, як зазначає відповідальний редактор Словника доктор філологічних наук В. Ващенко, значення цієї праці не обмежується лише лінгвістичними інтересами. “У своїй основі він [Словник] може бути схарактеризований як довідник, що повинен задовольнити широкі запити філологічної науки. Не будучи енциклопедичним, “Словник мови Шевченка” подає загальні науково-популярні відомості й матеріали і може бути використаний при розв’язанні різноманітних наукових та практичних завдань в усіх ділянках гуманітарної освіти” [3, V].

“Словник мови Шевченка” багатий на систематизовані матеріали для вивчення історії української літературної мови, вони є не лише відображенням епохи поета, але й вказують на окремі зміни та перетворення в мовному складі. Особливістю Словника є те, що в ньому подано всебічну характеристику кожного Шевченкового слова (як повнозначного, так і службового) у семантичних та формальних виявах.

Щоб охарактеризувати Словник у структурному аспекті, розглянемо два рівні його ієрархії: **макро-** та **мікроструктуру**. Під **макроструктурою** розуміємо все те, що визначає словник як самостійну систему: опрацювання принципів побудови та укладання, способи творення реєстру, з’ясування характеру лексики, ремаркування, принципи відбору ілюстративного матеріалу, вироблення метамови тощо. **Мікроструктурний** рівень передбачає розв’язання проблем словникової статті: її

---

* © У. Міщук, 2006

форми, структури, способів розкриття семантики реєстрових одиниць і т.ін. “У комплексах мікроструктурних відношень по-особливому об’єднуються фонетико-фонологічні, просодичні, граматичні та стилістичні характеристики слова” [4: 10].

Першим структурним елементом варто відзначити реєстр, який охоплює лексичний склад української мови II-ї половини 19 ст. Лише I т. налічує 4889 слів, II – 4453 слова та додатки. У Словнику подано українські лексичні одиниці (незалежно від семантичної та граматичної характеристики), взяті з основних текстів, різних редакцій та варіантів поезій Т. Шевченка, а також з епістолярію.

Скерований на довідковість, Словник не тільки розкриває чи фіксує багатство лексики поета, а й визначає її семантико-стилістичні особливості. Вступна частина Словника складається із „Передмови”, „Змісту і побудови Словника”, „Умовних скорочень”.

У “Змісті і побудові Словника” подано детальну інформацію про реєстрове слово, загальну схему словникової статті, семантико-стилістичний довідник та його невід’ємний складовий елемент – ілюстративний матеріал, а також граматичний довідник та показник слововживання і Додаток, який міститься у кінці II-го тому.

На першому місці в кожній словниковій статті – реєстрове слово, у дужках позначена кількість випадків його вживання у творах Т. Шевченка. Далі наводиться семантико-стилістична характеристика слова. У статтях, де значення лексем зрозумілі і які не потребують коментування, після реєстрового слова відразу подається ілюстративний матеріал. Наприклад: **Навчений (I)**. *Полюбили того пророка, скрізь ходили За ним і сльози, знай, лили Навчені люди* [7: 434].

Якщо, крім основного, є ще й інші значення, то вони відповідно пронумеровані й розкриваються так само, як і перше, із зазначенням у дужках кількості випадків уживання. Завершує словникову статтю граматична інформація:

Нагинатися, нагинатись (2)

1. Нахилитися (I). *Серце моє, доле моя! Соколе мій милий! Мій!.. – аж верби нагинались Слухать твою мову* [7: 435].

2. Перен. Підкорятися(I). *Ярема гнувся, бо не знав, Не знав, сіромаха, що вирости крила, Що неба достане, коли полетить, Не знав, нагинався...* [7: 435].

◇ **нагинався, нагинались**

Усі слова фіксуються у Словнику за алфавітним принципом. Гніздове групування слів відсутнє. Тому префіксальні і суфіксальні (демінутивні та аугментативні) утворення розташовані як самостійні лексичні одиниці. Наприклад: **маленький, малесенький; монастир, монастирище; люлечка, люлька; зоренька, зоря** та ін. Окремими словниковими статтями подані омоніми із цифровою позначкою угорі, наприклад: **запеклий¹ – жорстокий, лютий; відчайдушно сміливий і запеклий² – такий, що запікся кров’ю**.

Як самостійні одиниці виділені утворення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників, а також дієприкметники, дієслова доконаного і недоконаного виду та форми на -но, -то (**виковано, зашито, наковано** та ін.). Різні словоформи, відтінки значень розміщені в межах однієї словникової статті. Акцентуація у словах відсутня. Наголосом розрізняються лише омографи та видові форми дієслова (напр.: **проходити і проходи́ти**).

Щоб охарактеризувати Словник на мікроструктурному рівні, розглянемо авторську специфіку лексичного складу ідіолекту шляхом вибіркового зіставного аналізу.

У I томі Словника для прикладу розглянемо 1 – 10 – 20 стор.

Для зіставного аналізу скористаємося **Словником української мови в 11-ти томах (СУМ)** та **Старослов’янсько-українським словником (СУС)**. Такий вибір пояснюємо тим, що СУМ є найповнішим академічним виданням, багатим на зразки

загальномовної лексики, а СУС подає тлумачення старослов'янських слів, які часто трапляються в поезіях Т. Шевченка і які не завжди знайдемо у СУМі).

Перша словникова стаття І тому розпочинається службовою частиною мови – сполучником **А**. Вона одна з найоб'ємніших у Словнику (частота вживання – 2390 разів). Максимальне використання опрацьованого матеріалу забезпечує відповідну кількість рубрикації. Рубрики позначені римськими цифрами, підрубрики – арабськими.

Тлумачна частина першої рубрики (І. Приєднувальний сполучник (1280)) складається з 5-х підрубрик: 1. Приєднує нові речення або члени речення, в яких вказується на послідовність чи наступність подій у часі (*Увечері посумую, а вранці заплачу* [7: 1]) 2. Приєднує речення або члени речення, в яких вказується на розвиток, уточнення чи закінчення думки (*Якби мені, мамо, намісто, То пішла б [я] завтра на місто . А на місті, мамо, на місті Грає, мамо, музика троїста* [7: 1]). 3. На початку речення або репліки в діалогах означає перехід до розповіді про щось (*Ідуть старі гайдамаки, Ідучи співають: “А в нашого Галайди хата на помості”* [7: 1]). 4. Приєднує речення, в яких вказується на послідовність у розташуванні предметів чи живих істот у просторі: *Цвітуть сади; біліють хати, А на горі стоять палати неначе диво. А кругом Широколистій тополі...* [7: 3]. Приєднує речення, в якому вказується на наслідок дії: *Полились На цямрину святисє сльози Та й висохли. А її, небозі, Полегло* [7: 3].

Друга рубрика (ІІ. Протиставний (585)) об'єднує наступні 3 підрубрики: 1. Поєднує протилежні за змістом речення або члени речення: *Од споконвіку і донині Ховалась од людей пустиня, А ми таки її найшли* [7: 3]. 2. Поєднує речення або члени речення з допустовим значенням (165): а) при наявності сполучника “хоч”, “хоча”(54): *Хоч доведеться розп'ястись! А я таки мережать буду Тихенько білії листи* [7: 3]; б) без сполучника “хоч”, “хоча”(54): *Бач, і сирота, А всім була навдивовижу* [7: 3]. 3. Поєднує речення, в яких зміст одного суперечить змістові другого (60): *Минули літа, а село Не перемінилось* [7: 3].

Третя рубрика репрезентує вищезгаданий сполучник як зіставлювальний, четверта – як єднальний. Власне як єднальний сполучник “а” у Шевченка зустрічаємо лише 6 разів (у Словнику наведено тільки 2 приклади: *Нащо живем? Чого бажаєм? І не дознавшись, умираєм. А покидаємо діла.* [7: 4]; *Брат мой.. Прочувши, що вам треба замістить чим-небудь лучшим вашого теперішнього управителя, хочет, а я прошу вас, прийміть його до себе. Та й більш нічого!* [7: 4]). Така практика більше характерна для галицької мовної традиції.

В окремий розділ словникової статті винесено сполучення **а то** зі значенням: “бо”, “насправді”, “інакше”, “або”.

Цілоком інші можливості розкриває ця лексикографічна одиниця, коли трансформується у частку і вигук. Саме тут у поєднанні з лексикою пейоративного забарвлення типу **дзус**, **дзуськи**, **пек**, що виражає заперечення, реєстрове слово відіграє роль експресивного маркера. На жаль, позначки стилістичного вживання до цих словосполучень відсутні. Але ж, указуючи на сферу функціонування слова, ремарка **розм.**, **простор.** чи **лайл.** одночасно може “сигналізувати” і про експресивне забарвлення слова.

У нашому випадку поєднання частки “а” з вигуківими лексичними одиницями у семантичній структурі містить сему “емотивність”, яка головним чином розкриває себе у контексті: *Карамзіна, Бачиш, прочитали! Та й думають, що ось-то ми! А дзус, недоріки!* [7: 5]; *А пек тобі, забув, дурню, Що смерть за плечима.* [7: 5].

Яскравими виразниками емотивності виступають і фонетичні засоби, – повторення звука “а” з метою створення акустичного образу: *Гуля наш батюшка, гуля! Ура!.. Ура!.. а, а, а!* [7: 5].

Наступна, визначена для розгляду сторінка Словника (с.10) містить доволі різнопланову лексику. Тут зустрічаємо загальні назви, здебільшого біблійного

походження: **амфори, анахоретки, ангел, антипапи** (у СУМі останнє слово не зафіксоване) і власні: **Анафан, Андруші, Аполлон** (таких лексем СУМ не подає взагалі). Вони не відзначаються частотою вживання і полісемічним багатством, тому тлумачні частини не розбито на рубрики (за винятком слова **Ангел**). Реєстрові слова мають нерозчленоване (єдине) лексичне значення.

Фонетичні варіанти реєстрових слів **Ангел, Ангол** вжиті паралельно і подані в одній словниковій статті. Стилістичні особливості лексичного значення виражені за допомогою стилістичної ремарки **рел.** Переносне значення слова **Ангел** подано під окремою цифрою з позначкою **перен.** (Про малу дитину): *Отож і спить собі дитина...мати дивиться і плаче. Тихенько-тихо. Ангел спить...*[7: 10].

В окремі словникові статті винесено похідні експресивні утворення, що є наслідком взаємодії семантики двох морфем (кореня та афікса). Семи “замилування”, “непорочність” зумовлюють високу емоційну напругу: **Ангелятко, Ангеляточко** (*Плаче Катерина... Тільки сина пригортає... А воно, як ангелятко...*). Тут мотиваторами лексичної експресивності виступають демінутивно-меліоративні [2: 113] суфікси **-к, -очк**, які надають кожному слову зменшено-пестливого значення.

Кількість експресивних лексичних одиниць, поміщених на С.10, обмежена лише двома згаданими статтями, зате домінують слова стилістично нейтральні. Але вони, вживаючись здебільшого у переносному значенні, здатні змінити контекст і навпаки, контекст із нейтрально-номінативних одиниць робить їх експресивними. Наприклад: *Де тепер живуть яготинські анахоретки?* [7: 10] Реєстрове слово **анахоретки** із семою “самітник”, “пустельник” вжите в іронічному значенні, а отже, набуває додаткового конотаційного нашарування та емоційного забарвлення. Як бачимо, звичайна лексична одиниця активізується у новому дискурсі. При цьому лише підтверджується думка М. Кожиної, що “...якщо і є окремі нейтральні одиниці мови, то немає абсолютно нейтральних контекстів” [4: 8].

Естетичну зарядженість тексту творять також службові частини мови. Найчастішим у Словнику є використання словникових статей, у яких реєстрові слова виділено префіксом **-ані; ані; аніж; анікогісінько; анігелень; аніхто; анікогісінько**.

Особливу увагу привертає присудкове слово **ангелень** із семою “мовчить”, “ні пари з уст”. Попри те, що у цій статті не дотримано усіх лексикографічних параметрів (відсутнє стилістичне ремаркування), вищеназвану лексему характеризує висока частота вживання і високе емоційне навантаження. Відчутно динамізуючи живе мовлення, присудкове слово виступає ознакою його природності, служить засобом конденсованого і легкого виразу думки, почуття.

20-та сторінка I-го тому містить найменшу кількість словникових статей. Найбільшою є стаття із реєстровою одиницею **бачить**. Це слово вжите автором 262 рази і зафіксоване у Словнику як фонетичний варіант до інфінітива **бачити**. Поряд із прямим номінативним значенням цієї лексеми (*Чи бачиш, як огонь горить...*) зустрічаємо й образне.: *Недоля не бачить, з ким їй жартувати; і світа не бачить* (фразема) Такі структури здебільшого пов'язані з психологічним станом людини та її розумовими якостями. Лексикографічна одиниця **бачити** вживається і як вставне слово – для вираження впевненості в чому-небудь: *І ви, бачу, люде!* Будь-які ремарки тут відсутні. Ілюстративний матеріал наводиться не весь. Указані лише кількість вживання слова (64) і цілий ряд позицій.

Іменник **баша** (паша) і відіменниковий прикметник **башкирський**, як і в СУМі, вживаються лише з одним значенням. Іменник **башта** теж поданий з єдиним значенням – із семою “в'язниця”. Із ремаркою **військ.** слово не вживається.

Дієслово **бгати**, що має відтінок діалектного, вживається у Т. Шевченка тільки з 2-ма значеннями: 1) *ліпити* (з тіста); 2) Перен. *танцювати*. СУМ подає ще й такі:

– стискаючи в руках, м'яти, скручувати що-небудь;

- певним чином складати, згортати що-небудь;
- вкладати, втискати щось куди-небудь;
- вити гніздо (діал.);
- підгортати, підгинати (діал.) [9: 116].

Завершує ряд словникових статей, визначених для аналізу сторінок I тому, реєстрова вигукова одиниця **бєбєх**. У Словнику зазначено, що слово вжите як звуконаслідування падінню. Проте відсутні ремарки **розм.** чи **діал.** Крім того, тлумачення не зовсім відповідає ілюстративному матеріалові. Судячи з контексту (... *от-от догнав. I – бєбєх в моголу*), можна було б вказати: вживається як присудок зі значенням “*кинутися*”, “*впасти*”.

У II томі для зіставного аналізу скористаємося Старослов'янсько-українським словником. Словникові статті, розміщені на сторінці 147 II тому, майже усі, за винятком кількох, містять лексикографічні одиниці старослов'янського походження і мають у своїй основі префікси **пре-** (**пред-**).

Найширше тут репрезентовані префіксальні прикметникові утворення, що здебільшого стосуються характеру людини (**пребезумний**, **преблагий**, **преблагосклонний**, **презавзятий**).

Прикметник **преблагий**, що походить від старослов'янського **прьблагъ** (див. СУС [1: 194]) означає вищу міру якості і має категоріальне значення “предобрий”. Подібним значенням характеризується лексема **преблагосклонний** із семою “прихильний”. Зустрічаємо у Словнику і субстантивованій прикметник **превосходительна** (дружина його превосходительства), в якому можна простежити відтінок довершеності, переваги над кимось (чимось).

Широко репрезентовані у Словнику лексикографічні одиниці із префіксом **пред-** (**преди-**).

До прикметника **предвічний** не подано жодної стилістичної характеристики, хоч це слово теж старослов'янського походження і має значення “споконвічний”, “давній”. У цьому контексті воно виконує функцію конкретизації: *То над самим Флегетоном над Стіксом, у раю, Неначе над Дніпром широким, В гаю – предвічному гаю, поставлю хаточку* [8: 147]. У такому ж значенні вжитий прикметник **предковичний**: *...Як і оті гори Предковичні, що політі Кровію людською!* [8: 147]. До іменника старослов'янського походження **предисловіє** подані лише граматичні ремарки. Стилiстична характеристика та тлумачна частина відсутня: **Предисловіє (4)**. *Випускаю оце в люде другого “Кобзаря” свого, а щоб не з порожніми торбами, то наділяю його предисловієм.* [8: 147].

Як фонетичні варіанти зафіксовані у Словнику лексеми **предтеча** і **предотеча**. Старослов'янсько-український словник подає таке тлумачення: **прьдтеча** – попередник, провісник. У Словнику мови Шевченка **предтеча** трактується як той, хто своєю діяльністю підготував умови для діяльності інших.

Часто релігійне значення може бути основою для творення переносних значень. Про це свідчить хоч би слово **преклонитись**. Це дієслово як предикат процесу в Шевченка подано із семою “схилитись” (*Перед гординією його, Брати мої, не преклонітьсь*) [8: 147].

Вищу міру якості фізичного стану (зовнішнього вигляду) людини позначають прикметники **презавзятий**, **прездоровий**, **прекрасний**. Перший із них вжитий Т. Шевченком в іронічному значенні (*Оце ледацо. Щирий пан, Потомок гетьмана дурного, I презавзятий патріот; Та й християнин ще до того* [8: 147]). Прикметник **прездоровий** поданий у прикладковому сполученні і містить сему “розмір”, тобто “дуже великий, більший від звичайного” (*Тойді здоровий-прездоровий Зробили з його лазарет* [8: 147]). Реєстрове слово **прекрасний** у більшості випадків ілюстроване прикладками з нестягненою прикметниковою формою (*Вранці рано Фамарь прекрасная прийшла; ... її прекрасная, добрая душа мене частенько навідує в неволі* [8: 147]).

Запропонована для розгляду сторінка 262 містить в основному лексеми із коренем **слав-, славн-** (**славить, славний, славно, славословити**), а також фонетичні і морфологічні варіанти слова **слав'янський**.

Найбільш широко розкрито значення прикметника **славний**, який характеризується великою частотністю вживання (54 рази). Окрім значень “овіяний славою, відомий, знаменитий”, “милий, хороший, чудовий”, він поданий ще й у значенні “пам'ятний” (коли йдеться про подію). Зустрічається і з ремаркою **субст.** (*Не завидуй і славному...*).

Іменник **слав'янин** поданий з ремаркою **зверг.** і вживається у прикладковому сполученні **чех-слав'янин**: *Слава тобі, любомудре, Чеху-слав'янине!* [8: 262]. Об'єднує цю тематичну групу збірний іменник **славянщина**, який у мові Т. Шевченка зустрічається лише один раз і має значення “слов'янський світ” (*І як він не видасть второго тома [Записок о Южной Руси], то вся славянщина проклене його і назове брехуном* [8: 262]).

Завершують наш вибіркового огляд словникові статті на стор. 377. На перший погляд стилістично нейтральні лексеми в авторському застосуванні набувають образного значення. Так, відповідний емоційно-оцінний фон у поетичних текстах Т. Шевченка створюють дієслово **химерити** із семою вигадувати, мудрувати та похідні від нього лексеми – **химерний** (чудний, дивний), **химерніше**.

Типовим для ідіостилю Т. Шевченка є повторення однакових дієслівних основ для вираження тривалості дії, що надає поетичним текстам неповторного національного колориту: *Ох, старі голови та розумні; химерять-химерять, та й зробиють з лемеша швайку* [8: 377].

Іншу тематичну групу становлять статті, об'єднані довкола лексикографічної одиниці **хиренний** (**слабий, кволий**). Образне слововживання цієї лексеми посилює напруженість думки, надає висловлюванню певної категоричності, логічної завершеності (*А щоб збудить хиренну волю, треба миром, Громадою обух сталить* [8: 377]). Зі значенням “поганий”, “вередливий” реєстрове слово вживається лише один раз і має знижено-глузливий відтінок (хоч це не зазначено жодною стилістичною ремаркою): *Вередує [борець], Як той панич ... І де взялось? Таке хиренне?* [8: 377].

Один-єдиний раз вжито Шевченком і дієслово **хиріти** – із семою “хворіти”, “нездужати”. Зате іменник **хиря** у сполученні з іншими компонентами творить широку панораму фразем.

Так, зі значенням “болячка”, “хвороба” лексема **хиря** входить до складу аналітичних структур: а) **годити, як хирі** – занадто догоджати комусь; б) **як та хиря** – дуже слабкий, жалюгідний; в) **матері їх хиря!** Остання подана із позначкою **лайливе** і виконує апелятивну функцію: *Добре, сину; Матері їх хиря! Мордуї, мордуї: в раю будеш Або есаулом* [8: 377].

Негативно маркованим у Словнику постає загальноживаний іменник чоловічого роду **хист**. Незважаючи на те, що будь-яке ремаркування тут відсутнє, додатковий семантичний відтінок простежується в ілюстративному матеріалі: *Утїлася б ти без мене З своїми ксьондзами? – Чортма хисту! Я спалила Польщу з королями* [8: 377].

Ряд дієслівних реєстрових одиниць продовжує лексема **хитати** зі значенням процесу руху, що характеризується ритмічним повторенням. У 1-му випадку дієслово **хитати** відзначається категорією неперехідності (дію виконує сам суб'єкт – цариця), а в 2-му – перехідністю (дія переходить на іншу особу, про що свідчить тлумачна частина “колисати когось”). Порівняймо: 1) *...обок його Цариця небога, Мов опеньок, засушена, Тонка, довгонога. Та це на лихо, сердешне, Хита головою* [8: 377]; 2) [Марія] *йдучи, козеня, небога, Ніби дитину, на руках Хитала, бавила, гойдала* [8: 377].

Співвідносними з дієсловом хитати є його фонетичні варіанти із постфіксом – **ся-хитатися, хитатись**.

Іншу тематичну групу становлять реєстрові одиниці **хитрий, хитро, хитроштий**.

До 1-ї і 3-ї подано стилістичні ремарки : Хитрий. **Перен.** Неправдивий, фальшивий; Хитрошитий. Вигадливо гаптований. **Образи.**

Завершує сторінку службова одиниця **хіба**. Питальна частка виконує підсилювальну функцію і вживається як повтор: *Хіба ти не бачиш? Хіба ти не чуєш людського плачу?* Зустрічаємо лексему **хіба** і в риторичних питаннях (*Хіба було коли в світі, Щиро що кохались, Розійшлися, не взяли й живими остались?* [8: 377]). Крім синтаксичних, містить також лексичні ремарки: служить для вираження непевності; близька за значенням до “*може*” (*Хіба ститать, Ститать про Оксану?* [8: 377]).

Зробивши такий побіжний огляд словникових статей I-го і II-го томів Словника мови Шевченка, спробуємо зробити деякі висновки.

Якщо враховувати той факт, що аналізований нами Словник – лише започатковує лексикографічну традицію щодо вивчення авторського ідіостилю, то цілком зрозуміло, чому за основу його побудови взято алфавітний принцип і принцип довідковості.

Розмаїте лексичне багатство Словника подано лише на 2-х рівнях ієрархії – у **мікро-**та **макроструктурі**. Але ж авторська мова – то цілий поетичний всесвіт, який може розміщуватися і в семантичних полях, і в асоціативних рядах, і в словотворчих гніздах, тобто розглядатися як **медіоструктура**. А це вимагало б створення іншого типу словника – ідеографічного. Пропонуючи ідеографічний принцип словника мови автора, спробуємо подати лексику творів Шевченка за тематичним принципом.

Так, найчастотнішим явищем у Словнику є оніми-апелятиви, що позначають:

I. Родинні стосунки:

Батечко (9)
Батюшка (3)
Батьки (13), батьків (5)
Батько (194)
Близнята (8), близняточка (2)
Брат (256), братік (10)
Внук (6), онук (3), внуча (6), онуча (2),
унуча (1)
Дитинка (2), дитиночка (3), дитя (28)
дитятко (2), дитяточко (6)
Дід (39), дідусь (8)
Доня (28), донька (1), дочечка (2), дочка
(57)
Дружина (20), дружинонька (1)
Дядечко (1), дядько (5)
Дядина (1)
Жена (6), жона (2), жіночка (18)

II. Рід занять:

Бондар (6), бондарів (1)
Бонзи (1)
Землемір (2)
Знахурка (2)
Інспектор (1)
Ісправник (3)
Капрал (5)
Кесар (28)
Косар (4)
Ксьондз (13)
Лакей (7)

III. Сакральну лексику:

Бог (634), Біг (3)
Верхотворець (1)
Всеблагий (2)
Вседержитель (2)
Всемогущий (2)
Всепречистая (1)
Всесвятая (1)
Еммануїл (2)
Єгова (1)

IV. Військово-політичну лексику:

Боярин (4), буярин (1)
Вої (2)
Воїни (1)
Герцоги (1)
Гетьман (54)
Гусарин (4)
Єсаул (4), Єсаул (3), Осаул (1)
Єфрейтор (3)

Помітне місце у Словнику займають:

Антропоніми (світські, біблійні, міфологічні імена):

Авраам (1)
Адам (1)
Алکید (6)
Амон (5), Аммон (4)
Аполлон (3)
Богдан (24), Богданів (6)
Богданочко (1)
Володимир (2), Владимир (2)

Ганна (13), Ганнусенька (3),	Дніпро, Дніпр, Дніпер (103)
Ганнуся (13)	Дністер (4)
Давид (9)	Дунай (20)
Данило (4)	Елек (2), Єлек (1)
Єва (1)	Євфрат (1)
Єкатерина (1), Катерина (67), Катря (9),	Жовті Води (2)
Катруся (15)	Іква (2)
Єлисавета (2)	Інгул (2)
Зевес (3), Зевс (1)	Інд (1)
Іаков (1)	Йордан (3)
Іван (42), Йван (15)	Каспійське море (1)
Івасечок (1), Івасик (1), Івась (11),	Каяла (3)
Івась (4)	Словутись (2)
Ігор (1), Ігорів (3)	Ойконіми :
Іезекіль (2)	Бердичів (1)
Іеремій (1), Іеремія (1)	Берестечко (2)
Ізяслав (1)	Бесарабія (2)
Ісус (1) Ісус (1)	Бихів (1)
Іоанн (1)	Броварі (3)
Іов (1)	Варшава (6)
Іосип (12) див. Йосип (2)	Ватікан (1)
Ірод (15)	Гоноратка (1)
Ісая (3), Ісай (1)	Гончарівка (1)
Кайн (2)	Дрезден (1)
Карпо (1)	Жаботин (2)
Кирило (1)	Забара (1)
Кіндрат (1)	Звенигородка (4)
Кіпріада (2), Киприда (2)	Згурівка (1)
Ксенія (1)	Єрусалим (6), Іерусалим (3)
Лазар (2)	Іудея (5), Юдея (1)
Етноніми:	Кагарлик (1)
Жид (51), жидівка (2),	Кавказ (3)
жидвочка (4), жидова (2),	Канів (9)
жидовин (3), жидок (1), жидюга (2)	Керелівка (4), Кериловка (4),
киргиз (4)	Керелівка (1)
Гідроніми:	Київ (100)
Босфор (5)	Кубань (2)

Позитивним моментом є те, що Словник вичленює всі значення лексем і найвиразніші відтінки значень. Тут, як бачимо, подано детальний аналіз кожної реєстрової одиниці, проте, на нашу думку, таке розмаїття лексичного матеріалу потребує певної систематизації, поділу на тематичні групи, що забезпечить не тільки зручність у користуванні, а й створить цілісну картину, широкопанорамне бачення творчого світу письменника.

Ієрархія словесних асоціацій може бути втілена і в ЛСП (лексико-семантичних полях). Наприклад:

Кобзар – батько – голуб:

Добре еси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш....
Ходи собі, мій голубе,

Поки не заснуло
 Твоє серце (С.73).

Бандурист – орел – брат:
 Бандуристе, орле сизий!
 Добре тобі, брате (С.84).

Думи – квіти – діти – сироти:
 Думи мої, думи мої,
 Квіти мої, діти!
 В Україну їдять, діти,
 В нашу Україну,
 Попідтинню сиротами,
 А я тут загину (С.71).

Гайдамаки – сини – діти – орли:
 Сини мої невеликі,
 Нерозумні діти,
 Хто вас щиро без матері
 Привітає в світі?
 Сини мої! Орли мої!
 Летіть в Україну (С.87).

**Дівчина – серденько – голубка –
 рибчина – пташка – маковий цвіт**
 Вийди, серденько, –
 Я виглядаю;
 Хоч на годину,
 Моя рибчино!
 Виглянь, голубко,
 Виглянь же, пташко... (С.100).
 Рости, рости, моя пташко,
 Мій маковий цвіте (С.100).

Сльзи – дрібні: (subst.)
 Дивлюся, сміюся, дрібні утираю (С.90).

Місяць – білолиций: (subst.)
 Сумно, сумно серед неба
 Сяє білолиций (С.118)

Степ – море:
 Кругом його степ, як море
 Широке синіє (С.73)

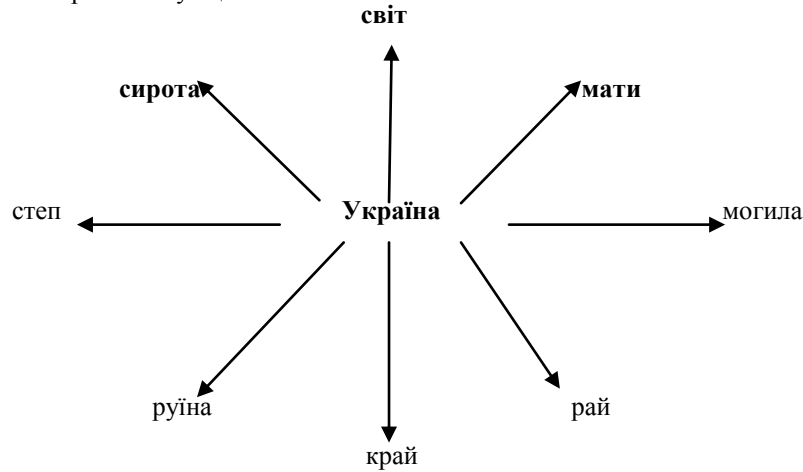
Україна – світ (тихий) – край (милий) – мати; сирота:
 Світе тихий, краю милий,
 Моя Україно!
 За що тебе сплюндровано?
 За що, мамо, гинеш? (С.218)

Україна – рай тихий:
 Подивіться на рай тихий,
 На свою країну,
 Полкоб'те щирим серцем
 велику руйну (С.316)

Україна – степ – могила – домовина:
 За байраком байрак,
 За байраком байрак,
 А там степ та могила (С.342);

Полюбіте щирим серцем
 Велику руїну (С.316);
 Стоїть в селі Суботові
 На горі високій
 Домовина України,
 Широка, глибока (С.294)

Поетичну картину Шевченкового світу творить мегаобраз **Україна**. Саме завдяки схемі концептуальних координат можемо простежити стійкий зв'язок національно-мовної картини світу з цим ключовим словом.

Певної уніфікації у Словнику потребують лексикографічні параметри – ремаркування тексту. На жаль, не скрізь подано стилістичну характеристику до реєстрових одиниць, граматична характеристика зустрічається рідко. Тлумачення лексем не завжди відповідає ілюстративному матеріалові. Але ж сукупність формальних і стилістичних особливостей покликана творити індивідуальну диференціацію мовлення, а отже, ідіолект. І тут не лише поет, як скульптор, повинен витворювати власну мелодію і гармонію. Живу красу слова має почути проникливий дослідник. Не тільки почути, а й зуміти донести до читача – не в заялжених стереотипних формулах, що зводяться лише до сухих статистичних даних та висмикнутих граматичних категорій, а крізь призму конкретно-чуттєвого, образного зображення світу.

Література

1. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічадо, 2001.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин, 2005. – С. 113.
3. Ващенко В. С. Передмова // Словник мови Шевченка (у 2-х томах). – К.: Наукова думка, 1964.
4. Клименко Н. Ф., Пешак М. М. Формалізовані основи семантичної класифікації лексик. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 10.
5. Лазебник Ю. С. Від поетичного слова до поетичної мови // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 46 – 50.
6. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. – К., 1978. – С. 50 – 78.
7. Словник мови Шевченка (у 2-х томах). – К.: Наукова думка, 1964. Т. 1.
8. Словник мови Шевченка (у 2-х томах). – К.: Наукова думка, 1964. Т. 2.

9. Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. Т.1.

СУМ **Джерела**
СУС Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1971. Т.1.
 Старослов'янсько-український словник. – Львів: Свічачо, 2001.

Людмила Недбайло*
 Інститут української мови НАН України
 УДК 161.2.81. 374

ПОХОДЖЕННЯ ТА АВТОРСЬКА ТРАНСФОРМАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ МАРІЇ МАТІОС

У статті висвітлено особливості художньої мови творів сучасної української письменниці Марії Матіос, зокрема її фразеологічного фонду: проаналізовано походження та особливості трансформації фразеологічних одиниць відповідно до стилістики твору.

Твори Марії Матіос відзначаються різноплановістю й багатством фразеологічного фонду, де часто трапляються діалектні варіанти, які мають відповідники в літературній мові. Іноді відповідник легко відтворюється в уяві читача, а іноді, коли фразеологізм притаманний лише закарпатським говорам, пересічна людина не відразу здогадується, про що йдеться.

Значення слова „фразеологія” використовується в широкому й у вузькому розумінні. До фразеології у широкому розумінні зараховують ідіоми, фразеологічні сполучення і стійкі вирази (прислів'я, крилаті вислови тощо). У вузькому – лиш ідіоми та стійкі сполучення слів, функціонально співвіднесені зі словом як номінативною одиницею. Досліджуючи творчість письменниці, будемо мати на увазі фразеологізм у широкому значенні.

Джерелом цього дослідження стали твори Марії Матіос – драма на три дії „Солодка Даруся” (далі – СД), психологічна розвідка „Щоденник страченої” (далі – ЩС) та гомеричний роман-симфонія „Містер та місіс Ю в країні укрів” (далі – М). За змістом і характером ці твори істотно різняться між собою. „Солодка Даруся” – це трагічна розповідь про долю однієї жінки, яка через важке моральне потрясіння втратила глузд, про історичні події, які відбувалися у 30–40-х роках в буковинському і галицькому ареалах. Зовсім протилежним за змістом і формою є твір „Містер і місіс...” – це гостра сатира на політичні постаті і події у період „помаранчевої революції”. На відміну від „Солодкої Дарусі”, цей твір призначений для підготовленої аудиторії, оскільки вся його канва складається із натяків, асоціацій, алюзій, сугестій, гри слів. За кожним персонажем стоїть конкретна реальна особа, і авторка ставить перед читачем своєрідне завдання – розгадати, а хто ж саме криється за тим чи іншим казковим героєм. Роман „Щоденник страченої” не схожий ані за змістом, ані за характером написання ні на драму, ні на гомеричний роман. Він перебуває ніби на периферії цих двох творів. „Щоденник страченої” – це сповідь жінки про своє життя, думки, переживання. Читачка аудиторія цього твору залежить насамперед від індивідуальних симпатій та вподобань.

Хоча за характером названі твори є надзвичайно різноплановими, вони становлять однаково значний інтерес для дослідження. У творах можна спостерегти найрізноманітніший спектр фразеологізмів: від старослов'янського походження до сучасних народних новотворів і авторських трансформацій на свій лад.

* © Л. Недбайло, 2006

Багатство і розмаїття фразеологічних одиниць, що свідчить про обізнаність письменниці у народних традиціях. У „Солодкій Дарусі” фразеологізми мають здебільшого діалектний характер, або відповідають літературній нормі, в романі „Містер і місіс...” фразеологізми мають гумористичний характер, авторка часто вдається до трансформації фразеологічних одиниць з метою увиразнити чи зацентрувати увагу на певному явищі чи понятті (напр.: *вбити не одного, а трьох вовків*). У „Щоденнику страченої” фразеологізми використовуються відповідно до літературних норм, вживаються у загальноживаному значенні.

Щоб зрозуміліше й точніше вивчити склад фразеологізмів, ми класифікуємо їх на групи за походженням і в межах кожної групи проаналізуємо особливості їхнього вживання.

Питання **походження** фразеологізмів є неоднозначним і остаточно не розв’язаним. Багато з них втратили свої дериваційні зв’язки з своєю першоосновою, хоча значна кількість їх і зберегла. Найбільшу групу становлять фразеологізми, які **беруть свій початок з народних уст**: *тільки в тільки* (М); *півсвіту плаче – півсвіту скаче* (М); *від Києва до Лубен* (М); *невістка – псяча кістка* (М); *винна невістка* (М); *де двоє любляться – там двоє чубляться* (М); *гуляє вітер в голові* (М); *дурний, як чобіт* (М); *біла гарячка* (М); *червоний, мов печений рак* (М); *не йняти віри своїм очам* (М); *захлинатися власною слиною* (М); *не стає терцю* (М); *красуватися, як дівка на виданні* (М); *перевірити все до нитки* (М); *топтатися, як у дурному розумі* (СД), *цезнути*, *як річкова нявка* (СД); *плюнути в очі* (СД); *обертати язиком* (СД); *ревіти, як бугай* (СД); *яке їхало – таке здибало* (СД); *згоріти ні за цапову душу* (СД); *чути голими п’ятами* (СД); *захлинатися слиною* (СД); *не твоє псяче діло* (СД); *замітати язиком* (СД); *морочити голову* (СД); *розпускати язик* (СД); *просвітити в чотири пальці* (ЩС); *зазирати, як ворона в кістку* (ЩС); *ламати голову* (ЩС); *висіти на волоссі* (ЩС); *піти світ за очі* (ЩС); *біс його знає* (ЩС); *брати бика за роги* (ЩС); *і бровою не вести* (ЩС); *іде дах* (ЩС); *вивести на чисту воду* (ЩС).

У „Солодкій Дарусі” велика кількість фразеологізмів є **діалектними**, такими, що притаманні виключно буковинському ареалу. Серед них такі: *піти у глину* – означає померти; *най язик чиряки обсилають* – прокльон, лайка; *фиркати, як огир* – гніватися, *огиром* на Буковині називають жеребця [2: 138]; *не мати смальцю в голові, а Бога в череві; ходять, як фіра без дишла* – гордо себе вести, *фіра* (*хвир, хвіра, хвіра*) – порожній або із сіном чи соломою віз [2:197]; *дати шміру* – дати прочуханки, *шмір* – це мазь, вживана для замочування ткацького шнура [2: 218]; *розиматувати на дрібні кавалки* – знищити, *кавалок* – кусень [2: 8]; *видко, дурний піп хрестив; бола скосила* – *бола* означає легку хворобу, слабкість [2: 28]; *ходити, як мотилишині вівці* – значить бути затурканими, переляканими, *мотилица* – вошинова міль у вулику [2: 126]; *най шляк трафить* – лайка; *розуміти справжню грижу; тримати дямбу на заперті* – тримати язика за зубами, *дямба* (*варга, гемба*) означає зневажливо губу, пор. пол. *Warga* [2: 165]; *морицятися, як сушенця після коптіння на возниці, сушенця* (*шушенця*) – сухофрукти, *возниця* (*бужарка, бужарня, вазниця, озниця*) – приміщення для сушених фруктів і копчення м’яса [2: 180]; *лемент, ніби кого дорізали*.

Багато фразеологізмів у творах Марії Матіос (зокрема у творі „Містер і місіс Ю в країні укрів”) мають **міфологічне походження** (напр., з римської і грецької міфології): *гордій вузол* – означає заплутану справу, *розрубати* чи *розплутати гордій вузол* – означає розв’язати складне сплетіння обставин швидким і несподіваним способом [3: 68]; *пандорина скринька* – вмістилище зла, лиховісний дар [3: 257]; *лаври першості* – означає бути першим, найкращим у чомусь [3: 68]; *канути в лету* – назавжди чи надовго зникнути, піти в небуття [3: 145]; *береги туманного Альбіону* – щось далеке і невідоме [3: 68]; *народ прагне хліба і видовища* – вимога юрби, що прагне задоволення своїх низьких інстинктів [3: 298].

Чимало фразеологізмів біблійного походження: *брама раю, хрест Голгофи, ганебний стовп, пастор заблудлих; месіанська місія; брама ества; мати Тереза.*

Численною у творчості письменниці є група новостворених одиниць. Вважають, що виникнення нових фразем зумовлене причинами, закладеними в самій суті слова, тобто в тому, що воно є назвою не окремого предмета з його індивідуальними властивостями, а цілого класу однорідних предметів, переважно назвою нейтральною [1: 48].

Новостворені фразеологізми: *олив'є з вінегретом укупи* (ЩС) – означає щось незрозуміле; *поза Івана-Покивана* (М) – означає покірність і згоду в усьому, відсутність власної думки; *зійти з рейок* (ЩС) – втратити попередній ритм, не встигати у чомусь; *всесвітня павутина* (ЩС) – про комп'ютерну мережу Інтернет. Трапляються молодіжні жаргони: *ловити кайф* (ЩС) – отримувати задоволення від чогось, насолоджуватися чимось [5: 130-131]; *сидіти на голці* (ЩС) – регулярно вживати наркотики (внутрішньовенно) [5: 86-87].

Запозичення з інших мов: *шерше ля фам* (з фр. м.); *чинити характері* (з яп. м.); *пояс шахіда* (з тур. м.); *підмосковні вечори* (з рос. м.); *диявол ховається у деталях* (з фр. м.).

Запозичення з різних галузей наук: з медицини запозичений термін *клінічна смерть* (ЩС), що означає забуття, склероз; політичний термін *гонка озброєнь* (ЩС); з геометрії – *непорушній, як теорема Піфагора* (ЩС), що означає стабільність і незмінність у чомусь; з географії – *вершина Джомолунґми* (ЩС), що означає високу мету.

У творі „Містер і місіс Ю в країні укрів” дуже часто трапляються трансформовані фразеологічні одиниці, які надають тексту сатиричного і водночас індивідуально-авторського характеру: *маємо те – що дозволила мати*, від вислову *маємо те, що маємо; злодій, в якого шапку вкрали* – від приказки *на злодій шапка горить; воли не ревуть, як ясла повні* – трансформована назва твору П.Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні”, яка вже давно вживається незалежно від самого твору і його автора; *поміняти шкуру ягняти на шкуру вовка* – трансформація фразеологізму *вовк в овечій шкурі; вбити не одного, а трьох вовків* – переінакшений фразеологізм *вбити одним махом двох зайців; удар з ока в око – око за око, зуб за зуб.*

Фразеологізми літературного походження: *зачерпнути шоломом води* – зі „Слова о полку Ігоревім”; *шапка Мономаха; коні не винні* – від назви повісті М Коцюбинського „Коні не винні”.

Отже, у драмі „Солодка Даруся” фразеологізми здебільшого мають народнорозмовне походження, часто трапляються діалектні варіанти буковинського ареалу (*тримати дямбу на заперті, ходити, як фіра без дишла; шляк би його трафив; не мати смальцю в голові, а Бога в череві*), переважна більшість цих одиниць мають свої відповідники у літературній мові.

У психологічній розвідці „Щоденник страченої”, авторка вживає фразеологічні сполучки в основному біблійного, міфологічного походження (*гордів вузол; пандорина скринька; авгієві стайні*).

Гомеричний роман-симфонія „Містер і місіс Ю...” містить фразеологічні одиниці, переважна кількість яких представлена у вигляді трансформацій, що мають переважно гумористичний, іронічний, викривальний характер (*вбити не одного, а трьох вовків; злодій, у якого шапку вкрали; маємо те, що дозволила мати*). Не досить часто, але трапляються переінакшення назв відомих творів, напр.: *воли не ревуть, як ясла повні*.

Таким чином, розглянувши фразеологічні одиниці творів Марії Матіос, можна зауважити, що специфіка і характер їх вживання залежать, насамперед, від жанру тексту (роман, психологічна розвідка, гомеричний роман-симфонія).

Література

1. Гуцульські говірки: короткий словник / За ред. Я. Закревської. – Львів, 1997.
2. Демський М. Українські фраземи і особливості їх творення. – Л., 1981.
3. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови УЛІМ / К., 1975.

4. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк, В.В.Дятчук, Н.М.Неровня, Ф.О.Федоренко. – Наукова думка 2003.
5. Ставицька Л.О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003.

Людмила Пашинська*,
Київський національний лінгвістичний університет (Київ)
УДК 811.161

ЕЛІПСИС ЯК СПОСІБ СКОРОЧЕННЯ КОМПОНЕНТНОГО СКЛАДУ ФРАЗЕМ-ІННОВАЦІЙ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ

У статті йдеться про один із способів структурної трансформації фразем-інновацій, використовуваний у мові публіцистики кінця ХХ – поч. ХХІ століть, – еліipsis. На самостійно зібраному матеріалі простежено всі можливі зміни в компонентному складі нових фразем, проаналізовано три види контекстуального еліпсування – скорочення, стиснення та конверсію.

Досить поширеним способом індивідуально-авторських трансформацій структури інноваційних фразеологізмів є еліipsis, або редукція, – звуження рамок фразеологічних одиниць, скорочення або зменшення кількості їх компонентів для економії мовних засобів і лаконізації мовлення. Опущений складник таких стійких мовних одиниць можна легко поновити в певному контексті. Деякі мовознавці розглядають цей процес як один із способів імплікування, тобто намагання зменшити кількість компонентів фразеологічної одиниці до однієї лексеми [2: 80–81]. При цьому певна синтагматична структура (стійкий зворот) і вицленований із неї компонент-лексема можуть мати схожий десигнат – сигніфікативний, денотативний і конотативний аспекти [4: 216]. Однак у працях із фразеології дослідники наголошують на тому, що семантичні структури фразеологізму і похідного утворення повністю ніколи не збігаються, зважаючи на те, що фразеологічне значення – це єдність змісту і форми, а форма завжди передбачає два компоненти і більше.

Процес імплікування розглядають у межах явища семантичної конденсації (від лат. *condensatio* – згущення, ущільнення), яка, на думку І.А. Самойлової, є яскравим виявом універсальної тенденції до економії мовних засобів як внутрішньо системного стимулу лексико-семантичних змін.

На прикладі інноваційної фраземи *велика сімка* можемо спостерігати перехід сталого виразу до розряду лексем. Так, замість неї на сторінках сучасної української преси читаємо еліпсовану фразеологічну одиницю *сімка*, пор.: *Приблизно з 2010 р. почнеться перехід від енергетичної епохи до інформаційної. Вона стане основою не тільки всіх сфер життя на Землі, але й основою воєн майбутнього. «Сімка» найбільш високорозвинених країн світу (США, Канада, Великобританія, Німеччина, Франція, Японія, Італія) уже в 2020–2030 рр. міцно увійде в цю стадію розвитку і відірветься від інших країн на десятки років* (СП, 29.10–04.11.2003); *Участь Михайла Горбачова в зустрічі «сімки» сама по собі вже революція* (УМ, 15.08.1991). Такий перехід фраземи до розряду лексем якоюсь мірою може супроводжуватися зміною стилістичного забарвлення і семантики збереженого компонента.

Як слушно зауважують В.Д. Ужченко і Л.Г. Авксентьев, при семантико-структурному стягненні фразеологічної одиниці відбувається міжрівнева «переорієнтація»: розширюється валентність, тобто процес, за якого слово набуває здатності вступати в зв'язки з певними іншими словами й утворювати словосполучення,

* © Л. Пашинська, 2006

змінюються стилістичні характеристики, спостерігається якісна, семантична зміна похідного утворення [6]. Це означає, що процес виділення окремого компонента зі стійкого словосполучення відіграє важливу роль у розвитку багатозначності слів, пор.: *Директор кіровоградського заводу «Ремлобуттехніка» ... в офіційній відповіді киває на міськпобуткомбінат, усю вину звалює на стрілочника, тобто на приймальницю, котра у відпустці по догляді за дитиною* (СВ, 12.03.1989). На цьому прикладі бачимо, як автор майстерно виділяє іменник *стрілочник* із фраземи *стрілочник винен*. І якщо аналізована фразеологічна одиниця вживається в публіцистичних текстах на позначення певної ситуації, коли відповідальність за те, що трапилось, покладають на звичайного рядового виконавця, то конденсат *стрілочник* функціонує вже як образна назва особи, на яку безпосередньо перекладається відповідальність за те, що трапилось.

Унаслідок редукції можемо простежити такі зміни в компонентному складі інноваційних фразем:

1. Опущення ознак, виражених прикметником, і виділення іменників, пор.: *заможний (багатий) буратіно* 'особа, яка володіє великою кількістю майна, матеріальними і грошовими цінностями, але недалеко розумом, має низький інтелект' → *буратіно* (*Можу порадувати «мисливців за скальпами (багатеньких буратін)» – забезпечені кавалери в Інтернеті трапляються на кожному кроці. Головне – знати рибні місця* (УМ, 22.01.2004); *Харків'яни, мабуть, і досі пам'ятають безпрецедентну рекламну кампанію трасту, в якій закликали співгромадян довірити йому під шокуючі відсотки валютні збереження. «Буратін», охочих відвідати єловське «поле чудес», у Харкові знайшлося чимало* (УМ, 13.07.1999));

Чорнобильська зона 'заражені радіацією терени в радіусі тридцяти кілометрів після аварії на ЧАЕС, де заборонено мешкати людям' → *зона* (*Тепер, коли ми вже звикли до існування Чорнобильської зони, у багатьох є бажання побачити на власні очі отой горезвісний саркофаг, сфотографуватися на його тлі, а потім із гордістю демонструвати світлинку всім знайомим: мовляв, і я тут був* (УМ, 26.04.20005); *Адже крім наземних рейдів, щодня відбуваються регулярні облети всіх секторів Зони міліцейськими вертольотами* (ВК, 08.05.1999));

мильня бульбашка 'щось нереальне, неправдоподібне; щось нетривке, ненадійне, тимчасове' → *бульбашка* (*Утім, приємною новиною вранці стало повідомлення, що, скажімо, горезвісна комп'ютерна «проблема – 2000», на яку з тривогою впродовж року чекали і фахівці, і звичайні обивателі, виявилася лише віртуальною «мильною бульбашкою»* (МУ, 05.01.2000); *Як не прикро, а я причетна до появи цієї бульбашки – проекту Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва на 1996–2005 роки* (СВ, 01.02.1996)). Такий різновид еліпсису є найпоширенішим.

2. Опущення додатка і виділення іменника:

гарант Конституції 'президент держави' → *гарант* (*Якщо автори не спішать з видачею на-гора документа, то чи буде працювати з ним у шаленому ритмі «вічний опонент» – гарант Конституції, у якого все-таки залишилися (хоча й неістотні) підстави для чергового вето?* (УіСС, 22–28.09.2001); *Якщо ж президент обере шлях повторних виборів – він на три місяці втягне країну в політичну і економічну кризу. І на цьому тлі будуть розвиватися сепаратистські настрої. Однак гарант досі не сказав свого слова і не звільнив губернаторів-сепаратистів* (ВК, 03.12.2004);

зустріч без краваток 'неофіційна зустріч у верхах між високими посадовими особами' → *без краваток* (*Досі, як відомо, україно-російські зустрічі в верхах (як у краватках, так і без краваток) супроводжувалися ейфоричними заявами та наперед прорахованою фантастикою щодо розширення співробітництва* (ВК, 10.07.1998); *Утретє без краваток пройде саміт СНД* (УМ, 01.03.2002);

3. Виділення дієслова за умови скорочення іменного компонента, пор.:

жаба душить 'про стан заздрості' → душить: *Одного разу випадково я мимоволі стала свідком сварки між медсестрами в пансіонаті в Трускавіці. Одна з них висловлювала невдоволення іншій, що та робить забагато «лівих» процедур. На що обвинувачена спокійно й без роздратування поцікавилася: «А вас що, жаба душить?» «Так, душить», – простодушно зізналася обвинувачка. «То є недобре, – сказала обвинувачена, – адже ви до церкви ходите і маєте знати, що заздрість – то є гріх» (УіСС, 15–21.09.2001).*

4. Скорочення означального прислівника і виділення прикметника:

екологічно чистий «який не містить небезпечних для здоров'я речовин, який можна одержати без застосування шкідливих компонентів» → *чистий*: *Яку участь бере вона [Державна інспекція по заготівлях і якості сільськогосподарських продуктів] в забезпеченні виробництва і продажу «чистої» городини, садовини?* (СВ, 07.09.1988).

5. Виділення додатка при скороченні іменного словосполучення, напр.:

старі пісні про головне 'довготривале очікування якихось важливих позитивних змін у певних сферах суспільного життя; обіцянки про ці зміни' → *головне*: *Що, мовляв, інтеграція з Росією, Білоруссю і Казахстаном принесе нам незліченні блага, відкриє нові ринки, дозволить створити мільйони робочих місць. Усе це – «старі пісні про головне», а «головне» для Росії, ініціатора ЄЄП, це – відновлення економічного і політичного контролю на пострадянському просторі* (УМ, 18.05.2004).

Нерідко в газетних публікаціях в одному контексті вживаються і повний за своїм компонентним складом фразеологізм, і його скорочений варіант, напр.:

відмивання грошей 'процес легалізації фінансової суми, здобутої або незаконно, або аморальним способом' → *відмивання* (*Великий інтерес викликала проблема відмивання грошей у Швейцарії колишніми керівниками таких держав, як Україна, Індонезія, Заїр чи Угославія. Як запевнив пан Дайс, уже три роки ефективно діє закон про відмивання, і справа Павла Лазаренка є цьому підтвердженням* (УМ, 31.10.2000));

споживчий кошик 'набір товарів та послуг, необхідних для задоволення фізіологічних та соціальних потреб людини; вартість, оцінка цього набору за теперішніми цінами' → *кошик* (*Крім того, у колах українських економістів існує певний скепсис стосовно вітчизняної статистики та її оцінок споживчого кошика. Зокрема, закладені до цього кошика хлібобулочні вироби та крупи становлять набагато більше, ніж 6% (за офіційними даними)* (Д, 06.08.2003));

родимі плями 'недоліки, що є пережитком чого-небудь' → *плями* (*До речі, як багато й довго в СРСР говорили про «пережитки капіталізму в свідомості й поведінці людей», вишукували «родимі плями капіталізму». Саме «пережитками» та «плямами» до-ого, років, мабуть, 60, пояснювали наявність багатьох, якщо не всіх, «негативів»: пияцтва, розпусту, крадіжок, хабарництва* (УМ, 02.09.2004));

гарячі точки 'місця етнічних збройних протистоянь, воєнних конфліктів, конфронтацій' → *гарячі* (*У нас у країні немає телекомпаній з такими кореспондентськими мережами і з такими технічними можливостями. Ну хто може похвалитися тим, що у всіх «гарячих» та потенційно «гарячих точках» світу має власного кореспондента?* (Д, 28.09.2001));

велика четвірка → *четвірка* (*Сьогодні багато дискусій з приводу конфігурації передвиборних блоків, зокрема «великої четвірки» – НДП, АПУ, «Грудової України» та Партії регіонів, а також «Нашої України» Віктора Ющенка. Висловлюються навіть припущення, зокрема Миколою Азаровим, що серед лідерів «четвірки» може бути ... экс-прем'єр* (УіСС, 15–21.09.2001). Інноваційний зворот *велика четвірка* виник на позначення спільної діяльності й об'єднання найбільших партій країни – НДП, АПУ, «Грудової України» й Партії регіонів та «Нашої України» на початку ХХІ ст. Головним завданням об'єднання таких демократичних сил стало забезпечення конституційної більшості в парламенті України й створення сучасної цивілізованої багатопартійної

демократичної парламентської моделі в державі. Стосовно аналізованих мовних одиниць, то наведені газетні ілюстрації засвідчують, що скорочення не призвели до виводів цілісного значення ні фразеологізмів, ні похідних від них утворень.

Однак, як стверджує М.Ф. Алефіренко, звуження рамок фразеологізмів може стати причиною виводів і їх значення, і сфери вживання, напр.: *Наші хокеїсти перебували тепер у хороїшій спортивній формі* (СГ) і *Не граючи, актор, як відомо, втрачає форму* (ВК). Перша фразема *перебувати у хороїшій спортивній формі* означає 'мати високий рівень професійної підготовки спортсменів', а друга -- *втрачати форму* -- вжита зі значенням 'знижувати рівень професійної підготовки' взагалі, в будь-якій галузі [1: 50]. Аналізовані дієслівні фраземи є антонімічними, оскільки вони співвідносяться за спільністю загального семантичного значення і протиставляються своїми конкретними полярними значеннями.

Розрізняють три види контекстуального еліпсування: еліпсис-скорочення, еліпсис-стиснення і еліпсис-конверсію. При еліпсисі-скороченні можуть опускатися один або кілька як початкових, так і кінцевих компонентів. Готові форми і значення стійких виразів, які існують у свідомості автора публікації і читача, допомагають легко відновити еліпсовану фразеологічну одиницю, напр.: *Вочевидь, таки навчилися есдеківські політтехнологи на минулих помилках, коли з ефіру принаймні трьох каналів (не кажучи вже про друковані видання) дифірамбів на адресу цієї партії прозвучало більше, ніж на УТ-1 панегіриків Президентіві. І результат – практично нульовий, і гроші – «в трубу», і гарант був незадоволений* (УМ, 12.09, 2002), пор. *вилетіти в трубу* із значенням 'не давати потрібної користі, марно витратитися, пропадати' автором трансформоване у *в трубу*, а *гарант Конституції* – у *гарант*.

Другий різновид еліпсису, еліпсис-стиснення, передбачає опущення одного чи кількох центральних, основних компонентів. Автори публікацій скорочують найчастіше в структурі фразеологічних одиниць грубі, лайливі слова, звучання яких у певному контексті небажане, напр.: *Ідеї Президента здивували навіть багатьох депутатів з його оточення. Про те, що Основний закон потребує змін, говорили давно, перманентно повертаючись до цієї теми у залежності від політичної кон'юнктури. Але щоб отак, на відліг...* (УМ, 07.09, 2002), пор. фразема *на відліг* як трансформований варіант фразеологізму *ударити на відліг* у тексті набуває значення 'занадати несподіваного, різкого удару з боку Президента, пов'язаного зі змінами Основного закону'.

Засобом стилістичного увиразнення, експресивно-емоційного наповнення виступає еліпсис-конверсія, коли усічена фразеологічна одиниця реалізується в одному слові, а цілісне значення фраземи при цьому не змінюється, напр.: *Наступним «каменем» стали парламентські та президентські вибори. Саме у Верховному Суді здобули остаточну перемогу декілька кандидатів у народні депутати, не вельми лояльно налаштованих до нинішньої влади* (ПіК, № 6, 2001), пор. *камінь* – усічений варіант фраземи *камінь спотикання* 'велика перешкода, перепона, зайвий тягар для когось'.

Трапляються на сторінках періодики і приклади семантичної конденсації, зокрема випадки скорочення компонентного складу фразеологічної одиниці до одного члена, який стає виразником потрібного значення, з усіченням його формально-морфологічного складу внаслідок нульсуфіксації, напр.: *мильна опера* жарт. 'багатосерійний телевізійний серіал невисокого гатунку, сентиментальний за змістом' → *мило*. Пор.: «*Мильними операми*» їх охрестили на Заході. Просто «*милом*» обізвав їх ми. І з постійною енергією почали закуповувати їх на різних латиноамериканських студіях (Д, 30.10, 1998).

Еліпсису, на думку О.А. Семенюка, найчастіше зазнає друга частина фразеологізмів, проте скорочення, усічення можуть бути частковими, стосуватися першої частини. Унаслідок скорочення фразеологічні одиниці стають більш виразними й зручними з погляду мовленнєвого використання [5: 220]. Варто також зазначити, що еліпсуються здебільшого не багатоконпонентні стійкі одиниці, а саме ті, які складаються з двох слів. Це зумовлено тим, що цілісне значення двоконпонентних фразем більш

компактне порівняно з багатокомпонентними, а лексичні значення окремих елементів таких фразеологізмів менш відчутні. Напр.: *знайти (мати) кінці* → *кінці* (*Так само після вбивства голови Фонду держмайна Криму розбираються, й, певно, обрнутовано, з великою кількістю «кінців» економічного плану* (Д, 17.10, 1997).

Очевидним є і те, що еліпсизація, редукція інноваційних фразем зумовлена впливом розмовного функціонального різновиду на публіцистичний і призводить до немотивованості фразеологічного образу, а також мовної економії.

Іноді явище індивідуально-авторської (оказіональної) редукції компонентного складу може бути спричинене, наприклад, надмірністю семантичної інформації (більшою або меншою її частиною), яка властива окремим фразеологізмам. При цьому повнота, семантика всієї фразеологічної одиниці зберігається, оскільки усичені елементи ніби утримуються в лінгвальній свідомості мовців; утрата окремої лексеми не призводить до недостатності лексичного значення фразеологізму [3: 6], пор.: *вішати локишину на вуха* і *вішати локишину* – *Поки запопадливі столоначальники кинулися реформи, підприємливі умільці з Краматорська заходилися пропонувати довірливим покупцям макаронні вироби теж сумнівної якості* (УМ, 14.05.2003); *А простим людям з екранів вже приватизованих каналів вішють «локишину» про потужну роботу партій та їх фракцій, формують імідж «бурхливої громадської роботи»* (УіСС, 28.10–03.11.2000).

Отже, еліпсис, або редукція, як один із способів структурної трансформації фразеологічних одиниць, є досить характерним для мови публіцистики кінця ХХ–поч. ХХІ століть. Однак варто зазначити, що скорочення компонентного складу можливе лише у тих стійких словосполученнях-інноваціях, зовнішня форма яких стала загальновідомою і достатньо вживаною. Тому важливими умовами еліпсування фразеологізмів є, по-перше, їх популярність серед носіїв мови, адже тільки в такому разі буде зрозуміло, про який загальномовний вислів ідеться в газетних статтях, по-друге, опускаються можуть здебільшого другорядні в семантичному плані компоненти за умови збереження семантичної цілісності вислову.

Трансформовані внаслідок редукції фразеологічні одиниці посилюють експресивність висловлювання, роблять мову публіцистики лаконічною, динамічною, стилістично виразною. В результаті такого індивідуально-авторського прийому підсилюється значення фразеологізмів, які виступають переконливим засобом аргументації, образно-експресивного увиразнення, засобом впливу на читача.

Література

1. Алефіренко М.Ф. Народжені й оновлені сьогоденням // Культура слова. –К., 1987. – Вип. 33. – С. 46–51.
2. Мокиєнко В.М. Славянська фразеологія. – М.: Высш. школа, 1980. – 207 с.
3. Романюк Н.В. Фразеологія верхньонадністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.
4. Самойлова І.А. Явище семантичної конденсації на лексико-фразеологічному рівні // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 1999. – С. 215–218.
5. Семенюк О.А. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте. – Кировоград, 2001. – 368 с.
6. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – К., 1990. – С. 22–24.

Джерела

ВК	Вечірній Київ
Д	День
МУ	Молодь України
ПіК	Політика і культура
СВ	Сільські вісті
СГ	Спортивна газета
СП	Слово просвіти
УіСС	Україна і світ сьогодні
УМ	Україна молода

Лідія Прокопович*

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені І.Я.Франка (Дрогобич)
УДК 811.161.2:37**СЕМАНТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ МІКРОКОНЦЕПТУ ГОРА В УКРАЇНСЬКІЙ
ПОЕТИЧНІЙ МОВІ**

У статті здійснено дослідження мікроконцепту *гора* як репрезентанта вертикальної осі відкритого простору. Визначено компоненти його лексико-семантичної парадигми, простежено типи граматичних конструкцій, у рамках яких актуалізується просторова семантика.

У сучасній українській лінгвостилістиці дослідження категоріальних ознак національної поетичної мови залишається одним із пріоритетних напрямків. Активне його розроблення сприяє істотному поглибленню засад вивчення й інтерпретації складників мовної та художньої картин світу (Н. Арутюнова, А. Вежицька, Д. Шмельов, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, В. Жайворонок та ін.). Окремим важливим сегментом останньої є *простір* – один із визначальних стилістичних параметрів поетичного (фольклорного та індивідуально-авторського) мововираження. Носії відповідної семантики (ідеться про одиниці різних рівнів мови – лексичного, фразеологічного, граматичного) формують розгалужену парадигму, компоненти якої заслуговують на увагу дослідників. Адже, як слушно вказує Т. Щєбликіна, „слова з просторовим значенням часто використовуються у мові і є важливим складником образу світу в концептуальному та мовному планах. Мова передає просторові поняття через різні просторові орієнтири, через речі, розміщені в просторі, тому в мові простір не передусє реаліям, які його заповнюють, а навпаки, констатується ними” [9: 3]. Водночас у поетичній мові художній простір вибудовується як індивідуальна модель світу автора, яка виражається мовою просторових уявлень.

На сьогодні питання, пов'язані з лексико-семантичною та функціонально-стилістичною організацією й репрезентацією складників семантичного поля „простір”, залишаються поки що недостатньо дослідженими. Сучасні розвідки цього напрямку обмежуються або хронологічними (Л. Пустовіт, Т. Скорбач, І. Шапошникова) або звужено-тематичними (О. Єфименко) рамками. З огляду на це можна констатувати, що систематизоване дослідження мовних одиниць різного рівня, згрупованих за семантико-тематичною ознакою „простір”, у якому було б продемонстровано закономірності й особливості образно-естетичного й експресивного розвитку текстових реалізаторів цього категоріального поняття, з'ясовано характер їх функціонування в сучасній українській поетичній мові, саме на часі. Вирішити один із аспектів цієї комплексної проблеми і має а меті пропонується розвідка.

Залежно від ракурсу об'єктивного виміру у лінгвопоетичній картині простору виокремлюються дві домінуючі осі – горизонтальна та вертикальна. Вони формують каркас, наповнюваний певними просторовими орієнтирами, маркерами, яким в об'єктивній картині світу відповідають денотати: „простір [...] нерозривно пов'язаний [...] із речовинним наповненням [...], усім тим, що так чи інакше організує простір, збирає його” [8: 234]. Актуалізаторами горизонтальної просторової осі традиційно вважаються образи, об'єднані за спільною семантичною ознакою „простір – пейзаж” (*степ, поле, луг, лан, нива, сад, рівнина, дорога, шлях* та ін.), які часто пов'язуються також з ідеєю відкритого, необмеженого простору. За сформованою упродовж віків словесною

* © Л. Прокопович, 2006

традицією, що простежується у стилістиці народної пісні та індивідуально-авторської поетичної творчості, вертикальний вектор відкритого національного простору найактивніше розгортає образ *гора*. Конкретизуючи абстрактну просторову семантику у звичних для української мовної свідомості параметрах, він універсалізується до рівня мовно-естетичних знаків національної культури, „пов'язаних із характером мислення і почування народу” [2: 16].

Домінування у національній просторовій картині світу поняття *гора* виявляємо передусім при спостереженні за стилістичною системою народної пісні: *Що на горі, що на горі/ Курно та димно./ За туманом сонця не видно; Ой на горі, на горі/ Пасла дівка лебеді; Ой по горі, по крутенькій/ там житечко роде* та ін. Наведені приклади переконливо підтверджують, що концептуальний зміст образу *гора* у народнопоетичній системі визначається його глибинною міфопоетикою. Адже за давніми уявленнями *гора* трактується як „образ верху та висоти, але не абсолютного верху, як небо а начебто медіативного – шляху угору, в вишину” [3: 207]. Таким чином, є усі підстави стверджувати, що в основі міфопоетичного (а як наслідок – і фольклорного) трактування образу *гора* лежить його розуміння як елемента сакрального топосу, який поєднує небо, землю і „той світ” [6: 520]. Отже, оформившись на ґрунті давнього міфопоетичного світогляду, мікроконцепт *гора* утвердився в українській поезиці як узагальнене художнє позначення центра, через який проходить вісь Землі, священного місця, де відбуваються жертвні обряди [7: 37].

Традиційними означеннями до мікроконцепту *гора*, зафіксованими у народній пісні, виступають епітети *висока* (*високая*) та *крута* (*крутая*), *кам'яна*: *Одна гора високая, а другая низька, Одна дівка далекая, а другая близька; З тої гори високої водичка блищитися./ Повідають люди – жовнір ледациться; Ой гула, гула/ Крутая гора./ Та не вродила/ Зеленого вина; Ой піду я, піду на гору крутую./ Відти си подивлю на воду биструю; Через гору кам'яную орел воду носить./ А дівчина козаченька на вечерю просить*. У контекстах такого типу епітети *висока*, *крута*, *кам'яна* функціонують як постійні. Вони є невід'ємними атрибутами народнопоетичного образотворення і засвідчують динаміку розвитку й устійнення певних типів епітетної сполучуваності аналізованого мікроконцепту з подальшою актуалізацією їх в індивідуально-авторських стилях. Звертаючись надалі до таких сталих формул, поети спираються на закладений у них психологізм, те узагальнено-художнє значення, які сформувала фольклорна традиція. Пор.: *Стоїть гора високая, попід горою гай* (Л. Глібов); *Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать* (Леся Українка).

Розвиваючи мовну естетику мікроконцепту *гора*, автори ХХ ст. істотно розширюють його епітетне поле. До вказаних народнопоетичних постійних епітетів додається цілий спектр індивідуально-авторських означень. Серед них на ґрунті певної смисломоделювальної семи (‘колір’, ‘розмір, форма’, ‘психологічне сприйняття’ тощо) виокремлюємо тематичні мікрогрупи, у рамках яких відбувається активізація внутрішньоформного та асоціативно-валентного потенціалу стрижневої номінації, помітно динамізується процес її епітетної сполучуваності.

Наприклад, у рамках кількісно найчисленнішої тематичної мікрогрупи епітетів, об'єднаних спільною семантичною ознакою ‘колір’, спостерігаємо надзвичайно широкий спектральний діапазон прикметників, уживаних у ролі художніх означень до образу *гора*: *І до міста тепло тулиться/ жовто-сизая гора* (П. Тичина); *Дивлюся – блакитні гори./ Карпати летять зі мною* (Д. Павличко); *уся Болгарія співає/ Понад морем на зелених горах* (М. Рильський); *Над сніжно-білими горами* [...] *Стояли зорі – сині брами До краю вічних сподівань* (В. Коротич); *За чорно-синьою горою./ на схилку радісного дня/ малює хмари пурпурові/ яєсь веселе чортеня* (Л. Костенко). У кожному конкретному випадку колірний епітет не тільки експлікує візуальне авторське сприйняття, але й виконує функцію експресивної характеристики зображуваного.

У нечисленній тематичній мікрогрупі епітетів, об'єднаних семантичною ознакою 'розмір, форма', теж переважає мотивація візуального сприймання: *Між горами гостроребрими/ Ріки і водоспади/ Нам перетнули греблями* (П. Дорошко).

Семантика окремих прикметникових означень дає підстави зарахувати їх до мікрогрупи 'психологічне сприйняття', пор.: *Гори дикі і суворі, Вічно гордо-мовчазні/ Зверху дивляться в простори, де синіє синє море* (О. Олесь). До неї ж належить базова аксіологічна опозиція *рідний – чужий*, яка в мові авторської поезії екстраполюється і на мікроконцепт *гора*. Такий висновок робимо на підставі зіставлення поетичних контекстів такого змісту: *Отут, отут, де рідні гори/ Тремтять, як зорі на Різдо* (Д. Павличко); *Ми й там, між горами чужими/ В обіймах голубої мли* (М. Рильський). Цілком очевидно, що аксіологічна маркованість антитетичних образів *рідні гори* та *чужі гори* у цьому разі виразно домінує над базовою просторовою семантикою.

Спостерігаємо й такі індивідуально-авторські епітети, вживання яких підтримує тенденцію до антропоцентризму поетичного мовомислення і включає мікроконцепт *гора* у структури персоналізації: *Туманів дим повзе в долини з гір високочалих* (В. Сосюра); *Кінчався день./ За гори круточолі сідало сонце* (І. Гончаренко); *І все перед мене задумані гори/ збігають, мов килим ясний до Дінця* (В. Сосюра).

Цілий ряд засвідчених в авторських контекстах реалізацій мікроконцепту *гора* переконливо демонструють домінування базової семи 'простір'. Зокрема, ті, у внутрішній зміст яких імпліковане протиставлення *гори* та *долини*, пор.: *Через гору та в долину/ Не ходи до мене, вражий сину; Ой по горах, по долинах./ По широкіх байрачинах./ Гей козак ходить./ козак блудить*. Така тенденція показова не тільки для уснопоетичної, але й для індивідуально-авторської творчості, де образи *гори* (у формі множини) й *долина* (*долини*) часто корелюють як компоненти однієї поетичної синтагми, зміст якої визначає домінуюча сема 'цілісний простір': *На могилу приносять розкішні вінки/ з тицих квітів садів України/ кароокі дівчата, стрункі юнаки – і всміхаються гори й долини* (В. Сосюра) *Майова впала ніч на гори, на долини./ і в серці кожному акації цвітуть* (В. Сосюра); *Мовчить гора. Мовчить долина.* (П. Тичина); *За горами й долами вранці/ Сто баянів гуляє, як грім* (А. Малишко). Ще виразніша інтенсифікація внутрішньої антитези відбувається в одному з віршів В. Стуса, де ситуативно протиставляються модифікований образ *погорою* та *безодня*, пор.: *в безодні ти, а погорою/ веселій бенкет божевіль*.

Специфічна естетична реальність, яка розгортається у поетичному тексті, моделюється за власними креативними законами, власною логікою, яка не завжди збігається з логікою об'єктивної картини світу. Ось чому мікроконцепт *гора* у поезії часто стає маркером стосовно якого не тільки здійснюється орієнтація у художньому просторі, але й здійснюється внутрішньо формне осмислення подій, які відбуваються на тлі окреслюваного ним простору. Таку особливість виявляємо при розгляді применникових конструкцій з іменником *гора* (*на горі, за горою, під горою, з-за гори* тощо), семантичне наповнення яких у фольклорному та літературному дискурсах істотно відрізняється.

Народнопісенний зміст просторових конструкцій *на горі, за горою, під горою, з-за гори* декодується у контексті згадуваних уже вище міфопоетичних уявлень про сакральність *гори* як місця ініціації та жертвоприношень. Очевидно, саме тому в українських народних піснях своєрідними *locus communi* виступають мікросюжети *поїхати за гору/ вийти на гору/ піти похід гору – шукати смерті, знайти смерть*. Пор.: *Ой поїхав козаченько, та вже за горою./ Обливають дівчиноньку студеною водою; Ой взяв козак на гору виїжджати./ Взяли дівчину на вітер підоймати./ Ой став козак з гори ся спускати./ Взяли дівчину водою відливати; Ой вийду я на гору./ Да гляну я по морю./ Аж на морі плав пливе./ А за плавом смерть іде; Ой як пішов Дребенюшко похід чорну гору./ – Розступися, сира земле, най під тебе тону./ На горі високій сама ясенина./*

Так мні *серце умліває* за *душков Катеринов*^ *Із-за гори вітер повіває*, –/ *Вже матусі на світі немає*, *А з-под гори вітер повіває*,/ *А коваля журба обнімає*,/ *Що в коваля жноочки немає*. Наведені приклади виразно корелюють із твердженням А. Афанасьєва, знаходячи у ньому переконливу мотивацію щодо свого семантичного наповнення: „У слов'ян досі живе старовинний переказ про те, що душі померлих повинні вибиратися на якусь круту неприступну гору” [1: 120]. Пор. також характерне для народнописенної поетики контекстне поєднання образів *крута гора* та *бистра вода*, що є рівноправними носіями семантики смерті: *Ой на горі, на Голгофі, там гора крутая*,/ *Ой там біжить бистра річка, бистра, глибокая*. Відповідний висновок робимо на підставі того, що „гора пов'язана з іншими сакральними об'єктами – деревом та водою [6: 521], які дозволяють встановити тісніший зв'язок між «цим» і «тим» світами, на межі яких стоїть *гора* (пор. аналогічне семантичне наповнення народнописенних образів *перейти річку*, *піти за море* і т. ін.).

На тлі просторово символічної обставини місця *на горі* у фольклорному дискурсі часто розгортається й архетип на семантика образу *вогонь*: *Ой на горі вогонь горить*,/ *А в долині козак лежить*,/ *Порубаний, постреляний*,/ *Китайкою покриваний*,/ *Ой по горі, горі, по шовковій горі*/ *Ой там же на горі огні терновій*,/ *За тими огнями столи тесові*,/ *За тими столами – сімдесят молодців*. Дослідник міфологічної семантики архетип цих образів М. Маковський пояснює це тим, що „значення *гора* співвідноситься зі значенням *вогонь*, *горіти* (*гора* як вмістилище душ; поняття ж *душі* співвідноситься з поняттям *вогню*)” [4: 126].

Як свідчить здійснене дослідження, в авторській поезії показові для фольклорної творчості рефлексі міфопоетичної семантики практично зовсім редукуються. Прийменникові конструкції *на горі*, *за горою*, *під горою*, *перед горою*, включаючись у структуру поетичного вислову, зазвичай виконують функцію локативних конкретизаторів: *О ти, вознесений на тій горі*,/ *Яку здолати і сильним треба сили* (Б. Олійник); *І мені наснилась – за горою*/ *Юнь моя, дороги і мости* (А. Малишко); *Спалахне – ударить – прозримить*,/ *затихне за горою* (П. Тичина); *Вже викотивсь місяць за синіми горами* (І. Драч); *Бджолиним гулом золотим*/ *Цвіли черешні під горою* (Д. Павличко).

В окремих випадках індивідуально-авторська семантика, закладена в конструкцію *за горою*, модифікується у семантичний варіант „далеко, за межами батьківщини, на чужині” (пор. казковий зачин „*За сімома горами, за сімома морями...*”): *Я бачив незабутнє: за горою*,/ *де починався волзький степ безкрай*,/ *Рудий та сивий, випалений сонцем*,/ *Снарядом битий, бомбами й колісьми*,/ *У тім степу йшла жінка* (А. Малишко).

Епізодичні рефлексі згадуваної вище сакральної семантики мікроконцепту *гора* спостерігаємо в тих авторських поезіях, де зміст прийменникових конструкцій естетизується, інтимізується за рахунок уведення у структуру поетичного вислову її додаткових лексико-семантичних носіїв – назви дії *молитися*, *поклони бити*, епітета *святий* тощо. Пор.: *О ти, вознесений на свят-горі*,/ *Що увінчала придніпрові скелі* (Б. Олійник); *І починаються мої важкі груди*/ *Між горами на тій святій поляні* (Д. Павличко); *Навколішки молився перед горами*,/ *Поклони бив за душу дорогу* (Д. Павличко). Зауважимо, що в таких контекстах зберігається також просторова семантика мікроконцепту.

Мовно-естетичне освоєння мікроконцепту *гора* в авторських ідіостіях часто спирається на популярне народнописенне співвіднесення мовних репрезентантів *гора* – *горе*. Глибину його семантичного навантаження умотивував О. Потебня, який стверджував, що „гори протиставляються рівнині як символ неволі, горя [...] Зближення гори і горя ґрунтується, як і більшість таких зближень, не на пустій грі словами, а на певному погляді на природу” [6, 378]. Пор. у народній пісні: “*Вийду на гору, гляну на море*,/ *Сама я знаю, що мені горе*”. Водночас у сучасній мовно-поетичній практиці

лінгвопоетична умотивованість зближення образів *гора* – *горе* підтверджується як на рівні віршової рими, так і в структурах паронімічної атракції: *І її гори - моє горе* (М. Вінграновський); *І час гойдається, і зори./ І день, і ніч, і щастя, й горе* (М. Вінграновський); *Я почув про ваше горе/ І через доли, через зори/ Свою бороду волік* (В. Симоненко); *Десь, кажуть, є гора, де не співають птаці./ О горе тій гори* (Л. Костенко); *Горя ціла гора* (І. Драч). У контекстах такого типу образ *гора* практично не виконує функції денотата простору, актуалізуючись як складник структур паронімічної атракції.

Здійснене дослідження дає підстави говорити про неперервність лінгвопоетичної традиції використання мікроконцепту *гора* в українській словесності. Це активно вживаний складник національної поетичної мови, семантично розгалужений мовно-естетичний знак національної культури, який по-різному реалізує свій семантичний потенціал у народнопісенному та літературно-поетичному дискурсах. Динамічність семантичної структури аналізованого мікроконцепту забезпечує його активне входження до складу метафор із збереженням базової просторової семантики або ж у ролі міфопоетично маркованих поетичних кодів.

Література

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – Москва, 1865. – Т. 1. – 800 с.
2. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – Київ: Довіра, 1999. – 431 с.
3. Лотман Ю. Художественное пространство Н.В.Гоголя // В школе поэтического слова. Пушкин – Лермонтов – Гоголь. – М., 1997. – 184 с.
4. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. – Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1992. –Т.1 (А-К). – 671 с.
6. Потебня А.А. Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Варшава: Типография Михаила Земкевича, 1887. – 809 с.
7. Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т./ Под ред. Н.И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 1995. – Т. 1 (А–Г). – 584 с.
8. Словник символів / За ред. О.І.Потапенка, М.К.Дмитренко. – Київ: Ред. часопису “Народознавство”, 1997. – 156 с.
9. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика, структура. – М., 1989. – 280 с.
10. Щєбликіна Т.А. Роль параметричних прикметників із просторовою семантикою у формуванні лінгвального образу світу: Автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 2001. – 16 с.

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

Орися Демська-Кульчицька, к. філол. н.*
 Інститут української мови НАН України (Київ)
 161.2.81'374

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОНЯТЬ КРАЇН
 ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
 (УКРАЇНСЬКА ЧАСТИНА)

У матеріалах до Словника суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи, запропоновано узагальнену модель і структуру словникової статті. Матеріали до Словника містять список використаних джерел, реєстр та власне словникові статті.

Словник суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи є великим міжнародним проектом, започаткованим спільно Університетом Нансі 2 (Франція) й Варшавським Університетом. Перший етап роботи передбачав укладання базового реєстру суспільно-політичних понять, актуальних для європейського геополітичного простору в ХХ – на початку ХХІ ст. Базовий реєстр суспільно-політичних лексем-понять уклали науковці Університету Нансі 2, зокрема проф. Данута Бартоль. Далі базовий реєстр було запропоновано для опрацювання учасникам проекту і шляхом анкетування встановлювалася актуальність кожного з реєстрових понять у кожній конкретній національній суспільно-політичній традиції, а також сам реєстр доповнювався індивідуальними, важливими лише для національної суспільно-політичної традиції поняттями. Так, із базового реєстру для української суспільно-політичної традиції виявилося абсолютно неактуальним поняття *лаїзм (лаїцизм)*, натомість внесено поняття *соборність, Чорнобиль, голодомор*. Загалом реєстр української частини налічує 76 лексем-понять, що підлягали лексикографічному описові, базову модель якого запропонував Єжи Моляс¹. Узагальнено базова модель словникової статті за Є. Молясом має таку структуру:

- значення, підтверджені лексикографічними джерелами;
- значення, підтверджені в текстах;
- примітки;
- колокації; реченнєві конструкції; речення;
- синоніми.

Для лексикографічного опису українського матеріалу ми взяли за основу наведену вище модель, але дещо її змодифікували, внаслідок чого структура словникової статті української частини *Словника суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи* налічує вісім структурних полів:

- 1) наголошена реєстрова лексема-поняття;
- 2) чужомовні відповідники;
- 3) етимологія запозичених лексем-понять (не подаємо етимології до українських лексем-понять, а також тих, що належать до загальнослов'янського лексичного фонду);
- 4) лексикографовані значення;

* © О. Демська-Кульчицька, 2006

¹ Див.: Molas J. Propozycja układu artykułu hasłowego w «Słowniku pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej» na przykładzie chorwackiego leksemu «bratstwo» // *Język. Polityka. Społeczeństwo*. – Warszawa: Elipsa, 2004. – S. 31-44.

- 5) контексті значення;
- 6) колокації та ідіоми;
- 7) суміжні поняття;
- 8) спільнокореневі слова.

Щодо мов чужомовних відповідників, то це французька й польська мови, тобто мови тих країн, де видаватиметься зведений *Словник суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи*, а також російська мова, що була й залишається актуальною для суспільно-політичного життя України в ХХ на початку ХХІ ст.

Під лексикографованим значенням розуміємо значення, зафіксоване українськими словниками різного типу – філологічними, енциклопедичними, та різного періоду, зокрема радянського: *Словник української мови* (СУМ), *Словник іншомовних слів* (СІС); так званого перебудовного: *Мала Енциклопедія Етнодержавознавства* (МЕЕ), *Малий словник історії України* (МСІУ); незалежності: *Енциклопедія політичної думки* (ЕПД), *Нове в українській лексиці* (Нове), *Український словник-енциклопедія* (УСЕ).

У частині «контекстні значення»: по-перше, подано нові нелексікографовані значення або відтінки значень реєстрових лексем-понять; по-друге, кожне з цих нових значень чи відтінків значень проілюстровано цитатами з текстів суспільно-політичних періодичних видань: *Голосу України* (ГУ), *Дзеркала тижня* (ДТ), *Сільських вістей* (СВ), *Урядового кур'єра* (УК) й *України молоді* (УМ), а також *Конституції України*; і, по-третє, наведено також ті нові значення або відтінки значень, що підтверджені фактичним матеріалом, але які, можливо, мають тимчасовий характер, тобто із зміною суспільно-політичних акцентів у державі частота їх вживання різко знизиться.

Поняття, притаманні лише українській суспільно-політичній традиції, введені до базового реєстру, описано в межах суміжного базового поняття.

І *Словник суспільно-політичних понять країн центрально-східної Європи* загалом, і використана в *Словнику* модель лексикографічного опису зокрема, покликані презентувати функціонально-семантичну динаміку описуваних лексем-понять у словниковій праці реєстративного типу й опосередковано відобразити суспільно-політичні тенденції, що домінували в Україні як окремі одиниці й частини більшого геополітичного простору.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

КУ – Конституція України

СЛОВНИКИ Й ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

ЕПД – Енциклопедія політичної думки (За ред. Д.Міллера – Київ, 2000)

МЕЕ – Мала Енциклопедія Етнодержавознавства (Відп. ред.

Ю.І.Римаренко – Київ, 1996)

МСІУ – Малий словник історії України (За ред. В.Смоля. – Київ, 1997)

Нове – Нове в українській лексиці (Д. Мазурик. – Львів, 2002)

СІС – Словник іншомовних слів (За ред. О.С.Мельничука. – Київ, 1974)

СУМ – Словник української мови в 11-ти томах (За ред. І.К.Білодіда. – Київ, 1971–1981)

УСЕ – Український словник-енциклопедія (Київ, 1999)

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

ГУ – Голос України

ДТ – Дзеркало тижня

СВ – Сільські вісті

УК – Урядовий кур'єр

УМ – Україна молода

РЕЄСТР СЛОВНИКА

Атеїзм (athéisme)
 Батьківщина (patrie) → вітчизна
 Братерство (fraternité)
 Бюрократія (bureaucratie)
 Відповідальність (responsabilité)
 Вітчизна (patrie)
 Влада (pouvoir)
 Власність (propriété)
 Глобалізм (mondialisme (globalisme))
 Голодомор (génocide ukrainien) → тоталітаризм
 Громадська думка (opinion publique)
 Громадська служба (service public)
 Громадянин (citoyen)
 Демократія (démocratie)
 Держава (état)
 Екологія (еколог) (écologisme (écologiste))
 Європа (europe) / європеїзм (européisme)
 Зелені (verts)
 Ідеал (idéal)
 Ідентичність (національна, етнічна, культурна) (identité (nationale, ethnique, culturelle))
 Ідеологія (idéologie)
 Інтегризм (intégrisme)
 Інтелектуал (intellectuels)
 Інтелігенція (intelligentsia)
 Інтернаціоналізм (internationalisme)
 Капіталізм (capitalisme)
 Клас (буржуазія; робітничий клас) (classe (bourgeoise, ouvrière))
 Комунізм (communisme)
 Консерватизм (консерватор) (conservatisme (conservateur))
 Конституція (constitution)
 Космополітизм (cosmopolitisme)
 Країна (pays)
 Лаїцизм (laïsme)
 Лібералізм (libéralisme)
 Ліві (gauche)
 Мир (paix)
 Монархізм (monarchisme)
 Народ (peuple)
 Націоналізація (nationalisation)
 Націоналізм (nationalisme)
 Національна мова (langue nationale)
 Нація (nation)
 Незалежність (indépendance)
 Освіта (éducation)
 Парламент (parlement)
 Парламентаризм (parlementarisme)
 Партія (parti)
 Патріотизм (patriotisme)
 Плюралізм (pluralisme)

Повстання (insurrection)
 Політика (politique)
 Популізм (populisme)
 Праві (droite)
 Право (droit)
 Президентство (présidentialisme)
 Профспілки (syndicat)
 Революція (révolution)
 Регіон (région)
 Регіоналізм (régionalisme)
 Релігія (religio)
 Республіканізм (républicanisme)
 Республіканські цінності (valeurs républicaines)
 Рівність (égalité)
 Свобода (liberté)
 Соборність (пол. sobornosc) → незалежність
 Соціалізм (socialisme)
 Сталінізм → фашизм
 Суверенітет (souveraineté)
 Суспільство (société)
 Тоталітаризм (totalitarisme)
 Традиція (tradition)
 Утопія (utopie)
 Фашизм (fascisme)
 Фемінізм (féminisme)
 Церква (église orthodoxe)
 Чорнобиль (Chomobil) → екологія (еколог).

СЛОВНИК

АТЕЇЗМ

фр. athéisme, пол. ateizm, рос. атеизм.

з грец. α...ι θεός – Бог: «безбожність» (СІС).

Лексикографовані значення:

- 1) заперечення існування бога; відмова від релігійних вірувань; безбожність; безвір'я (СУМ, 1);
- 2) доктрина чи життєва позиція, що заперечує існування Бога, релігійна байдужість (УСЕ).

Контекстні значення:

державна ідеологія, в основі якої лежить заборона віросповідання:
комуністична ідеологія тих часів вирізнялася непримиренним войовничим атеїзмом ДТ №12(387), 2002; *Україна – найдавніша християнська держава, після сімдесяти років радянського атеїзму ми опустилися до рівня дикої язичницької країни* ДТ №35(359), 2001; *віруючі всіх християнських конфесій єдналися, гуртувалися, щоб протиставитися тоталітарному атеїзмові* УМ 2005.12.22; *романтичне ставлення до церкви було лише підкріплене насильницьким атеїзмом, на відміну від природної секуляризації на Заході* ДТ №36(411), 2002.

Колокації та ідіоми:

агресивний (войовничий, насильницький, розгнуданий, більшовицький, тоталітарний) атеїзм;

музей атеїзму, музей історії релігії та атеїзму.

Суміжні поняття: Бог, релігія, релігійність, віра; деїзм, теїзм, пантеїзм.

Спільнокореневі слова: атеїстичний *прикм.*, атеїст, атеїстка.

БАТЬКІВЩИНА / ВІТЧИЗНА

БАТЬКІВЩИНА

фр. patrie, *пол.* ojczyzna, *рос.* родина.

Лексикографовані значення:

- 1) країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; вітчизна (СУМ, 1);
- 2) місце народження кого-небудь (СУМ, 1);
- 3) *перен.* місце зародження, походження або виникнення чого-небудь (СУМ, 1).

ВІТЧИЗНА

фр. patrie, *пол.* ojczyzna, *рос.* отчизна.

Лексикографовані значення:

- 1) батьківщина, рідний край (СУМ, 1);
- 2) країна, в якій людина народилася, провела значну частину свого життя, в якій мешкає, з якою відчуває міцний емоційний зв'язок, незважаючи на просторове віддалення (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **Україна (з великої літери):** Микола Руденко назавжди повернувся на **Батьківщину**. Вільна Україна, окрім звання лауреата Державної премії ім. Тараса Шевченка, пошанувала його високим звання Героя України...УК 2005.12.17; Донбас – це невіддільна частина нашої прекрасної **Вітчизни** – України УК 2005.11.22; так ніхто ніколи ще не писав саме про мою **Вітчизну** – мою, нашу Україну! ДТ №19 (343), 2001;

2) **місце подій (з малої літери):** світ заговорив про Україну не лише як про **батьківщину** чорнобильської вирви ДТ №17(442), 2003;

3) **культурне, етнічне, побутове тощо середовище перебування людини (з малої літери):** ностальгія – це туга за втраченою **батьківщиною**. Останнім часом, щоправда, це поняття передбачає не стільки географічно-просторовий, скільки історично-часовий вимір ДТ №28(403), 2002; поетеса Роза Ауслендер вважала свою **вітчизну** безповоротно втраченою, тому жила в материзні – Слові ДТ №24(348), 2001;

4) **власна назва (з великої літери, у лапках):** ледь втримався у своєму приміщенні старий добрий журнал «**Вітчизна**» УМ 2005.12.22; це Соцпартія, «**Батьківщина**», "Наша Україна", Народна партія. СВ 2005.11.24.

Колокації та ідіоми:

історична (мала) **Батьківщина**; День захисника **Вітчизни**; рідна **Вітчизна**.

Нема пророка у своїй **Вітчизні**; Солодко і почесно вмерти за **Вітчизну**.

Суміжні поняття: рідна земля; патріотизм.

Спільнокореневі слова: вітчизняний *прикм.*

БРАТЕРСТВО

фр. fraternité, *пол.* bratstwo, *рос.* братство.

Лексикографовані значення:

велика дружба, братське єднання (СУМ, 1);

Контекстні значення:

1) **почуття духовного єднання між людьми:** можливість пережити неповторне відчуття загальнолюдського **братерства**, такої єдності прагнень і помислів, такого піднесення, коли, здавалося, душа торкається зірок УК 2005.11.22; якщо в церкві царює смирення, **братерство** й любов, то не залишиться вона без благодаті УМ 2005.11.01; мужність і сила духу, що повела на борню за право вибору, проти ошуканства і свавілля кровожерної влади, сила єднання і відроджена віра в себе, в **братерство** знайомих і незнайомих – хіба таке може забутиш, зів'янути, вивітритись?! СВ 2005.12.30;

2) **почуття належності до певної спільноти людей:** у дітей любов до театру з роками проходить, у людей же, які об'єдналися в це прославлене **братерство** лялькарів, любов до ляльки оселилася в серцях назавжди ДТ №42(315), 2000; музика Верді [...] формує навколо себе велике **братерство** музикантів світу ДТ №5(329), 2001; через сорок років після закінчення спортивної кар'єри, відчуваю **братерство** з людьми, котрі

присвятили своє життя одному з найважчих і невдячних занять – спортивній ходьбі ДТ №27(300), 2000;

3) **гасло; політична ідея:** він раніше від інших у Сербії зрозумів, що ідеї соціалізму та **братерства** народів уже не спрацьовують ДТ №40(313), 2000; люди охоче відгукнулися на доктрину, яка дає їм надію на порятунок, **братерство** та милосердя ДТ №15(339), 2001; Кожен великий суспільний рух (а великі революції тим більше) має свою Євангелію і робить її мечем. Здебільше ця Євангелія, цей меч – Свобода. А від часів Французької революції ще й Рівність і **Братерство** ДТ №8(433), 2003.

Колокації та ідіоми:

Свобода, Рівність, **Братерство; братерство** та милосердя; **братерство** народів.

Суміжні поняття: дружба; побратимство.

Спільнокореневі слова: братерський *прикм.*, братання, брататися.

БЮРОКРАТІЯ

фр. bureaucratie, *пол.* biurocracja, *рос.* бюрократия.

з *фр.* *bureaucratie*: «панування канцелярії; канцеляризм» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) канцелярщина, зневага до суті справи заради додержання формальностей (СУМ, 1; УСЕ);

2) у капіталістичних країнах – система управління, що характеризується відірваністю від народу і спирається на касту урядовців (СУМ, 1);

3) ієрархічна, регульована правилами організація, яка спирається на визначені угодою стосунки між керівниками та підлеглими, з постійним оплачуваням персоналом (УСЕ);

4) *збірн.* бюрократи «представники бюрократичної системи управління; великий урядовець» (СУМ, 1).

Контекстні значення:

1) **система управління, в якій керівні посади в органах виконавчої влади обіймають професійні управлінці:** якщо мене спитують, що найбільше потрібно Україні, я скажу: бюрократи. **Бюрократи** в хорошому розумінні УМ 2005.11.01; українська державницька **бюрократія** має успішний досвід спротиву та «спускання на гальмах» нав'язаних Україні силою чи хитрістю нерівноправних і несправедливих угод та договорів ДТ №1(580), 2006;

2) **система управління професіоналів, яка набула негативних ознак гіпертрофованого формалізму, зволікання, невідповідальності тощо:** застосовується весь «джентльменський набір» махрового **бюрократизму** – від доган за надуманими приводами до ліквідації структурних підрозділів УМ 2005.11.19; **Бюрократія** ніколи не шукає собі «зайвої» роботи УК 2005.11.09; дедалі міцнішою стає переконаність у тому, що переломити хід кризового розвитку країни можливо, тільки усунувши альянс **бюрократії** та олігархії від управління державою ДТ №36(309), 2000; солідний державний службовець, з тих, що вміють усе – труднощі долати, боротися з **бюрократією**, іти в ногу з часом і залишатися привабливою жінкою СВ 2006.01.24;

3) **корпус професійних управлінців, як специфічної соціальної групи:** **бюрократія** спонтанно зайняла вивільнену політичну нішу. Вона зі зняття політичної влади сама стала владою ДТ №4(379), 2002.

Колокації та ідіоми:

державницька (радянська, пострадянська) **бюрократія**; українська (польська, німецька, європейська язійська) **бюрократія**.

Суміжні поняття: держава; управління державою; державний апарат управління.

Спільнокореневі слова: бюрократизм, бюрократичний *прикм.*, бюрократизація, бюрократизувати, бюрократизуватися, бюрократично *присл.*, бюрократ, бюрократка.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

фр. responsabilité, *пол.* odpowiedzialność, *рос.* ответственность.

Лексикографовані значення:

- 1) покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова (СУМ, 1);
- 2) серйозність, важливість справи, моменту тощо (СУМ, 1).

Контекстні значення:

1) **моральна норма:** поважаю ідею **відповідальності** перед суспільством ДТ №16(491), 2004; **вийти на рівень плуралістичного мислення, альтернативного вибору через діалогічність своєї позиції, суто індивідуальної, але базованої на етиці відповідальності** ДТ №38(513), 2004; **мати якусь моральну відповідальність перед власним народом, а не пнутися за вітчизняною буржуазією з її нездоровим прагненням до розкоші** УМ 2005.11.08;

2) **риса людського характеру:** це його моральна і професійна **відповідальність** за порядок в юридичній системі УМ 2006.01.19; **головним завжди залишалося почуття відповідальності** – перед самим собою, перед людьми, перед мистецтвом ДТ №27(300)2000; **готовий брати на себе політичну відповідальність за їх доведення до суду.** СВ 2005.11.15;

3) **громадянська позиція, обов'язок щодо своєї держави:** Україна входить у парламентську виборчу кампанію, і, на жаль, більшість політичних сил не готові брати на себе **відповідальність** щодо проведення реформ УМ 2005.10.27; **не може демократія з'явитися раніше, ніж вона з'явиться у свідомості й душах кожного з нас. Ми всі мусимо «тідрости» в розумінні своєї громадської відповідальності за свободу** УМ 2005.11.23; **в Україні з'явилася спільнота людей, готових узяти відповідальність за майбутнє країни у свої руки** ДТ №49(524), 2004; **восторжестувала і мудрість політиків, які несуть на своїх плечах тягар відповідальності за долю народу і майбутнє країни** ДТ №17(341), 2001;

4) **юридична, політична, адміністративна тощо чинність, як наслідок яких-н. дій, вчинків тощо:** **карна справа була порушена за трьома статтями КК України, що передбачають відповідальність за терористичні дії, незаконне володіння зброєю та крадіжку боєприпасів** УМ 2005.11.09; **одним із положень цих європейських стандартів є те, що нести відповідальність має конкретний винуватець** УК 2005.11.17; **запроваджується механізм дуже жорсткої машинної відповідальності за несплату податків** ДТ №26(299), 2000; **люди знають, що порушення закону тягне за собою відповідальність** УК 2005.10.26.

Колокації та ідіоми:

притягати до **відповідальності** кого; покласти **відповідальність** на кого за що; громадянська (моральна, персональна) **відповідальність**; нести **відповідальність**, брати/взяти на себе **відповідальність**; перерозподіл (усвідомлення, відсутність) **відповідальності**; **відповідальність** перед народом (Богом, людьми, батьками).

Спільнокореневі слова: відповідальний *ім.*, *прикм.*, відповідально *присл.*, відповідати, відповідач, відповідачка.

ВЛАДА

фр. pouvoir, *пол.* władza, *рос.* власть.

Лексикографовані значення:

- 1) політичне панування (СУМ, 1);
- 2) керівні державні органи; уряд (СУМ, 1);
- 3) право на можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь (СУМ, 1);
- 4) особи, що мають урядові повноваження (СУМ, 1);
- 5) суспільні стосунки між двома особами, між особою і групою або між групами, які полягають в тому, що одна із сторін може на законній підставі й тривалий час змушувати другу сторону до визначених дій, а також володіє засобами, які гарантують контроль за цими діями (УСЕ);

б) *перен.* сила кого-, чого-небудь, могутність (СУМ, 1).

Контекстні значення:

засоби масової інформації (вживане зазвичай у словосполученні з прикметником четверта й у лапках): за півгодини спілкування з керівництвом транспортного вузла представники «четвертої влади» усвідомили: всю силу місцевого адмін- і бізнесресурсу ДТ №36(309), 2000; бурхливе розмноження вільних засобів інформації як «четвертої влади» після розвалу Радянського Союзу було проривом у демократію ДТ №3(378), 2002.

Колокації та ідіоми:

сільська (міська, республіканська) **влада**; демократична **влада**; цивілізована **влада**; колишня (попередня) **влада**, нинішня (теперішня, нова) **влада**; радянська (революційна, тоталітарна) **влада**; економічна **влада**;

гілки **влади**, судова **влада**, законодавча **влада**, виконавча **влада**; органи виконавчої (законодавчої, судової) **влади**; атрибути **влади**; брати **владу** в свої руки, втримати **владу**, зберегти **владу**.

Суміжні поняття: панування; управління (правління); уряд.

Спільнокореневі слова: владарювання, владарювати, владний *прикм.*, владність, владно *присл.*

ВЛАСНІСТЬ

фр. propriété, *пол.* własność, *рос.* собственность.

Лексикографовані значення:

1) майно належне, кому-, чому-небудь (СУМ, 1);

2) належність чогось кому-, чому-небудь із правом розпоряджатися (СУМ, 1).

Контекстні значення:

1) **форма правового обов'язку:** *ініцій необхідний фундамент демократії – приватна власність, яка дає запоруку незалежності громадянина від натиску з боку держави* УК 2005.10.20; *власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству* КУ; *патріархальні відносини власності, властиві європейським авіаперевізникам, уже давно демонструють ознаки руйнації* ДТ №26 (299), 2000; *використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі* КУ;

2) **володіння й розпорядження особисто створеними предметами, творами, програми тощо:** *іноді справді слід замислитися: а чи не використав цей митець для свого злету і, відповідно, збагачення, інтелектуальну власність інших авторів* УМ 2005.10.27.

Колокації та ідіоми:

державна (приватна, комунальна, громадська) **власність**; інтелектуальна **власність**; форма **власності**; право на **власність**, право **власності**; перерозподіл **власності**; правова система **власності**.

Суміжні поняття: володіння, паво володіння; приватизація; націоналізація, реприватизація.

Спільнокореневі слова: власництво, власницький *прикм.*, власник, власниця.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ / ГЛОБАЛІЗМ

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

фр. globalisation, *пол.* globalizacja, *рос.* глобализация.

від *глобальний* «загальний, всесвітній» з *фр.* global від лат. globus «куля» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) створення єдиної загальнопланетарної системи господарювання (Нове);

2) сукупність політичних, економічних, демографічних факторів, які вийшли за межі окремих держав і торкаються інтересів усього людства (Нове).

Контекстні значення:

1) **процес економічної, культурної, політичної тощо інтеграції:** *сьогодні ідея національної держави, внаслідок глобалізації та змицнення як міждержавних об'єднань,*

так і економічного кооперування, також зазнала змін і знайшла своє продовження в утворенні «інтернаціональних» держав ДТ 27(300), 2000; в умовах **глобалізації** будь-яка країна, що не прагне до інтеграції у світовий простір, перебуває осторонь від загальнопланетарних тенденцій, прирікає себе на існування на задвірках цивілізації ДТ №21(345), 2001; не дуже поки що зрозуміла нам глобалізація. Її суть – в уніфікації інтересів країн цілих регіонів, зокрема й в економіці (виробництво зброї), й у сфері військової безпеки (торгівля зброєю), й у загальному стабільному розвитку (у забезпеченні регіональної безпеки) ДТ №26(350), 2001;

2) **процес розповсюдження чого-н. у всьому світі: глобалізація** світової економіки, створення транснаціональних корпорацій започаткували постіндустріальну епоху, досягнення НТР в галузі інформатики і відкриття «світової павутини» – Інтернету – створили інформаційне суспільство ДТ №43(367), 2001; борються з **глобалізацією** означає, передусім, борються з глобальним обміном інформацією та знаннями ДТ №37 (412), 2002;

3) **уодноманітнення: воістину глобалістичний** за світовідчуттям твір, який наочно доводить, що **глобалізм** – не безвихідь цивілізації, як вважають його супротивники, а скоріше новонабання періоджерел земного буття ДТ №27(402), 2002; у метафізичному сенсі **глобалізм** – це прагнення запобігти поверненню людства у стан до вавилонського стовпотворіння, тобто культурної одноманітності, монізму ДТ №23(448), 2003.

Колокації та ідіоми:

умови (передумови) **глобалізації**; процеси (наслідки, результати) **глобалізації**; **глобалізація** світової економіки; економічна (культурна) **глобалізація**.

Суміжні поняття: інтеграція.

Спільнокореневі слова: глобальний *прикм.*, глобалізаційний *прикм.*, глобалістичний *прикм.*, глобалізуватися, глобально *присл.*

ГРОМАДЯНИН

фр. citoyen, *пол.* obywatel, *рос.* гражданин.

Лексикографовані значення:

1) особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави (СУМ, 2);

2) дорослий чоловік, а також форма звертання до нього (СУМ, 2);

3) *іст.* член громади (СУМ, 2).

Контекстні значення:

1) **небайдухий член суспільства, мешканець держави: глава держави** наголосив, що за останніх 15 років життя в нашій історії не було жодної події, де Борис Олійник не сказав би своє вагомє слово як поет чи **громадянин** УК 2005.10.28; але найвищим творчим злетом і громадянським піднесенням переяславського часу став вірш «De Libertate», заповіданий Сквородою нам, **громадянам** незалежної України ДТ №29(302), 2000; *еліто*, *заякана* й *упакована*, *прокинсь* та *стань Громадянином* своєї країни, *знайди* в собі мужність захистити свій народ ДТ №10(334), 2001; *треба* було *оуже* любити свій рідний край, *бути* вірним йому, *відповідальним громадянином*, *щоб* прислухатися до *голосу Неба* і *зовсім* не слухати *голосів* владних, *грізних* і *вимогливих*. ДТ №14(489), 2004;

2) **вільна людина: трагедія «Курська»** засвідчила, що з чорнобильських часів так нічого й не змінилося. Владі так само наплювати на людей, вони – не **громадяни**, вони – *піддані* ДТ №33(306), 2000;

Колокації та ідіоми:

пересічний **громадянин**; українськомовні (російськомовні) **громадяни**; права і свободи **громадян**, інтереси **громадян**; захист прав **громадян**; рівність **громадян** перед законом;

громадянське суспільство; **громадянська** непокора, **громадянські** свободи.

Суміжні поняття: громадянство.

Спільнокореневі слова: громадянство, громадянський *прикм.*, громадянин, громадянка.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

фр. opinion publique, *пол.* opinia publiczna, *рос.* общественное мнение.

Лексикографовані значення:

сукупність поглядів членів суспільства чи значної його частини на справу, яка у певний момент є предметом загального зацікавлення (СУМ, 2; УСЕ).

Контекстні значення:

позиція, переконання громадян загалом або групи громадян: *Найприкріше те, що з задрісною заповзятливістю, від Києва до Миколаєва, ігнорувалася громадська думка – воля тих співвітчизників, кому жити, ростити хліб, плекати дітей* УК 2005.11.17; *точка зору перетворюється на громадську думку* ДТ №15(543), 2005; *я визнаю один вид цензури – це громадська думка, це оцінка суспільством тих чи інших проявів* УК 2005.11.12; *саме в Парижі проросійське лобі намагається переконати громадську думку і пресу, що вступ України в ЄС невігідний за більшістю параметрів* ДТ №5(533), 2005.

Колокації та ідіоми:

опитування (вивчення, формування) **громадської думки**; маніпулювання **громадською думкою**; вплив на **громадську думку**; тиск на **громадську думку**.

ГРОМАДСЬКА СЛУЖБА / ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

фр. service public, *пол.* służba publiczna, *рос.* общественная служба.

Контекстні значення:

об'єднання громадян (часто за фахом) на основі спільності інтересів, мети, програми дій для здійснення якихось дій у суспільстві: *їх беруть на службу бозна-звідки, а громадська організація об'єднується з професіоналів конкретної справи, або людей, фанатично відданих справі* УК 2005.11.29; *у всіх районах нашої області створено громадські об'єднання, в які входять пацієнти та їхні рідні* ДТ №39(414), 2002; *над законодавчим і практичним вирішенням питань, визначених на з'їзді першочерговими, підприємці, громадські організації та держава мають працювати спільно* УК 2005.11.29; *у чесній конкурентній боротьбі з громадськими організаціями чиновники безсилі* ДТ №29(404), 2002; *що на минулих виборах, коли влада оголосила публічну війну громадянському суспільству, пресингувала небажаних для неї кандидатів, саме громадські організації підняли голос на захист демократії* ДТ №48(473), 2003.

Суміжні поняття: **громадське об'єднання**; **соціальна служба**.

ДЕМОКРАТІЯ

фр. democratie, *пол.* demokracja, *рос.* демократия.

з гр. δημοκρατία з δήμος – народ і κράτος – влада: «народовладдя» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) форма державного устрою, політичний лад, при якому верховна влада належить народові (СУМ, 2; УСЕ);

2) форма, принцип керівництва яким-небудь колективом, при якому забезпечується активність і широка участь цього колективу в здійсненні всіх заходів (СУМ, 2);

3) широкі верстви трудового народу (СУМ, 2).

Контекстні значення:

1) **свобода (слова, дій, совісті, преси, вибору тощо):** *ми переживаємо перехідний період. Раніше в нас була формальна демократія з ознаками авторитаризму. Сьогодні ми потроху переходимо до реальної демократії* УМ 2006.01.21; *щоб уникнути таких ситуацій, досвідчені демократії розробляють конституційні гарантії, які забороняють будь-кому втручатися у свободу інформаційного обміну* ДТ №18(342), 2001; *у НСНУ є вдосталь інтриг, що характерно*

для абсолютної більшості українських партій і партійок, але є й велика **демократія**, що притаманно далеко не всім нашим партійним утворенням УМ 2005.11.15

2) **високі стандарти життя; перен. розвинене суспільство:** на зовнішньополітичній арені серед завдань уряду є повномасштабна європейська та євроатлантична інтеграція, здійснення нової регіональної політики, спрямованої на забезпечення **демократії**, стабільності та процвітання у Східній Європі УК 2005.10.26; проблема, як уже багато говорилося, не в членстві України в НАТО чи ЄС, а в необхідності наближення до їхніх стандартів **демократії**, умов життя, ведення бізнесу тощо ДТ 38(463), 2003; **переконалий: демократія** має бути економічно успішною УК 2005.11.05; **потрібно розуміти, що демократія і свобода ще не стали синонімом економічного зростання** УК 2005.11.23; **це відбудеться тоді, коли демократія в Україні, попри все, стане реальною дійсністю, а не розмитою видимістю демократії, а економіка багатого краю нарешті проявить себе найголовнішим гарантом його внутрішньої свободи** ДТ №6(481), 2004;

3) **власна назва: партія «Нова демократія»** УМ 2005.11.08.

Колокації та ідіоми:

американська (стара, нова) **демократія**; ліберальна (парламентська, партійна) **демократія**; табірна **демократія**; досвідчені **демократії**; стандарти **демократії**.

Суміжні поняття: плюралізм; всенародна держава, влада народу; Конституція.

Спільнокореневі слова: демократизація, демократизм, демократичність, демократичний *прикм.*, демократично *присл.*, демократизувати, демократизуватися, демократ, демократка.

ДЕРЖАВА

фр. Etat, *пол.* państwo, *рос.* государство.

Лексикографовані значення:

- 1) апарат політичної влади в суспільстві (СУМ, 2);
- 2) країна з таким апаратом політичної влади (СУМ, 2);
- 3) політична організація суспільства, котре населяє визначену територію та володіє політичним, економічним і соціальним суверенітетом (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **в сучасному українському політичному дискурсі слово головно функціонує зі значенням «апарат політичної влади в суспільстві; органи, які репрезентують державу»:** **державу** в особі Кабміну, який делегує свої повноваження ДТ № 15(440), 2003; **державу** бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються **державою** КУ;

2) **історична, геополітична спільнота людей:** на початку ХХ ст. Української **держави** не існувало. Але була суцільна територія, на якій українці становили більшість населення ДТ №39(514), 2004; ми відновлюємо українську **державу** і розбудовуємо державність, повертаючись, звичайно, не до середньовіччя, але до власних державницьких традицій, власного державотворчого процесу, пам'ятаючи, що саме українська **державу** є національно-історичним феноменом МБЕ 1996.

Колокації та ідіоми:

правова (цивілізована, поліцейська) **державу**; президентська (парламентсько-кабінетна, парламентська) **державу**; мононаціональна (полі-національна / багатонаціональна) **державу**; ядерна **державу**; морська **державу**; глава **держави**; (екологічна, економічна, ядерна) безпека **держави**.

Соромно (неприємно) за **державу**.

Суміжні поняття: країна; суверенітет, незалежність, соборність; громадянство; прапор, герб, гімн.

Спільнокореневі слова: державність, державний *прикм.*, державник, державець; держ. ...: держапарат, держслужба, держслужбовець.

ЕКОЛОГІЯ (ЕКОЛОГ) / ЧОРНОБІЛЬ

ЕКОЛОГІЯ

фр. écologiste, *пол.* ekologia (ekolog), *рос.* экология (эколог).

з гр. οἶκος – оселя, середовище і λόγος – наука: «наука про зв'язок організмів з середовищем» (СІС).

Лексикографовані значення:

- 1) взаємовідношення між організмом і навколишнім середовищем (СУМ, 2);
- 2) розділ біології, що займається вивченням взаємовідношення між організмом і навколишнім середовищем (СУМ, 2).

Контекстні значення:

1) **комплекс дисциплін, заходів, структур, скерованих на вивчення впливу людини на довкілля, охорону, захист тощо довкілля:** *серед яких були більше 100 міністрів, які у своїх країнах відповідають за екологію, впродовж двох тижнів обговорювали виниклу екологічну кризу та можливі шляхи її подолання* УМ 2005.12.29; *учені наголошують, що пізнання в біології, екології та природознавстві не настільки вичерпні, аби повністю оцінити наслідки вирощування й використання Гм-рослин* ДТ №24(348), 2001; *на черзі інші праці – в галузі екології та соціології* ДТ №25(349), 2001; *який працював начальником обласного управління екології та природних ресурсів і за сумісництвом завідував кафедрою загальної та прикладної екології* ДТ №15(440), 2003;

2) **навколишнє середовище:** *підробки завдають шкоди екології, здоров'ю людей, б'ють по економіці країни.* УК 2005.10.25; *паспорт дасть можливість провести попереджувальний аналіз стану здоров'я цієї здорової дитини, виявити вплив екології на її здоров'я* УК 2005.12.10; *не збираємося підтримувати тероризм у будь-якому його прояві, від кого б не виходила небезпека для мирних жителів, екології, пам'яток історії та культури* ДТ №29(302), 2000;

3) **чистота, порядок, лад:** *екологія довкілля починається з екології свідомості, а гармонія людини і природи народжується тоді, коли люди перестають кидати недопалки поза урною і вирішувати конфлікти шляхом взаємних образ і приниження* УМ 2005.11.05; *обачучи про екологію довкілля та продукції рослинництва, фермери відмовилися від пестицидів* ДТ №1(580), 2006.

4) **власна назва:** «Екологія і світ» УК 2005.11.22.

Колокації та ідіоми:

архітектурна (телевізійна) **екологія**; **екологія** довкілля (моря, лісу, міста); **екологія** сім'ї (побуду); **екологія** фінансів (транспорту).

Суміжні поняття: екологічна катастрофа, екологічна ніша, екологічне сільське господарство, екологічний рух, екосистема, екотоп.

Спільнокореневі слова: екологічний *прикм.*, екологічність, екологізація.

ЧОРНОБІЛЬ

фр. Chernobyl, *пол.* Czarnobyl, *рос.* Ченобыль.

Лексикографовані значення:

1) місто в Київській області, колишній райцентр на ріці Прип'ять, перша згадка у літописі за 1193; у 70–80-х ХХ ст. поблизу збудована Чорнобильська АЕС, один з реакторів якої вибухнув 26 IV 1986 (МСІУ; УСЕ);

2) *перен.* руйнація, катастрофа (Нове).

Контекстні значення:

1) **біда, лихо (часто в лапках):** *на випадок пожежі ми можемо отримати другий «Чорнобиль»* УМ 2005.11.10; *ми все стогнемо: «Чорнобиль, Чорнобиль...», не помічаємо, яку біду принесло телебачення* УМ 2005.11.08; *навіть страшне слово «Чорнобиль» уже не лякає світову громадськість* ДТ №49(577), 2005;

2) **атрибут України:** *закордонні манорівники повинні знати Україну не тільки завдяки Чорнобиллю* ДТ № 29(302), 2000.

Колокації та ідіоми:

чорнобильська аварія (катастрофа); **чорнобильська зона**.

Суміжні поняття: екологічна катастрофа; техногенна катастрофа.
 Спільнокореневі слова: чорнобильський *прикм.*, чорнобильці, чорнобильець, чорнобилька.

ЄВРОПА (ЕВРОПА) / ЄВРОПЕЇЗМ (ЕВРОПЕЇЗМ)

фр. Europe, *пол.* Europa, *рос.* Европа; *фр.* européisme, *пол.* europizm, *рос.* европеизм.

з гр. *Εὐρώπη*

Контекстні значення:

1) **частина світу:** через танення арктичних льодовиків «похолоднішала» на третину, тож не виключено, що через кілька років у **Європі** навіть влітку буде по-осінньому прохолодно УМ 2005.12.09; в Україні проблема води належить до найбільш гострих, оскільки за запасами місцевих водних ресурсів наша держава вважається однією з найменш забезпечених у **Європі** УК 2005.12.10; Україна розташована на перехресті важливих транзитних коридорів між **Європою** і Азією УК 2005.10.04; в XVIII столітті музичний центр **Європи** знаходився в маленькому провінційному Мангеймі ДТ №26(299), 2000; Києво-Печерська лавра, як і будь-який монастир на просторах усієї **Європи**, завжди була осередком культури. ДТ №43(367), 2001;

2) **один із геополітичних центрів сучасного світу:** більша відкритість діяльності влади, зміна ставлення **Європи** до України УК 2005.12.01; **Європа** чекає від України, в першу чергу, продовження реформ УК 2005.10.20; Україну доля розташувала якраз посередині між двома найпотужнішими і не дуже дружніми між собою центрами сили в **Європі** – НАТО і Росією ДТ 26(299), 2000; позитивне сприйняття України в **Європі** не в останню чергу залежить від поінформованості європейців про цю країну ДТ №10(334), 2001; США і **Європа** вже змирилися з повним переходом України у сферу монопольних інтересів РФ ДТ №12(437), 2003; Україна, на нещастя для себе, стала ареною геополітичного протистояння США та Західної **Європи** з одного боку і Росії з другого ДТ 52(527), 2004;

3) **спільнота держав; Європейський Союз:** вся **Європа**, зокрема і наші найближчі західні і північні сусіди, вдавшись до реформування управління, децентралізації влади і деконцентрації ресурсів, змогли істотно покращити життя своїх громадян УК 2005.10.22; проект «великої **Європи**» засунуть у найдальшу шухляду. Україна і Росія на довгі роки опиняться поза головним інтеграційним процесом у **Європі** ДТ №46(521), 2004; увага США до євроінтеграційних прагнень України та певне лобіювання українських інтересів в об'єднаній **Європі** ДТ №2(530), 2005; основні віхи тривалого турецького шляху до об'єднаної **Європи**, на порозі якої вона наразі стоїть ДТ №27(555), 2005;

4) **старий світ (завичай у лапках):** бабуся **Європа** значно відстає ДТ №30(303), 2000; Україна не належить до гравців «старої **Європи**», та, на жаль, і «нової» теж, і ніби голосу мати не повинна ДТ №24(449), 2003;

5) **світ високих стандартів життя:** навіть цивілізована **Європа** визнає, що на її ринок щорічно потрапляє від 7 до 9 відсотків фальсифікату, неякісних та небезпечних для життя та здоров'я людей продуктів УМ 2005.12.01; на другому місці серед чинників, які є палицями в колесах держави, що рухається до **Європи** й цивілізації, стоїть диктат економічних умов ДТ №33(306), 2000; Львівщині пощастило, що вона розташована на передньому – західному краї входження в цивілізовану **Європу** ДТ №24(449), 2003; на початку 90-х декому здавалося, що царство свободи близько, що шлях у **Європу** легкий і короткий ДТ №34(509), 2004; недарма один із європарламентарів назвав **Європу** «привілейованим простором людської надії» ДТ №2(530), 2005;

6) **цивілізаційний вибір України:** переміг український народ. Так, тому що тріада «гідність – народ – **Європа**» і є для України її вистражданою формулою демократії УМ 2005.11.26; ми переконані, що Україна є невід'ємною частиною політичної, економічної, гуманітарної **Європи** УК 2005.12.02; ніби це і справді якийсь проклятий любовний трикутник – Україна, Росія, **Європа** ДТ №5(533), 2005; воно

полягає у тому, щоб наблизити Україну до Європи, а не тримати її жодним чином на відстані витягнутої руки ДТ №6(534), 2005;

7) перен. **європейці**: «Старенький» – читай легендарний і безсмертний – гурт «Роллінг стоунз» вирішив довести Європі, що є ще порох у порохівницях УМ 2005.12.06; не було жодних комплексів із приводу якості наукової продукції, яку українські вчені можуть представити Європі. ДТ №21(549), 2005;

Колокації та ідіоми:

Західна (Південна, Північна, Східна, Центральна, Центрально-Східна) Європа.

Суміжні поняття: Азія, Америка, Африка; Євразія; планета, світ.

Спільнокореневі слова: європейський прикм., європеїзація, європеїзувати, європейці, європесць, європейка.

ЗЕЛЕНІ

фр. Verts, пол. Zielone, рос. Зеленые.

Контекстні значення:

1) рух захисту навколишнього середовища, за збереження екологічної рівноваги на Землі (може бути в лапках): в той же час, відчутно посилюється вплив, зумовлений, зокрема, приходом до влади «зелених» партій і рухів у Німеччині та Швеції ДТ 39(414), 2002;

2) представники, учасники такого руху: категоричну налаштованість проти розбудови в Україні ядерної енергетики «зелені» обрuntuють, по-перше, її збитковістю УМ 2005.12.29; примушувати до фінансового співжиття «зеленого» Йошику Фішера було б з українського боку негуманно ДТ №26(299), 2000;

3) назва партії: великим зацікавленням попросував до офісу Партії зелених України, де в невеличку залу вже напхалося журналістів ДТ №24(348), 2001; «Трудова Україна» і Партія зелених України поки що заверли у своєму розвитку ДТ №26(299), 2000.

Суміжні поняття: навколишнє середовище, довкілля; екологія.

ІДЕАЛ(И)

фр. idéal, пол. ideał, рос. идеал.

з фр. idéal від гр. *idéa* – ідея: «першообраз» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою діяльністю (СУМ, 4; УСЕ);

2) взірць досконалості (СУМ, 4; УСЕ);

3) про того, хто є для когось втіленням найкращих якостей (СУМ, 4).

Контекстні значення:

переконання: сповідуючи партійно-соціалістичні програми й **ідеали**, в той же час усвідомлював цілком очевидні негачії адміністративно-тоталітарної системи ДТ 27(300), 2000; знайшов у ньому той нематеріальний, незбагненно високий **ідеал** віри, якої завжди підсвідомо шукав ДТ 49(373), 2001; однак **ідеали**, попри всі історичні катаклізми, збережені, і багато хто продовжує жити ними донині. Каміння руйнується, **ідеали** – ні ДТ №16(441), 2003.

Колокації та ідіоми:

ідеали демократії (соціалізму, комунізму); буржуазні **ідеали**; **ідеал** віри (краси);

ідеали Майдану, «помаранчеві» **ідеали**.

Суміжні поняття: ідеалізм.

Спільнокореневі слова: ідеалізм, ідеалізація, ідеалізований прикм., ідеалізувати, ідеалізуватися, ідеаліст, ідеалістка; ідеалістичність, ідеалістичний прикм., ідеалістично присл.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (національна, етнічна, культурна)

фр. identité (nationale, ethnique, culturelle), пол. identyczność (narodowa, etniczna, kulturowa), рос. идентичность (национальная, этническая, культурная).

з лат. *identicus*: «однаковий, тотожний» (СІС).

Лексикографовані значення:

абстрактний іменник до **ідентичний**: тотожний, однаковий (СУМ, 4).

Контекстні значення:

1) **належність особи до певної нації, етносу**: хочуть знати українську мову для того, щоб відчувати свою національну **ідентичність** УМ 2005.12.22; це будуть проблеми нашого серця, нашої **ідентичності**, те, що ми називаємо українством УМ 2005.12.16; вони добре розуміли свою національну **ідентичність**, свято берегли все, пов'язане з українством УК 2005.12.27; важко собі уявити, яке місце в арабській громадській свідомості посідають питання збереження своєї **ідентичності** – ісламської, арабської, іранської ДТ №14(439), 2003; найпоширенішою і найстабільнішою формою **ідентичності** є етнічна єдність, що базується на таких групових рисах, як спільність походження, мови, культури, релігії, історичної пам'яті, історичної долі та ін. МЕЕ 1996;

2) **належність особи до певної соціальної, географічної тощо спільноти**: селянський універсум зберігає **ідентичність** більше від будь-яких інших суспільних реальностей УМ 2005.11.26; такий «європейський» домен допоможе зберігати та пропагувати європейську **ідентичність** УМ 2005.12.03; така цинічна форма нової **ідентичності** могла зародитися тільки в середовищі «простих советських людей» ДТ №9(434), 2003; залежно від характеру групових зв'язків **ідентичність** може бути класовою, соціальною, релігійною, професійною, культурною тощо МЕЕ 1996;

3) **атрибут індивідуума, індивідуальність, особливість (вікова, статева, психічна тощо) людини**: системи характерні великими допусками і, як наслідок, відносно низьким рівнем безпеки, що означає високу ймовірність нерозпізнання **ідентичності** особи УК 2005.12.01; йдеться про психологічне становлення, проблему **ідентичності** особистості на кожному віковому етапі ДТ №36 (309), 2000; матеріали передусім присвячені жіночій **ідентичності** ДТ №41(314), 2000; **ідентичність** окремої особи майже ніколи не обмежується якимось одним видом і на практиці люди мають дво- і **поліідентичність** (приміром: українець – селянин – механізатор – православний) МЕЕ 1996.

Колокації та ідіоми:

ідентичність особистості (особи); культурна (соціальна) **ідентичність**; міська (сільська) **ідентичність**.

Суміжні поняття: тотожність.

Спільнокореневі слова: ідентичний *прикм.*, ідентично *присл.*

ІДЕОЛОГІЯ

фр. idéologie, *пол.* ideologia, *рос.* идеология.

від *ідея* – ідеа «основа» і *логія* – λόγος «знання» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) сукупність філософських, політичних, правових, моральних, релігійних та мистецьких поглядів, що характеризують те або інше суспільство, клас, політичну партію (СУМ, 4; УСЕ);

2) система понять і позицій, які характеризують суспільство у певну епоху (УСЕ);

3) комплекс символів, міфів, інтелектуальних схем, мовних структур, які відображають політичну й культурну ситуацію (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **переконавання (політичні, релігійні тощо) людини або групи людей**: це не просто Донбас чи, скажімо, певна господарсько-політична лінія, чи російська мова, чи орієнтація на Москву, а це є **ідеологія** і практика кланової авторитарної епохи в нашій історії УМ 2005.11.15; у Донбасі прибічники самих різних **ідеологій** цілком закономірно об'єдналися у відповідні партії, рухи, а в доленосні передвиборчі періоди ще й у коаліційні блоки УК 2005.12.10;

2) **засади створення, організації, здійснення чого-небудь**: є лише **ідеологія** чогоо об'єкта та здійснюються підготовчі заходи для створення, власне, самого проекту УК 2005.11.22; вважаю, що серед міст України така **ідеологія** може бути

прийнятна лише для Києва УК 2005.12.09; основу процесу економізації роботи МЗС слід покласти створення нової **ідеології** діяльності української дипломатії ДТ №14(338), 2001.

Колокації та ідіоми:

комуністична (партійна) **ідеологія**; прогресивна (реакційна) **ідеологія**.

Суміжні поняття: комунізм, космополітизм, лібералізм, народництво, нацизм, націоналізм, панславизм, фашизм.

Спільнокореневі слова: ідеологічний *прикм.*, ідеологічно *присл.*, ідеолог.

ІНТЕГРАЦІЯ / ІНТЕГРИЗМ

фр. intégrisme, *пол.* integryzm, *рос.* интегризм.

ІНТЕГРАЦІЯ: з лат. *integration*: «поповнення, відновлення» (СІС).

Лексикографовані значення:

об'єднування чого-небудь в єдине ціле (СУМ, 4).

Контекстні значення:

1) **процес входження в єдиний політичний, економічний, культурний тощо простір: вступу нашої країни в Світову організацію торгівлі, її інтеграція у світову економіку породжують, крім відвертих політичних спекуляцій, і цілком обгрунтовані побоювання** УМ 2005.12.23; **потрібна інтеграція** нашої економіки до європейської, «привчання» українського бізнесу до роботи на світових ринках УК 2005.10.26; **ми готові розвивати співпрацю в таких напрямках: ядерна безпека, інтеграція** ринків електроенергії та газу, підвищення безпеки енергопостачання та транзиту вуглеводнів УК 2005.12.02; **лібералізація передбачає скерування зусиль на інтеграцію в світове (не тільки західне) економічне господарство** ДТ №10(334), 2001;

2) **одна із ознак сучасного світу: головною ознакою процесів, що відбуваються у сучасному світі, є глобальна інтеграція** економіки, політики, науково-технологічної сфери, природоохоронної діяльності і соціального добробуту ДТ №12(336), 2001; **горизонтальна інтеграція**, злиття у велетенські, досі не бачені структури, зменшили конкуренцію і створили погано керованих фінансових монстрів. Вертикальна **інтеграція** спричинила так багато внутрішніх конфліктів інтересів ДТ №6(381), 2002;

3) **приєднання кого- чого-небудь до кого-, чого-небудь; об'єднання: лише інтеграція** будівельних організацій у виробничо-фінансовий комплекс і вироблення єдиної стратегії кийвських будівельників у ринкових умовах можуть привести до успіху ДТ №27(402), 2002; **ефективна інтеграція** чотирьох політичних сил викликала в Банкової сумніви ДТ №22(497), 2004.

Колокації та ідіоми:

європейська **інтеграція**, **інтеграція** в (до) ЄС; економічна (політична, культурна)

інтеграція.

Суміжні поняття: глобалізація.

Спільнокореневі слова: інтеграційний *прикм.*, інтегрування, інтегрувати, інтегруватися, інтегратор, інтеграторка.

ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ / ІНТЕЛЕКТУАЛ(И)

фр. intellectuels, *пол.* intelektualisci, *рос.* интеллектуалы.

з лат. *intellectualis*: «розумовий» (СІС).

ІНТЕЛЕКТУАЛІЗМ

Контекстні значення:

освіченість: аліозії до східної філософії додають не лише пряного аромату їх орієнти, а ще й модного тепер «інтелектуалізму» – глядач «розуміє» сутність питання і дужче з того радіє ДТ №34(459), 2003; **в цьому і полягає багаторічна традиція західного інтелектуалізму** ДТ №42(467), 2003; **всі попередні знання, резони людини, яка прийшла зі світу прагматичного інтелектуалізму, не були потрібні при зустрічі з приголомшливою новизною** ДТ №3(582), 2006.

ІНТЕЛЕКТУАЛ

Лексикографовані значення:

- 1) людина розумової праці (СУМ, 4);
- 2) *філос.* прибічник **інтелектуалізму** «назва ідеалістичних теорій, що висувують на перший план інтелект (розум, мислення) та ігнорують роль практичної діяльності, життєвих інтересів у пізнанні» (СУМ, 4).

Контекстні значення:

людина, яка багато знає, прагне до знань (не залежно від наявності освіти та фаху): чомусь усі негативи з доби Української народної республіки, включаючи її поразку, багатьма істориками і просто людьми, які вважали себе **інтелектуалами**, зосереджуються виключно на Винниченку УК 2005.12.08; починає серію інтерв'ю з «радою старійшин» – ученими, **інтелектуалами**, аксакалами думки і духу УМ 2005.11.01.

Суміжні поняття: інтелігент, інтелігенція.

Спільнокореневі слова: інтелект, інтелектуалізація, інтелектуалізм, інтелектуальність, інтелектуальний *прикм.*, інтелектуально *присл.*

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

фр. intelligentsia, *пол.* inteligencja, *рос.* интеллигенция.з лат. *intelligens (intelligentis)*: «знавець, фахівець» (СІС).

Лексикографовані значення:

- 1) люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки і культури (СУМ, 4);
- 2) прошарок досвідчених людей, які професійно займаються розумовою працею (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **соціальна група: селянство** – то єдиний соціальний пласт у державі, який має свою газету. Підсумуємо не з погордою, а з гіркотою: ні робітництво, ні **інтелігенція** не спромоглися на своє видання УМ 2006.01.24; сподівається, що в партію вступатимуть освічена молодь, **інтелігенція** і дрібні бізнесмени ДТ №34(459), 2003;

2) *перен.* **атрибут нації:** нація виникає тоді, коли з'являється **інтелігенція** як носій національної свідомості ДТ №40 (515), 2004; така вже місія **інтелігенції** кожного народу: в періоді занепаду шукати щось світле і допомогти суспільству виходити на широку дорогу прогресу ДТ №43(518), 2004.

Колокації та ідіоми:

творча (технічна, науково-технічна) **інтелігенція**; національна **інтелігенція**.

Суміжні поняття: еліта; інтелектуали.

Спільнокореневі слова: інтелігентність, інтелігентний *прикм.*, інтелігентський *прикм.*, інтелігент, інтелігентка.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

фр. internationalisme, *пол.* internacjonalizm, *рос.* интернационализм.з лат. *inter...* – між і *nation* – народ: «міжнародність» (СІС).

Лексикографовані значення:

принцип міжнародної солідарності пролетаріату та всіх трудящих, що впливає з усвідомлення ними єдності своїх корінних інтересів у боротьбі за соціалізм і комунізм; відстоювання свободи та рівності всіх народів, боротьба за дружбу й співробітництво між ними, проти шовінізму та націоналізму (СУМ, 4).

Контекстні значення:

1) **політична доктрина, яка проголошує домінування наднаціональних інтересів:** для демонстрації пролетарського **інтернаціоналізму** існували українськомовне радіо і телебачення ДТ №45(318), 2000; такий, без перебільшення, грабунок серед білого дня на очах Світової організації торгівлі призвів би до прорізання навіть у місцевих комуністів, замість **інтернаціоналізму**, справжнього національного голосу ДТ №17(392), 2002;

2) **державна ідеологія, ґрунтована на ігноруванні, запереченні національного:** на зміну войовничому **інтернаціоналізму** прийшло національне самоусвідомлення ДТ №1(325), 2001; протиставлення націоналізму й **інтернаціоналізму** стало одним із казуїстичних маневрів радянських ідеологів, котрі вкладали в поняття «націоналізм» передусім характеристики, властиві насамперед шовінізму, ксенофобії ДТ №51(375), 2002; під впливом історичних обставин радянська ідеологія перманентно зазнавала трансформації – від декларування принципу пролетарського **інтернаціоналізму** та агресивного заперечення національного патріотизму до еволюції у бік російського націоналізму-патріотизму ДТ №12(437), 2003; ідеї **інтернаціоналізму**, свого часу посилено насаджуваний радянській спільноті (щоб у народу, не дай Боже, не прокинулася національна самосвідомість), є багато хорошого, від чого не варто відмовлятися ДТ №21(446), 2003;

3) **багатонаціональність:** проблем у такій інтернаціональній сім'ї не виникало? – Ні, бо ми до **інтернаціоналізму** звикли. Адже батько – угорець, мама – українка з-під Києва УМ 2006.01.19; Минуле, нинішнє і майбутнє Криму – в **інтернаціоналізмі...** І жодної винятковості ДТ №42(366), 2001.

Колокації та ідіоми:

войовничий (радянський) **інтернаціоналізм**.

Суміжні поняття: космополітизм; націоналізм.

Спільнокореневі слова: інтернаціоналізація, інтернаціоналізувати, інтернаціоналізуватися, інтернаціональний прикм., інтернаціонально присл. інтернаціоналіст, інтернаціоналістка.

КАПІТАЛІЗМ

фр. capitalisme, *пол.* kapitalizm, *рос.* капитализм.

КАПІТАЛІЗМ: **КАПІТАЛІСТ:** **КАПІТАЛІ:** з нім. *Kapital*, *фр.* *capital* від лат. *capitalis*: «головний» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) суспільний лад, що приходить на заміну феодалізму, остання класово антагоністична суспільно-економічна формація, заснована приватнокапіталістичній власності на засоби виробництва й на визиску власниками цих засобів – капіталістами найманої праці трудящих (СУМ, 4);

2) соціально-економічна система, заснована на приватній власності, особистій свободі та свободі укладання угод (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **етап, шлях розвитку суспільства:** на запитання про ставлення до сил, одні з яких відстоюють шлях соціалізму, а інші – **капіталізму**, відповіді молоді до 30 років були такими: «підтримую прибічників соціалізму» – 11,37%; **капіталізму** – 16,02%... УМ 2005.12.01; якщо Львів намагається будувати громадянське суспільство, вільний ринок і рухатися в Європу, то донецький клан уже побудував для себе оснований на авторитаризмі олігархічний **капіталізм** ДТ №28(403), 2002; за часів холодної війни принциповим було питання: на чій ви стороні (східнокомуністичній – **західнокапіталістичній**) 29(404), 2002; нацадки дорогою ціною розплачуються за прикрі прорахунки дій та прадій у природокористуванні радянських часів, за мовний суржик і безплатні ресурси, нехтування законами природи і суспільства, волонтаризм і розвинений соціалізм, зажерливість і дикий **капіталізм** тощо УК 2005.11.30;

2) **наукове поняття:** як ви оцінюєте праці основоположника наукового комунізму? – Це завершення певного етапу в розвитку європейської теорії **капіталізму**, яка починається від Адама Сміта і проходить через усе ХІХ століття ДТ №34(307), 2000.

Колокації та ідіоми:

дикий (загниваючий, олігархічний) **капіталізм**.

Суміжні поняття: первіснообщинний лад, феодалізм, соціалізм, комунізм.

Спільнокореневі слова: капіталістичний прикм., капіталіст, капіталістка.

КЛАС

фр. classe, *пол.* klasa, *рос.* клас.
з лат. *classis*: «розряд, група» (СІС).
Лексикографовані значення:

1) «класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні. Класи, це такі групи людей, з яких одна може собі привласнювати працю другої, внаслідок відмінності їх місця в певному укладі суспільного господарства» (Ленін, 29, 1951, 374) (СУМ, 4);

2) *заст.* суспільний стан (СУМ, 4).

Контекстні значення:

1) **система поділу суспільства:** при «червоній» владі нас учили в університетах: *робітничий клас* – це гегемон у суспільстві УМ 2006.01.24; невігластво стало найпозитивнішою характеристикою можновладця, а головним героєм міфології нової держави став «його величність *робітничий клас*». ДТ №27(402), 2002; *заможні класи* названі *капіталістами* (буржуазією), *наймані* – *робітничим класом* (пролетаріатом). Усе просто й зрозуміло навіть для армійського політпрацівника та секретаря парторганізації колгоспу ДТ №39(414), 2002; доволі *застрашливе слово «гегемон»* як означення політичної ролі *робітничого класу* в суспільстві нині майже забуте і *вживається* хіба іронічно ДТ №8(433), 2003;

2) **люди однакового соціального, економічного тощо статусу:** *малий та середній бізнес* має стати головним джерелом формування *середнього класу*. УМ 2005.11.30; *готові взяти на себе ризики і відповідальність за запропоновані нові рішення, запропонувати середньому класові, що зароджується, бачення перспективи* ДТ №27(300), 2000; *якщо «мажоритарники» зникнуть як клас, то до кого, скажіть на милість, звертатимуться зі своїми скаргами та проханнями уполіджені та ображені, ранимі та знані?* ДТ №24(348), 2001.

Колокації та ідіоми:

робітничий (середній) клас; панівний клас.

Суміжні поняття: буржуазія, інтелігенція, пролетаріат, селянство.

Спільнокореневі слова: *класовий прикм.*

КОМУНІЗМ

фр. communisme, *пол.* komunizm, *рос.* коммунизм.
з лат. *communis*: «спільний, загальний» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) вища суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму й ґрунтується на усупільненні засобів виробництва; має два ступені розвитку: соціалізм і власне комунізм – безкласове суспільство, у якому здійснюється принцип: «від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами» (СУМ, 4);

2) створена Марксом, Енгельсом і Леніним унаслідок вивчення об'єктивних законів розвитку суспільства наукова теорія й тактика пролетарської революції та побудови комуністичного суспільства (СУМ, 4; УСЕ);

3) соціальна ідеологія, сформульована К. Марксом і Ф. Енгельсом (УСЕ);

4) соціальний устрій, до якого прагне комуністична ідеологія, визначений як вища, безкласова стадія соціалістичного суспільства (УСЕ);

5) міжнародний комуністичний рух (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **політична система:** відбувалося *переродження соціалістичного суспільства зсередини*. І ідея соціалізму з людським обличчям чи **комунізму** з людським обличчям тоді не звучала так, як сьогодні УК 2005.11.19; це була *наймасовіша за всю «совєтську» епоху «чистка» суспільства від «людського матеріалу», непридатного для будівництва комунізму*. УМ 2005.10.27;

2) **загроза, небезпека, насильство:** в українських селах ще живі немовлята смоктали груди мертвих матерів. Іконографія **комунізму** [...] найродючіша на світі земля стала могилою мільйонів. Це є символ **комунізму**, чорного короля Мідаса, який перетворював на смерть усе, до чого торкався УМ 2005.11.26; дослідження **комунізму** потрібне з тих же причин, що і дослідження нацизму. Якщо ж при цьому ми знаходимо злочини – їх треба карати УМ 2005.12.19.

Колокації та ідіоми:

воєнний (науковий, первісний, утопічний) **комунізм**; будівник **комунізму**.

Привид **комунізму** бродить по Європі.

Суміжні поняття: первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, соціалізм.

Спільнокореневі слова: комуністичний *прикм.*, комуніст, комуністка.

КОНСЕРВАТИЗМ / КОНСЕРВАТОР

фр. conservatisme (conservateur), *пол.* konserwatyzm (konserwator), *рос.* консерватизм (консерватор).

з *фр.* *conservatisme* від лат *conservo*: «зберігаю, оберігаю»; від лат. *conservator*: «охоронець» (СІС).

КОНСЕРВАТИЗМ

Лексикографовані значення:

1) позиція, яка характеризується прихильністю до існуючого стану речей (цінності, звичаї, закони, політичний устрій), а водночас негативним ставленням до різних змін, до нового (УСЕ; СУМ, 4).

КОНСЕРВАТОР

Лексикографовані значення:

1) той, хто має консервативні погляди, переконання, ворог прогресу (СУМ, 4);

2) у деяких капіталістичних країнах – член консервативної партії (СУМ, 4).

Контекстні значення:

принцип (основа) устрою (існування, функціонування) спільноти, установи тощо: британський **консерватизм** – аж ніяк не прагнення уникнути якихось змін, а, швидше, бажання побудувати життя так, аби потреба змін виникала якомога рідше – лише якщо вони приводять до поліпшення ДТ №4(379), 2002; треба сподіватися, що Захід – справді відкрите суспільство, в якому перемагає демократія і бажання розірвати коло повторення та **консерватизму** ДТ №35(410), 2002; хоча банківська справа консервативна, **консерватизм** її полягає у дотриманні золотих правил банківської діяльності ДТ №47(422), 2002.

Колокації та ідіоми:

британський **консерватизм**.

Суміжні поняття: лібералізм, радикалізм.

Спільнокореневі слова: консервативність, консервативний *прикм.*, консервативно *присл.*, консерватист, консерватистка.

КОНСТИТУЦІЯ

фр. constitution, *пол.* konstytucja, *рос.* конституция.

з лат. *constitutio*: «устрій, встановлення» (СІС).

Лексикографовані значення:

основний закон держави, що визначає суспільний і державний лад, виборчу систему, принципи організації та діяльності державних органів, основні права і обов'язки громадян (СУМ, 4; УСЕ).

Контекстні значення:

1) **основа законодавства держави (з великої літери):** депутати ВР запропонували 14 законопроектів, які б могли пояснити особливості вживання державної мови, права та обов'язки чиновників та подібне, але лише два законопроекти не суперечать **Конституції** УМ 2005.11.09; згідно з **Конституцією** України, ця

конвенція є частиною національного законодавства і тому повинна застосовуватися всіма судами при розгляді справ ДТ 48(423), 2002; сепіські документи суперечать **Конституції** України ДТ №35(460), 2003;

2) **основа діяльності організацій, інституцій, громадян тощо:** я вважаю, що треба стояти на легальному ґрунті. Є **Конституція**, в якій сказано, що кожна нація має право на розвиток своєї мови, культури УК 2005.11.19; збройні сили у своїй діяльності керуються виключно **Конституцією** України, Законом України «Про Збройні сили України» та іншими нормативно-правовими актами УМ 2005.11.22;

3) **перен. найважливіший закон у якійсь сфері діяльності (часто у лапках):** днями відбувся ще один «круглий стіл», де презентувалася «**конституція**» податкової реформи – *Хартія податкових відносин* УК 2005.12.15; закулісні перипетії проходження «зернової **конституції**» вельми цікаві ДТ 31(406), 2002.

Колокації та ідіоми:

Конституція України, **Конституція** Української Народної Республіки, **Конституція** Пилипа Орлика;

визначені **Конституцією** права і обов'язки

Суміжні поняття: закон.

Спільнокореневі слова: конституціоналізм, конституційний *прикм.*, конституційно *присл.*

КОСМОПОЛІТИЗМ

фр. cosmopolitisme, *пол.* kosmopolityzm, *рос.* космополитизм.

з гр. космополітс: «космополіт – громадянин світу» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) реакційна буржуазна теорія, що проповідує байдуже ставлення до батьківщини та свого народу, заперечує патріотизм, національну незалежність, національну культуру й висуває ідею створення «світової держави», встановлення «світового громадянства» (СУМ, 4);

2) позиція, яка виражається в переконанні, що національно-державний тип організації суспільства є застарілим, національні зв'язки й традиції – неістотними, а справжня батьківщина людини – цілий світ (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **пріоритетність загальнолюдських цінностей:** увібравши в себе тоталітарний **космополітизм** сучасного західного мистецтва, Пінчук залишається українським художником ДТ №6(330), 2001; Європейці живуть за принципом розумного **космополітизму**, і вони мають рацію. Навіть уявити неможливо, щоб парижанин, зарвавшись, відпустив репліку «понаїжджало тут різних!» на адресу, скажімо, Сержа Лифаря ДТ №17(492), 2004;

2) **ігнорування національним:** в Україні нарейті сформувалися справді українські Збройні сили, українська міліція. Може, ще не повністю, та початок вже є. **Космополітичного** ставлення до свого народу більше ніколи не буде УМ 2005.11.23; можна скільки завгодно обвинувачувати «кислотну» та «нонконформістську» молодь в аполітичності чи **космополітизмі**, але чого в неї не відібрати – це відчуття моди й бажання бути стильним ДТ №49(524), 2004;

3) **ідеологія:** Сталін запідозрив пролетарський інтернаціоналізм у буржуазному **космополітизмі**, і його було замінено великодержавністю – по суті, російським шовінізмом, підфарбованим у комуністичний червоний колір ДТ №1(476), 2004; у Радянському Союзі при декларованій відсутності національного розбрату розгорталася каральні кампанії під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом і **космополітизмом** ДТ №31(406), 2002.

Суміжні поняття: інтернаціоналізм, екуменізм.

Спільнокореневі слова: космополітичний *прикм.*, космополіт, космополітка.

КРАЇНА

фр. pays, *пол.* kraj, *рос.* страна.

Лексикографовані значення:

- 1) територія, що становить єдність із погляду історії, природних умов, населення тощо (СУМ, 4);
- 2) місцевість, що характеризується наявністю в ній великої кількості кого-, чого-небудь (СУМ, 4);
- 3) те саме, що держава (СУМ, 4);
- 4) *перен.* про населення якої-небудь держави (СУМ, 4);
- 5) те саме, що й край «місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона» (СУМ, 4).

Контекстні значення:

- 1) **поняття стієвідносне з поняттям держава і з цим значенням, а також як «територія, що становить єдність з погляду історії, природних умов, населення» функціонує в сучасному українському суспільно-політичному дискурсі: не всі знають, але існує і так звана туристична мапа Європи, на яку нанесено всі 33 країни-члени цієї впливової неприбуткової організації** УК 2005.10.26; удосконалення однаково потребують усі чотири складові державного будівництва: політична, адміністративна, гуманітарна, методологічна. Три з них нині перебувають у центрі уваги керівників **країни** УК 2005.11.04; в попередні роки ми мали більш гнучку позицію, ніж більшість **країн** Євросоюзу 2005.10.28; Мазепа підняв на високий рівень інтелект, духовність і національну самосвідомість України, поставивши її поряд з високорозвинутими європейськими **країнами** ДТ 32(356), 2001; характерна особливість ХХІ століття – збільшення розриву між **країнами**, які нагромадили науково-виробничий потенціал для глобальної конкуренції, і тими, хто його ще не має ДТ №5(430), 2003;
- 2) *перен.* населення, громадяни, мешканці **країни: країна** завмерла в очікуванні: за даними різних соціологічних опитувань УМ 2005.10.29; це стосується й України – щоб дізнатися, хто вона є, **країна** також повинна розрахуватися зі своїм минулим ДТ №6(330), 2001.

Колокації та ідіоми:

країна походження; рідна **країна**.

Суміжні поняття: держава.

ЛІБЕРАЛІЗМ

фр. libéralisme, *пол.* liberalizm, *рос.* либерализм.

з лат. *liberalis*: «вільний» (СІС).

Лексикографовані значення:

- 1) політичний напрям, який в епоху феодального кріпосництва та буржуазних революцій відстоював свободу буржуазії і став глибоко реакційним із встановленням її політичного панування (СУМ, 4);
- 2) *перен.* відступ від певних правил, норм етикету тощо (СУМ, 4);
- 3) *перен., розм.* зайва терпимість, потурання (звичайно шкідливе) кому-, чому-небудь (СУМ, 4);
- 4) соціальна філософія та політична концепція, яка проголошує, що вільна й неконтрольована діяльність осіб, головним чином економічна й політична, є джерелом поступу в суспільному житті (УСЕ).

Контекстні значення:

- 1) **ідеологія; світогляд: : лібералізм** є ніщо інше, як любов до свободи, визнання її як найвищої цінності. Свободи, звичайно, не держави, а особи МЕЕ 1996; **лібералізм** як дитя просвітництва знайшов в Україні своїх відданих прихильників та ентузіастів. Той факт, що багато мислителів і політиків поєднували лібералізм із соціал-демократизмом, є явищем загальноєвропейським МЕЕ 1996; що таке **лібералізм** у розумінні людей, котрі приймають рішення? Схоже, що в їхньому розумінні **лібералізм** – це не комунізм ДТ №33(306), 2000; з точки зору спостерігача, котрий виріс на теорії

та практиці західного **лібералізму**, очевидно, що більшість неприємностей у мусульманському світі породжує брак свободи ДТ №27(502), 2004;

2) **політичні переконання (спосіб мислення) людини (політика): стиль Ющенка** – це **соціал-лібералізм**, в якому органічно поєднуються дві складові: високий соціальний захист громадян та цивілізована ринкова економіка для українського підприємництва УМ 2006.01.24; **решту свого життя Франц-Йосиф був ворогом лібералізму** (про його консерватизм ходили легенди), **ворогом революції і ворогом Росії** ДТ №33(306), 2000;

3) **один із можливих принципів державоустрою: не полишає враження, що в тенденції йдеться про закріплення в Україні не так класичної соціально орієнтованої моделі демократії, як про закріплення традиційних цінностей лібералізму за рахунок демократії** ДТ №22(346), 2001; **єдина політична ідеологія, що дозволяє уникнути клановості, – це лібералізм, який заохочує сильну державу як гаранта прав власності, контрактних умов, цивілізованих правил гри на ринках і водночас виступає за зниження ролі держави в прийнятті економічних рішень** ДТ №36(360), 2001; **російське суспільство прийняло заяву Чубайса про початок розбудови ліберальної імперії (хоча незрозуміло, як можуть бути пов'язані лібералізм з імперіалізмом)** ДТ №23(498), 2004.

Колокації та ідіоми:

економічний (політичний) **лібералізм**; **західний лібералізм**; **цінності (атрибути) лібералізму**.

Суміжні поняття: **неолібералізм**; **консерватизм**.

Спільнокореневі слова: **ліберальність**, **ліберальний прикм.**, **ліберально присл.**, **ліберал**, **лібералка**.

ЛІВІ / ЛІВІЙ

фр. gauche, пол. lewica, рос. левые.

ЛІВІ

Лексикографовані значення:

1) **прихильники радикальної політики** (СУМ, 4);

2) **визначення ідеологічних орієнтацій і угруповань, які домагаються принципових економічних і соціальних перетворень, а також зміни політичного устрою (УСЕ).**

ЛІВІЙ

Лексикографовані значення:

який показною революційністю прикриває опортуністичні, реакційні тощо погляди, настрої (СУМ, 4)

Контекстні значення:

1) **радикальні політичні групи, партії: ліві опозиціонери керуються принципом стромляти «пальці в колеса» будь-якої влади. Для цього, звичайно, не потрібно ні великого розуму, ні аналітики, ні конструктивних підказок** УК 2006.01.28; **стійкіша конструкція з центристською невизначеною партією влади посередині, яка виступає посередником між лівими і правими і яка об'єднується по черзі з однієї з цих сил, коли слід приймати потрібне владі рішення** ДТ №20(344), 2001;

2) **парламентські фракції, що захищають інтереси найманих робітників і дрібних власників: позитивних зрушень цей інтерес помітно згаснув, а ініціативу чергових захисників вітчизняного автомобілебудування перебрали представники лівих сил** ДТ №20(344), 2001; **найважливіше, щоб парламент, уряд і інші владні структури займалися справді політикою. Нехай там сидять ідеалісти – неважливо ліві чи праві, головне – аби це не були хапуги** УМ 2005.11.16; **у них з'явився чудовий аргумент для пропаганди себе як єдиної лівої сили в Україні. І головний бій для КПУ не в тому, чи бути в опозиції, а в тому, як стати неперевершеною у цій ролі** ДТ №9(537), 2005.

Колокації та ідіоми:

представники лівих; **дії (позиція, політика) лівих**.

Суміжні поняття: **праві**; **партія**.

Спільнокореневі слова: **лівизна**, **лівацтво**, **лівацький прикм.**, **лівіти**, **лівішання**, **лівішати**.

МИР

фр. paix, *пол.* pokój, *рос.* мир.

Лексикографовані значення:

- 1) відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода «взаємна дружба, мирні стосунки» (СУМ, 4);
- 2) відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна (СУМ, 4);
- 3) мирна праця (СУМ, 4);
- 4) угода сторін, що воюють між собою, про припинення воєнних дій; мирний договір (СУМ, 4);
- 5) спокій, тиша (СУМ, 4).

Контекстні значення:

1) **стан, за якого держава (народ) не провадять воєнних дій щодо іншої(их) держав (народів):** необхідність заснування у можливо короткий строк загальної міжнародної організації для підтримання міжнародного **миру** і безпеки, заснованої на принципах суверенної рівності всіх таких держав, великих і малих УК 2005.11.04; переймаючись проблемами соціально-економічного розвитку Криму, збереження на півострові міжнародної згоди та **миру**, піклуючись про подальший розвиток демократії, ми створили громадсько-політичне об'єднання «Наш Крим» УК 2005.11.22; головні держави світу тишилися відносно тривалим періодом **миру**. Лише три сильні вибухи міжнародного насильства порушили спокій, що спирався на систему, встановлену на Віденському конгресі 1815 року ДТ №2(326), 2001; до повноважень Верховної Ради України належить: [...] оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення **миру**, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України КУ.

2) **відсутність (збройної, політичної, економічної; міжнародної, релігійної) боротьби (протистояння) в межах якоїсь спільноти (громадянський мир):** Майдан дав нових друзів, дав потужну віру і силу у те, що ми можемо творити життя своїми руками. Я хотів би, щоб він був символом згоди, **миру**, добра, а не протиріч УК 2005.11.22; придатним для нас, на мою думку, може бути приклад Польщі, де суспільство спромоглося дійти згоди між урядом і громадськістю, уклавши соціальний договір заради **миру** та швидких соціальних зрушень у країні ДТ №5(380), 2002; крихкий **мир** між двома потужними православними патріархатами загалом відновлено й хоч якось збережено ДТ №11(539), 2005.

Колокації та ідіоми:

громадянський (міжнародний, міжконфесійний) **мир**.

Всесвітня Рада **Миру**. Програма «Партнерство заради **миру**».

Жити в **мирі**. З **миром** відпускати (відпустити). Іти (пйти) з **миром**. Зоставатися (зостатися) з **миром**. **Мир** душі.

Суміжні поняття: безпека; війна, небезпека.

Спільнокореневі слова: мирити, миритися, мирний *прикм.*, мирно *присл.*; миротворці, миротворець.

МОНАРХІЯ / МОНАРХІЗМ

фр. monarchie (monarchisme), *пол.* monarchja (monarchizm), *рос.* монархия (монархизм).

з гр. *μοναρχία*: «єдиновладдя» (СІС).

Лексикографовані значення:

- 1) реакційний політичний напрям, що відстоює монархію як єдину форму державної влади (СУМ, 4);
- 2) прихильність до монархічної форми правління; переконання, погляди монархіста (СУМ, 4);

3) **монархізм** те саме, що **монархія**: форма правління, за якої найвища державна влада зосереджена в руках однієї особи – монарха; держава з такою формою правління (СУМ, 4; УСЕ).

Контекстні значення:

1) **держава, країна**: Російська *всесвітня монархія* була б *неймовірно величезною загрозою, незмірною та безмежною катастрофою* ДТ №33(306), 2000; *Правління Єльцина було часом монархії – монархії, що ставила за головну мету не реформувати суспільство, а утвердитися в суспільстві* ДТ №5(329), 2001; *війна активізувала національно-визвольні рухи всередині Дунайської монархії, спрямовані на встановлення рівноправності чехів, хорватів, українців та інших народів імперії з угорцями та німцями* ДТ 21 (496), 2004; *байдуже, який режим у цій монархії, головне – справне постачання арабської нафти* ДТ №22(550), 2005;

2) **державний устрій**: *Свазіленд за державним устроєм є єдиною на цей час абсолютною монархією в Африці* УМ 2005.10.27.

Колокації та ідіоми:

абсолютна (конституційна, парламентська, станова) **монархія**.

Суміжні поняття: автократія, аристократія, демократія, олігархія, охлократія, тиранія.

Спільнокореневі слова: монархістський *прикм.*, монархічний *прикм.*, монарх, монархія, монархіст, монархістка.

НАРОД

фр. peuple, пол. lud, рос. народ.

Лексикографовані значення:

1) населення держави, жителі країни (СУМ, 5);

2) форма національної та етнічної єдності (нація, народність, іноді плем'я) (СУМ, 5);

3) трудящі маси експлуаторського суспільства – більшість населення країни (СУМ, 5);

4) *тільки одн.* взагалі люди, переважно у великій кількості (СУМ, 5);

5) *тільки одн.* певна кількість людей, які мають що-небудь спільне (у поведінці або зовнішньому вигляді) (СУМ, 5).

Контекстні значення:

1) **історична спільність людей, яка склалася на певній території, об'єднана спільною мовою, культурою, самосвідомістю**: *політична воля здатна створити нову реальність, де інтереси бізнесу та інвесторів гармонійно поєднуються з інтересами народу* УК 2005.10.27; *репресії зачепили всі народи, що мали нещастя залишитися в Російській імперії під новою назвою СРСР* УМ 2005.10.27; *мені здається, немає народу – окрім українців, – який би був таким близьким полякам, як білоруський народ* УМ 2005.10.28; *особисто приїхав до Бахчисарая, аби дізнатися від лідерів кримськотатарського народу про його проблеми* ДТ №9(333), 2001;

2) **соціальний організм, який забезпечує своє існування завдяки переважно етнічно однорідних шлюбів і переданням мови, традицій тощо від покоління до покоління**: *синівське почуття любові – попри всі потворні реалії нашого життя – до рідної землі та її багатостраждального народу, а також святу віру в його щасливе майбуття* УК 2005.10.28; *поза цим відчуттям причетності до вселюдської скарбниці духу годі говорити про гідність будь-якого сучасного народу* ДТ №11(436), 2003;

3) **люди**: *таке об'єднання стане поштовхом і для духівників УПЦ Московського патріархату. Адже вони також зацікавлені у служінні народові, серед якого проживають* УК 2005.11.01; *завдяки твердій позиції українського народу завод було повернуто державі в рамках Конституції і законів України* УК 2005.10.27; *нашою метою є підвищення умов життя народу, а членство в ЄС – лише засіб для досягнення цієї мети* ДТ №30(405), 2002.

Колокації та ідіоми:

дружба **народів**; рідний **народ**; український (польський, французький) **народ**; ворог (слуга) **народу**.

Суміжні поняття: етнос, народність, нація.

Спільнокореневі слова: народність, народний *прикм.*; народо...: народовладдя, народознавець, народознавство, народолобець, народолобний *прикм.*, народолубство, народонаселення.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ (УДЕРЖАВЛЕННЯ)

фр. nationalisation, *пол.* nacjonalizacja, *рос.* национализация.

з *фр.* *nationalisation*: «сународнення» від лат. *natio*: «народ» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) примусове відчуження приватної власності (землі, фабрик, заводів, шахт тощо) у власність держави (СУМ, 5);

2) організація чого-небудь на національній основі, силами якоїсь нації (СУМ, 5);

3) перехід до держави прав власності на землю і капітал на підставі окремого правового акту з відшкодуванням або без (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **політика переведення промисловості й сфери послуг у суспільну власність: другий варіант із однопартійною системою, всевладдям компартії, тотальною націоналізацією і нищенням «ворогів народу» викликав жах** ДТ №10(334), 2001; «Французький варіант», із тотальною націоналізацією енергетики, у нас явно не вдасться – у держави немає ні досвіду, ні ресурсів ДТ №32(356), 2001; **другий процес передбачає пряме втручання держави у формування власності. При цьому конкретними методами теоретично можуть бути: націоналізація, деприватизація та реприватизація** ДТ №18(493), 2004;

2) **повернення контролю над попередньо незаконно приватизованим майном (у лапках): Євген Карташов вважає, що «націоналізація» коштів спиртників від тіньової економіки декому не до вподоби. Ось вони і беруться за зброю** УМ 2005.12.12; **напередодні «націоналізації» акціонери «Сибнафти» вирішили виплатити собі дивіденди** УМ 2006.01.12; **продати ж олігархічні активи іноземним компаніям практично неможливо – хто стане купувати «мічені» об'єкти? І в Кремлі винайшли геніальний хід: «легалізувати» їх шляхом «націоналізації»** УМ 2006.01.12.

Колокації та ідіоми:

легальна (тотальна) **націоналізація**.

Суміжні поняття: деприватизація, реприватизація, приватизація.

Спільнокореневі слова: націоналізований *прикм.*, націоналізувати, націоналізуватися, націоналізатор.

НАЦІОНАЛІЗМ

фр. nationalisme, *пол.* nacjonalizm, *рос.* национализм.

з *фр.* *nationalisme* від лат. *natio*: «народ» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями (СУМ, 5; УСЕ);

2) рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів (СУМ, 5);

3) позиція та ідеологія, які надають особливого значення належності до нації та ставлять національні інтереси понад інтереси інших суспільних груп (УСЕ);

Контекстні значення:

1) **політичні переконання; світоглядний принцип, що ґрунтується на вищості власної нації: голос російських правозахисників, які попереджають про стрімке поширення воєнничого націоналізму серед молодих росіян, залишається**

голосом волаючого в пустелі УМ 2006.01.13; не забудьмо, що певний варіант **націоналізму** був цілком прийнятний для комуністичної диктатури – варіант, який примітивізував національні почуття до рівня провінційної самовдоволеності та ледь прихованого антисемітизму ДТ №28(352), 2001; шляхом ухвалення певних законів та обмежень, із країни, відомої своїм лібералізмом, [Данія] планомерно перетворюється на бастіон респектабельного **націоналізму** ДТ №22 (397), 2002;

2) **патріотизм**: зберігаючи головну спадщину своїх попередниць – нескорений український **націоналізм** у кращому, європейському значенні цього слова, щирий український патріотизм, нова політична сила заради збереження й зміцнення основ державництва, мусить дати народові значно повнішу всеохоплюючу політичну програму ДТ №32(356), 2001; Для тих, хто не читає словників чужомовного походження, нагадаю, що **націоналізм** – це демонстрування національної і людської гідності, це відстоювання права на повносиле життя на власній землі УМ 2005.11.02;

3) **як правило у словосполучі український буржуазний націоналізм (переважно в лапках); стаття політичного звинувачення українців у СРСР: в цих організаціях можна побачити і тих, хто відбував покарання у сибірських таборах за «український буржуазний націоналізм», і тих, хто до останнього часу відмовлявся одержувати паспорт громадянина України, бо вважав себе громадянином СРСР** УК 2005.12.10; опитування показало також, що в Україні почалася регенерація національного духу, який під соусом «буржуазного **націоналізму**» нищив радянський режим і російський царизм до 1917 року УМ 2005.12.22; взяв словник ініціомовних слів, виданий у 1974 році, і почитав, як там пояснюють термін «**націоналізм**». Виявляється, **націоналізм** буває двох видів – буржуазний український і єврейський. І Комуністична партія СРСР, звісно, «веде непримириму боротьбу» з цим самим **націоналізмом** УМ 2006.01.27; десятиліттями кожна спроба відступити від канону, створити свої українські школи й напрямки немилосердно припинялася під приводом боротьби з **націоналізмом**. ДТ №34 (307), 2000.

Колокації та ідіоми:

український буржуазний **націоналізм**; побутовий (войовничий) **націоналізм**.

Суміжні поняття: інтернаціоналізм, космополітизм, ксенофобія, шовінізм, сіонізм, антисемітизм, патріотизм.

Спільнокореневі слова: націоналістичний *прикм.*, націоналістично *присл.*, націоналіст, націоналістка.

НАЦІОНАЛЬНА МОВА

фр. langue nationale, *пол.* język narodowy, *рос.* национальный язык.

Лексикографовані значення:

мова нації, що складається на ґрунті мови тієї народності, з якої розвинулася дана нація, сформувавшись, закріпилася в літературі й стала літературною мовою нації (СУМ, 5).

Контекстні значення:

атрибут політичної нації: в Ізраїлі є проблема – відродження національної мови як елементу самоідентифікації. ДТ №27(300), 2000; **забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим КУ.**

Колокації та ідіоми:

збереження (захист) **національної мови**.

Суміжні поняття: державна мова, мова національних меншин; національна культура.

НАЦІЯ

фр. nation, *пол.* naród, *рос.* нация, з лат. *natio*: «народ, плем'я» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) стійка людська спільнота, сформована на підставі спільної історичної долі, культури, мови, території та економічного життя (УСЕ; СУМ, 5);

2) держава, країна (СУМ, 5).

Контекстні значення:

1) **політична спільнота громадян певної держави:** ми вийшли на Майдан з добром у серці і продемонстрували світові, що ми **нація** УК 2005.11.22; маємо не забувати, що титульною **нацією** в нашій країні є українці УМ 2005.10.27; національна ідея – це коли **нації** затишно на своїй землі, коли її поважають у світі 2005.11.01; п'єдестали політичних достойників знову суттєво спорозніли. Це для **нації** дуже загрозово УМ 2005.11.17; підтримати культуру, професійне мистецтво, створити сприятливі умови для активної участі творчої інтелігенції в розв'язанні безпрецедентного для великої європейської **нації** завдання – одночасної побудови незалежної демократичної держави, ринкової економіки, формування високої духовної культури суспільства, інтеграції національного в європейський і світовий культурний простір ДТ №26(299), 2000; яким є повний український мартиролог ХХ століття, що засвідчує враженій геніфонд **нації**? ДТ №2(326), 2001;

2) **спільнота людей, об'єднана спільністю самоусвідомлення, культури, традицій, мови, територій:** кожна повноцінна цивілізована **нація** оберігає свою мову, її чистоту і недоторканність, бо це найголовніше, що нас вирізняє з-поміж інших народів, що ідентифікує нас як **націю** УК 2005.11.09; революція стала символом духу **нації**, зламала свідомість суспільства. Ми мали видатний приклад народного креативу, народної творчості. Це був вибір не особи, а свободи УМ 2005.10.26; **нація** – велика кількість людей, які вважають себе спільністю. Вони часто мають одну або кілька спільних ознак: мову, культуру, релігію, політичні й інші інститути, історію й віру в спільність долі МЕЕ 1996; прогалину можна заповнити тими визначеннями й тлумаченнями, що вживаються у західній націології. «**Нація**, [...] – це населення визначеної території, яке має спільні звичаї, походження, історію та мову» МЕЕ 1996.

Колокації та ідіоми:

політична **нація**; європейська **нація**; поневолена (пригноблена) **нація**; доля **нації**; совість (розум) **нації**; ірон. арбітр **нації**.

Право **нації** на самовизначення.

Сумжні поняття: народ, народність; етнос.

Спільнокореневі слова: національний прикм.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ / СОБОРНІСТЬ

фр. indépendance, пол. niepodległość/niezależność, рос. независимость.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Лексикографовані значення:

абстр. іменник до **незалежний**: який не залежить від кого-, чого-небудь, не підкоряється комусь, чомусь; самостійний у міжнародних відносинах та у внутрішніх справах; суверенний (СУМ, 5);

Контекстні значення:

1) **юридично, політично, економічно автономний:** зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і **незалежність** України КУ; «Голосу України» довелося вистояти в часи сумно відомого путчу, розповідати про проголошення Акту про **незалежність**, перші президентські вибори, конституційний процес УК 2005.10.27; архів Володимира Кириловича Українській вільній академії наук у Нью-Йорку, заповідала передати його Україні, як тільки вона здобуде **незалежність** УК 2005.12.08; ми ніколи не святкуємо перемогу під Конопом – подію, яка майже межувала з **незалежністю** України. Ми не святкуємо жодної перемоги УМ 2005.11.01; після краху радянської імперії, коли Україна проголосила свою **незалежність** і відкрилося широке поле для наукових пошуків і досліджень у раніше заборонених сферах суспільствознавства ДТ №38(311), 2000;

2) **вільний від зовнішнього контролю чи впливу:** в успішних країнах dbають про суд та правосуддя, бо знають, що **незалежність** суду, верховенство права і закону дає їм упевненість, сподівання на захищеність та справедливість УК 2005.11.25; інтелектуальна свобода й **незалежність** для них означають передусім фінансову

незалежність від головного об'єкта своїх досліджень – політики, тих чи інших її конкретних суб'єктів ДТ №26(299), 2000.

Колокації та ідіоми:

державна (політична, економічна, енергетична, сировинна) **незалежність**; **незалежність** індивіда (громадянина, політика); боротьба за **незалежність**; гарантії **незалежності**, захист (забезпечення, втрата, ліквідація) **незалежності**.

Суміжні поняття: суверенітет.

Спільнокореневі слова: незалежний *прикм.*, незалежно *присл.*

СОБОРНІСТЬ

пол. sobornosc, *рос.* соборность.

Лексикографовані значення:

1) об'єднаність, неподільність (СУМ);

2) ідея об'єднання всіх етнічних українських земель в єдиній державі (УСЕ) (з кінця XIX ст. поряд із державною **незалежністю** стала однією з двох головних цілей українського визвольного руху).

Контекстні значення:

1) **головний принцип геополітичного устрою України**: децентралізація не може відбуватися за рахунок унітарності та **соборності** України. ДТ №4(429), 2003; такий статус України, який би спирався на природно-історичні особливості регіонів, протидіяв федералізації та унеможлилював втрату державою **соборності** ДТ 16(441), 2003; на підставі аналізу економічного розвитку дійшов висновку, що політична самостійність та **соборність** України є необхідною передумовою її економічної та культурної розбудови МСІУ 1997; найбільше говорили про **соборність**, **соборності** не вистачає й зараз УМ 2006.01.24; минулорічні події листопада-грудня, відновлення справжньої демократії, вияв вірності ідеалам **соборності** стали не просто буденним епізодом. УК 2005.11.24;

2) **єдність (політична, релігійна тощо)**: мова і віра – софійні символи **соборності** народу УМ 2006.01.21; Владика Володимир незмінно відстоював **соборність** і цілісність української Церкви УМ 2005.12.09; готові продовжувати боротьбу за національну **Соборність** та Солідарність, у чому й вбачаємо модель тієї «надії», що її вимагають від нас сьогоднішні критики ДТ 18(393), 2002; діємо регіонально, і думаємо не глобально, а українська національна ідея не працює на **соборність** ні нації, ні держави, на творення вітчизняної наукомісткої економіки та інноваційної спільноти загалом ДТ №24(499), 2004; українська ж нація тягнє до **соборності**. А це такий високий тип братерства людей, котрий передбачає солідарність дій і духовне єднання ДТ №36(564), 2005;

3) **державне свято (з великої літери)**: музей «Берегиня», що з'явився з її легкої руки, – ровесник української незалежності. Він відчинив свої скромні двері для дітвори 22 січня 1991 року – у день **Соборності** України УК 2006.01.06; після цього до підручників з історії повернувся «перший президент України Михайло Грушевський», а свято **Соборності** – об'єднання УНР з Західноукраїнською Народною Республікою – перетворилося у державне ДТ №7(382), 2002.

Колокації та ідіоми:

ідеали (ідея) **соборності**; **Соборність** України.

Суміжні поняття: незалежність, суверенітет.

Спільнокореневі слова: соборний *прикм.* соборно *присл.*, соборник.

ОСВІТА

фр. éducation, *пол.* edukacja/kształcenie, *рос.* образование.

Лексикографовані значення:

1) сукупність знань, рівень, ступінь знань тощо здобутих у процесі навчання; освіченість (СУМ, 5);

2) загальний рівень знань (у суспільстві, державі тощо) (СУМ, 5);

- 3) процес засвоєння знань; процес поширення знань і культури, піднесення рівня знань; навчання (СУМ, 5; УСЕ);
 4) система навчально-виховних заходів (СУМ, 5);
 5) система закладів і установ, через які здійснюються ці заходи (СУМ, 5);
 6) письменність, грамотність (СУМ, 5).

Контекстні значення:

1) **одне із прав й одночасно обов'язків громадянина, гарантованих Конституцією:** громадяни мають право безоплатно здобути вищу **освіту** в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі КУ; повна загальна середня **освіта** є обов'язковою КУ;

2) **одна із соціально-економічних сфер функціонування держави:** Литвин вважає за потрібне спрямувати кошти, отримані від продажу ВАТ «Криворіжсталь», передусім на такі сфери, як **освіта**, медицина, агропромисловий комплекс, вугільна галузь УК 2005.10.27; своєю чергою, **освіта** і наука самі стають рушієм суспільного розвитку УК 2006.02.03; лівоцентристські політики переносять соціальну опіку на сферу **освіти** й інформації, підтримуючи життєво найважливіші точки суспільної нервової системи ДТ 47(371), 2001;

3) **фах:** у мене економічна та юридична **освіта** ДТ №48(321), 2000; хтось проходить послідовно всі етапи академічної професійної **освіти**. Інші вибирають свій метод: дивляться спектаклі, сидять на репетиціях, слухають записи ДТ №20(344), 2001;

4) **власна назва:** в Україні існувало видавництво «**Освіта**». Навіщо було створювати «Педагогічну пресу»? ДТ №39(363), 2001.

Колокації та ідіоми:

національна система **освіти**; заклади **освіти**; **освітні** організації; **відділ** освіти; галузь **освіти**; організація **освіти**; здобувати (мати) **освіту**; академічна (гуманітарна, економічна, юридична, музична; професійно-технічна) **освіта**; початкова (середня, вища) **освіта**; післядипломна **освіта**; стандарти **освіти**.

Суміжні поняття: педагогіка, навчання, едукція, знання.

Спільнокореневі слова: освіченість, освічений *прикм.*, освітній *прикм.*, освітянський *прикм.*, освітянин, освітянка.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ / ПАРЛАМЕНТ

фр. parlement (parlementarisme), *пол.* parlament (parlamentaryzm), *рос.* парламент (парламентаризм).

з англ. *parliament*, *фр.* *parlement* від *фр.* *parler*: «говорити» (СІС, ст. 503).

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ

Лексикографовані значення:

1) система державного буржуазного управління, за якою законодавча влада належить виборному парламентові (СУМ 6);

2) система правління, при якій існує сформований шляхом виборів парламент, що ухвалює закони, має вплив на діяльність та формування уряду (УСЕ).

Контекстні значення:

система політичної організації держави: монополізація державної влади представниками «Права і справедливості» суперечить засадам **парламентаризму** і порушує політичну рівновагу УМ 2005.10.28; створення більшості у ВР і перехід до неї всієї законодавчої влади свідчать про те, що законотворчість втратила публічну природу, про глибоку кризу **парламентаризму** в Україні ДТ 36(309), 2000; комуністам боротися за **парламентаризм** сам Маркс велів – вони за ліквідацію інституції президентства виступають із часу створення КПУ ДТ №7(331), 2001.

Колокації та ідіоми:

ідеї **парламентаризму**; криза **парламентаризму**.

Суміжні поняття: абсолютизм, меритократія, монархія.

Спільнокореневі слова: парламентарний *прикм.*

ПАРЛАМЕНТ

Лексикографовані значення:

- 3) законодавчий орган буржуазної держави, побудований повністю або частково на виборних засадах (СУМ, 6);
- 4) представницький законодавчий орган, який формується на виборній основі (УСЕ);
- 5) найвищий законодавчий представницький орган конституційної держави (СУМ, 6);

Контекстні значення:

1) **одна зі структурних одиниць системи влади:** *народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп КУ; розбіжності в поглядах щодо концепції територіальної реформи між депутатами владної коаліції у парламенті мало не призвели до розколу уряду УК 2005.11.11; державний рух коштів має контролюватись на центральному рівні парламентом, а на усіх інших – громадськими організаціями і зацікавленими особами. УК 2005.12.01; адміністрація, як і мудрий перевізник, комбінацію з трьома малосумісними діючими особами – парламентом Криму, урядом автономії і меджісісом кримських татар – розв'язала як і було заплановано ДТ №26(299), 2000;*

2) **будівля, де засідає парламент:** *вона встигала побувати і коло будівель уряду, парламенту, Верховного суду, Маріїнського палацу і навіть у Кончі-Засні, де засідає тодішній глава держави УК 2005.10.28.*

Колокації та ідіоми:

однопалатний (двопалатний) парламент; депутат парламенту; засідання парламенту; вибори до парламенту.

Суміжні поняття: Верховна Рада, Сейм, Рейхстаг, Конгрес.

Спільнокореневі слова: парламентарний прикм., парламентський прикм., парламентар, парламентарій.

ПАРТІЯ

*фр. parti, пол. partia, рос. партия.*з лат. *pars (partis)*: «частина, галузь, відділ» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) добровільний бойовий союз однодумців-комуністів, організований з представників робітничого класу, трудящих селян і трудової інтелігенції Радянського Союзу; Комуністична партія Радянського Союзу (СУМ, 6);

2) політична організація, що виникла, діє та об'єднує своїх членів навколо визначеної програми, гасла чи керівника; прагне досягнути поставленої мети шляхом здобуття державної влади, її утримання тощо (УСЕ; СУМ, 6);

3) група осіб, об'єднаних спільністю яких-небудь політичних і економічних інтересів, за які вони борються, що може виникнути як опозиція всередині більшого угруповання, в середовищі представників одного класу (СУМ, 6).

Контекстні значення:

поняття функціонує в сучасному суспільно-політичному дискурсі головно зі значенням «політична організація, що виникла, діє та об'єднує своїх членів навколо визначеної програми, гасла чи керівника; прагне досягнути поставленої мети шляхом здобуття державної влади, її утримання тощо»: *бачу і зараз багато проблем, дуже невдоволений деякими процесами, які в ній є, але в цілому, думаю, державотворчий елемент у цій партії дуже сильний УМ 2005.11.01; Македонія – єдина на Балканах країна, де дозволено створення партій на національній основі. У країні діє чотири албанські партії, дві з яких дуже впливові ДТ №10(334), 2001; громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод КУ.*

Колокації та ідіоми:

політична партія; партія влади; опозиційна партія; права (ліва) партія; легальна (нелегальна) партія;

робітнича (селянська) **партія**; лідер (представник) **партії**; створити (розпустити) **партію**; з'їзд **партії**; фракція ... **партії** у Парламенті;
 Комуністична **партія** України, Комуністична **партія** Західної України, Українська комуністична **партія**, Комуністична **партія** Східної Галичини
 Консервативна **партія**
 Лейбористська **партія**
 Ліберальна **партія**
 Ліберально-демократична **партія**
 Народно-соціалістична (трудова) **партія**
 Націонал-соціалістична робітнича **партія**
 Національно-демократична **партія**
 Національно-демократична **партія**
 Об'єднана народна **партія**
 Об'єднана селянська **партія**
Партія екологічного захисту
Партія свободи
 Революційна українська **партія**
 Республіканська **партія**
 Республіканська **партія**
 Соціал-демократична **партія**
 Соціалістична **партія**
 Українська демократична **партія**
 Українська народна трудова **партія**
 Українська **партія** соціалістів-революціонерів
 Українська **партія** соціалістів-федералістів
 Українська радикальна **партія**
 Сумжні поняття: ліві, праві
 Спільнокореневі слова: партійний *прикм.*, партійно *присл.*, партієць; багатопартійність; парт. ...: парткабінет, партквиток, партколегія, партком, парткомівський *прикм.*, парткомісія, парткомітет, партконференція.

ПАТРІОТИЗМ

фр. patriotisme, *пол.* patriotyzm, *рос.* патриотизм.

ПАТРІОТИЗМ: ПАТРИОТ з гр. πατριότης: «земляк, співвітчизник» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви й подвиги (СУМ, 6);

2) позиція, яка поєднує відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом та повагу до інших народів і пошану до їхніх суверенних прав (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **громадянська позиція**: в тих словах, які ви наводите, бачу сильні патріотичні нотки. **Патріотизм** проявляється не в балачках, а у справах стосовно свого міста УК 2005.12.29; у політиці я все своє свідоме життя. Я зростаю у атмосфері націонал-патріотизму, оскільки мій батько, Роман Шухевич, був активістом визвольного руху УМ 2005.11.26;

2) **одна із рис, ознак, характеристик сучасної державної нації**: удосконалення однаково потребують усі чотири складові державного будівництва: політична, адміністративна, гуманітарна, методологічна. [...] Гуманітарна, яка «відповідає» за виховання суспільства в дусі національної гідності, державного патріотизму, високої свідомості та культури УК 2005.11.04; єдиним мірилом справжнього патріотизму і національної гордості стане висока якість вітчизняних виробів УК 2005.11.19; ідеологи патріотизму переконані: населення України можна зробити українським по духу за допомогою високої культури ДТ №19(343), 2001; не наповнені донині душі українців тим, без чого не буває ні вільної особистості, ні незалежної держави – гідністю й патріотизмом. ДТ №11(436), 2003;

3) у лапках означає відсутність патріотизму: «поруч не бажано!», в одному холопському списку бути – із людьми давно збанкрутілими, хоч би скільки не розводилися вони про свій «патріотизм» та любов до Вітчизни, яку давно спродали за шмат дорожньої [...] ковбаси УМ 2005.12.07.

Колокації та ідіоми:

демократичний (радянський, революційний, територіальний) патріотизм; ідеологи патріотизму; знев. квасний патріотизм, ура-патріотизм.

Суміжні поняття: націоналізм.

Спільнокореневі слова: патріотичність, патріотичний прикм., патріотично присл., патріот, патріотка.

ПЛЮРАЛІЗМ

фр. pluralisme, пол. pluralizm, рос. плюрализм.

з лат. pluralis: «множинний» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) ідеалістичне філософське вчення, світогляд, за яким в основі світу і його явищ лежать численні самостійні, незалежні духовні сутності; протилежне монізм (СУМ, 6);

2) демократичний принцип устрою, який допускає співіснування в певній господарській структурі різних форм власності, виявляє повагу до суспільних і культурних відмінностей, а також гарантує різним суспільним і політичним силам (політичним партіям) право висловлювати свої інтереси та брати участь у здійсненні влади (УСЕ);

3) філософський погляд, згідно з яким в дійсності чи в пізнанні існує (діє) багато різних, незалежних основних елементів (субстанцій, принципів, факторів, сил тощо) (УСЕ).

Контекстні значення:

1) характеристика політичної системи, устрою чого-н.: необхідно, щоб бюрократичні структури були спроможні сприймати існуючий політичний плюралізм і усвідомлювати наслідки дії державних органів для різних соціальних груп УК 2006.01.27; у соціальних процесах існує так званий закон маятника. Якщо довго затискати політичну систему, вона потім безповоротно хитнеться в біг більшого плюралізму, що й відбулося в Україні УМ 2005.11.30; конституційна норма про відокремлення церкви від держави і школи від церкви є – за об'єктивного і неупередженого аналізу – не більш ніж конкретизацією статті 15 Конституції, якою закріплено ідеологічний плюралізм як одну з фундаментальних засад суспільного життя в Україні ДТ №48(321), 2000;

2) співіснування різних (політичного, економічного, культурного) форм життя як принцип устрою правового суспільства: не минули даремно й роки виховання молоді в дусі толерантності, ідейного плюралізму й зрівноваженого ставлення до думки інших УМ 2005.12.01; опозиція теж не відзначилася помітними успіхами ні в законотворчій діяльності, ні в досягненні незалежності судів та хоча б якогось плюралізму в мас-медіа. ДТ №18(443), 2003;

3) співіснування багатьох поглядів, підходів, думок з приводу чого-н.: члени Кабінету Віктора Андрійовича за час його прем'єрства продемонстрували безпрецедентний плюралізм, оцінюючи як дії свого керівництва, так і ефективність обраного курсу ДТ №28(301), 2000; такий плюралізм оцінок не надто надихає не лише великий, а й середній і дрібний бізнес ДТ №9(537), 2005.

Колокації та ідіоми:

політичний (ідейний, економічний, суспільний) плюралізм; плюралізм думок.

Суміжні поняття: демократія.

Спільнокореневі слова: плюралістичний прикм.

ПОВСТАННЯ

фр. insurrection, *пол.* powstanie, *рос.* восстание.

Лексикографовані значення:

масовий збройний виступ (СУМ, 6, ст. 694);

Контекстні значення:

1) **конфлікт, метою якого є зміна влади (системи, режиму):** успішне антигетьманське **повстання** під керівництвом Директорії призвело до зміни режиму ДТ №37(310), 2000; саме високопоставлені чини правоохоронних органів першими оголосили про рішучу готовність не допустити **повстання** ДТ №44(519), 2004;

2) **акт громадянської непокорі; організоване протистояння владі (системі):** колишній полковник Радянської Армії політв'язень Микола Кузнецов організував у тюрмі **повстання**. УК 2005.12.16; як оцінюють вони події за рік, що минув після **повстання** Майдану і майданів, які бачать помилки і надії на просвіток? УМ 2005.11.01; наприкінці війни спалахнули великі антифашистські **повстання**, і ставлення радянського режиму до цих подій виразно продемонструвало справжні цілі і завдання Сталіна в Східній Європі ДТ №28(301), 2000;

3) **факт історії народу:** Український інститут національної пам'яті виконає свою місію, якщо зуміє підняти пласти суспільної свідомості українського народу, свідомості, яка матеріалізувалася у витворах матеріальної культури (будівлях, храмах, соборах тощо), у народних рухах, **повстаннях**, революціях, піснях, художніх творах краєвих митців, політичних програмах, універсалах, маніфестах і була об'єднана єдиними духовними мотивами УК 2005.11.01; повз увагу допитливого хлопчика не пройшли наслідки скасування кріпацтва, події, пов'язані з **повстанням** 1863 року, діяльність українських громад на Сході України та товариства «Просвіта»... УК 2005.12.17;

4) **дії, скеровані на збереження старого (часто негативного) укладу життя (часто в лапках):** водночас його – Шиви – методи роботи спровокували **«повстання»** частини старих кадрів нереформованого УТ-1, «читців» «темників» та іже з ними УМ 2005.10.28.

Колокації та ідіоми:

повстання мас (селян, робітників); народне (селянське) **повстання**; мирне (збройне)

повстання.

Древлянське **повстання** 945

Народне **повстання** в Україні та Білорусі 1594–1596

Повстання боксерів 1899–1901

Повстання Костюшка 1794

Повстання сипаїв 1857–1859

Суміжні поняття: (політичний) рух.

Спільнокореневі слова: повставати, повстати, повсталий *прикм.*, повстанський *прикм.*, повстанець.

ПОЛІТИКА

фр. politique, *пол.* polityka, *рос.* политика.

з гр. політкіа: «державна діяльність» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) цілі й завдання, що їх ставлять суспільні класи в боротьбі за свої інтереси; методи і засоби досягнення цих цілей і завдань (СУМ, 7);

2) загальний напрям, характер діяльності держави, певного класу або політичної партії (СУМ, 7; УСЕ);

3) події та питання внутрішньодержавного й міжнародного суспільного життя (СУМ, 7);

4) перен., розм. лінія поведінки в чому-небудь, певне ставлення до кого-, чого-небудь (СУМ, 7);

5) цілеспрямована діяльність у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами й народами, пов'язана із боротьбою за здобуття або утримання державної влади, як знаряддя регулювання і формування цих стосунків (УСЕ).

Контекстні значення:

програма (принципи, правила) дій, заходів тощо: на підставі указу Президента при облдержадміністраціях створено спеціальну раду з питань залучення іноземних інвестицій, яка покликана впроваджувати державну **політику** в галузі інвестицій, створювати найбільш сприятливі умови для інвесторів ДТ №31(406), 2002; експерти вважають, що, запроваджуючи нові правила поводження з готівкою, Національний банк продовжує свою **політику** стабілізації валютного ринку УМ 2005.10.27; спрямована на макроекономічну стабілізацію **політика** уряду призвела до того, що компанії були змушені реструктуруватися та швидко пристосуватися до нових умов діяльності ДТ №12(336), 2001; ринок зернових України продовжує залишатися ринком покутців (попиту), котрі через значну пропозицію зернових диктують цінову **політику** зерновиробникам ДТ №31(406), 2002.

Колокації та ідіоми:

антимонопольна (цінова, монетарна) **політика**; економічна (культурна, соціальна) **політика**; активна (велика, жорстка) **політика**; **політика** компромісу (стримування); **політика** партії (уряду); кадрова **політика**.

Політика подвійних стандартів.

Суміжні поняття: влада.

Спільнокореневі слова: політичність, політичний *прикм.*, політично *присл.*, політик.

ПОПУЛІЗМ

фр. populisme, *пол.* populizm, *рос.* популизм.

з лат. *populus* «народ»

Лексикографовані значення:

1) просте отожднення демократії з необмеженою реалізацією волі більшості (УСЕ);

2) пропагування політичних цілей незалежно від наявних партій та інституцій через безпосереднє звернення до народу з метою тиску на владу, політичну еліту (УСЕ).

Контекстні значення:

заходи, прийоми тощо, скеровані на почуття, інстинкти людей, метою яких є маніпуляція думкою народу; демагогія: така політика не повинна бути заручницею короткострокового політичного **популізму**. Необхідно, щоб вона базувалася на довгостроковій економічній стратегії і рік за роком наповнювалася конкретним змістом ДТ №31(456), 2003; зараз Україна опинилась у лаптах передвиборчого **популізму**. УМ 2005.11.17; ЗМІ одержали можливість донести до виборців аргументи сторін, а експерти – оцінити обґрунтованість пропозицій і глибину **популізму** тих, хто критикує, нічого не пропонуючи натомість ДТ №42(315), 2000; не можна допускати **популізму** в формуванні тарифів на тепло-, водопостачання й інші комунальні послуги, що бачимо в окремих регіонах України ДТ №3(428), 2003.

Колокації та ідіоми:

відвертий (цинічний) **популізм**.

Суміжні поняття: демагогія.

Спільнокореневі слова: популістський *прикм.*, популіст, популістка.

ПРА́ВІ / ПРА́ВІЙ

фр. droite, *пол.* prawica, *рос.* правые.

Лексикографовані значення:

1) представники реакційних, консервативних партій або течій всередині комуністичної партії, ворожих її генеральній лінії (СУМ, 7, ст. 502);

2) визначення консервативних угруповань, які вважають найбільшою цінністю повагу до традицій, авторитету, суспільної ієрархії, а також стриманість у проведенні змін у соціально-економічній й політичній системах (УСЕ, ст. 1103);

Контекстні значення:

консервативні партії, а також парламентські фракції таких партій, що захищають інтереси великих і середніх власників: найбільшою несподіванкою опитування стало те, що **праві** партії – такі, як УНП (1,1%) та Рух (0,7%), поступилися у Львові комуністам (1,6%) та «Регіонам» Януковича (1,2%) УМ 2005.11.01; у результаті поразки соціал-демократів до влади приходять **праві** та ліберальні партії, але загублені соціалістами голоси підбираються найчастіше не **правими** і **центристами**, а **ультраправими** ДТ №18(393), 2002; президент, олігархи, деякі **праві** партії, а народ залишається обманутим, і система зберігається в незмінному вигляді ДТ №19(343), 2001.

Колокації та ідіоми:

представники **правих**; дії (позиція, політика) **правих**.

Суміжні поняття: ліві; партія.

Спільнокореневі слова: правішати.

ПРАВО

фр. droit (loi), *пол.* prawo, *рос.* право.

Лексикографовані значення:

1) законодавство; здійснювана державою форма законодавства, залежна від соціального устрою країни (СУМ, 7);

2) система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил (норм) поведінки, що виражають волю пануючого класу (в експлуататорському суспільстві) або всього народу (в соціалістичному суспільстві) (СУМ, 7; УСЕ);

3) виборвані народом справедливі соціальний лад і законодавство (СУМ, 7);

4) інтереси певної особи, суспільної групи і т. ін., які спираються на закон, релігійні заборони, давні звичаї і т. ін. (СУМ, 7);

5) обумовлений постановою держави, установи і т. ін. захист інтересів і можливостей особи щодо участі в чому-небудь, одержання чогось і т. ін. (СУМ, 7);

6) сукупність правових норм кодифікована за галузями (УСЕ);

7) сукупність міжнародних угод, договорів, що регулюють взаємовідносини держав у певних питаннях (СУМ, 7);

8) обумовлена певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь, користуватися чим-небудь (СУМ, 7);

9) перевага, привілей, пільга, надані кому-, чому-небудь (СУМ, 7);

10) офіційний дозвіл, допуск до виконання якихось обов'язків, до зайняття певної посади, вступу до вузу і т. ін. (СУМ, 7).

Контекстні значення:

1) **визнана суспільством, закріплена законодавчо можливість якоїсь чинності:** Нацбанк повинен мати **право** вступати у контакти з органами банківського регулювання і контролю іноземних країн УК 2005.11.08; чи переконливий аргумент «ми не готові» і «у нас немає грошей», коли йдеться про фундаментальні **права** людини – на свободу й особисту недоторканність? ДТ №12(487), 2004;

2) **узаконена можливість користуватися, володіти чим-небудь:** замість змагання державотворчих амбіцій ми з жахом спостерігали боротьбу за **право** мати вищий заміський котедж чи міуніципальний паркан УК 2005.10.28; за словами директора ботанічного саду академіка Валерія Єжова, протягом кількох років питання **права** на використання всієї території ДНБС залишалося невирішеним ДТ №24(399), 2002;

3) **узаконена можливість вимагати захисту своїх інтересів:** головні розбіжності стосувалися питань сексуальної освіти дітей і їхнього **права** на медичне обслуговування ДТ №20(395), 2002; йдеться про захист **прав** і законних інтересів осіб, котрі володіють авторськими й суміжними правами на аудіовізуальні твори та фонограми ДТ №43(316), 2000.

Колокації та ідіоми:

об'єктивне (суб'єктивне, моральне) **право; право** голосу (вибору); адміністративне (екологічне, земельне, карне, карно-процесуальне, конституційне, трудове, фінансове, цивільне, цивільно-процесуальне) **право; право** сильного, **право** оренди землі, **право** на професію (на помилку, на самооборону, на озброєну охорону, на рідне слово, на смерть); **право** лівої руки, **право** першої ночі, **право** сильного;

система права;

входити (увійти, вступити) в [свої] **права**, давати (дати) **право**, з повним **правом**, мати **право, на правах, на рівних правах**.

Магдебурзьке право.

Суміжні поняття: держава.

Спільнокореневі слова: правовий *прикм.*, правний *прикм.*; право...: правовідносини, правознавець, правознавство, правомірний *прикм.*, правомірність, правомірно *присл.*, правочинний *прикм.*, правомочність, правонаступник, правопорушення, правопорушник, правопорушниця, правопорядок, правосвідомість, правосуддя, правосудний *прикм.*

ПРЕЗИДЕНТСТВО / ПРЕЗИДЕНТ

фр. présidentialisme, *пол.* prezydentalizm, *рус.* президентство.

ПРЕЗИДЕНТ: з лат. *praesidens (praesidentis)*: «той, що сидить спереду» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) пост, посада президента; діяльність на цій посаді протягом певного часу (СУМ, 7);

2) територія, область, підвладна президентові (СУМ, 7).

Контекстні значення:

1) **президентська форма правління:** *ідея ротатії президентства в ЄС між усіма членами цієї організації здавалася дуже вдалою* ДТ 2(377), 2002;

2) **період перебування на посаді президента:** *з початком президентства Віктор Ющенко, перш за все, почав виконувати власну передвиборчу обіцянку про виведення наших військ з Іраку* УМ 2005.10.28; *припускаю, що й він на початку своєї каденції не планував вдаватися до тих порушень, які так тишино розбуяли наприкінці його президентства* УМ 2005.11.17.

Колокації та ідіоми: президент держави; президент корпорації; президент Національної академії наук України.

Суміжні поняття: керівник, лідер.

Спільнокореневі слова: віце-президент, президентський *прикм.*

ПРОФСПІЛКА

фр. syndicat, *пол.* związek zawodowy, *рус.* профсоюз.

Лексикографовані значення:

професійна спілка (СУМ, 8).

Контекстні значення:

громадська організація, створена на принципі професійної належності її членів: *наболілі запитання намагався знайти відповідь V з'їзд профспілки працівників державних установ України, який днями відбувся в столиці* УК 2005.12.14; *профспілка будівельників ще якось ворушиться, а де голос інших професійних громадських організацій у розв'язанні згаданих вище проблем?* УК 2005.11.25; *130 шахтарів, які представляють Незалежну профспілку гірників України, притинили акцію протесту в Києві. Як повідомляє прес-служба Кабінету міністрів, цього вдалося досягти за підсумками останніх переговорів уряду із шахтарськими профспілками* ДТ №28(403), 2002; *одним з основних напрямків діяльності профспілки було і залишається налагодження цивілізованих, законних відносин триади – працівників, роботодавців та держави, аби утверджувати в суспільстві засади соціальної справедливості та партнерства* УК 2005.12.14.

Колокації та ідіоми:

голова **профспілки** (профспілкового комітету); комітет **профспілки**; **профспілка** будівельників (вчителів, транспортників, шахтарів); **профспілка** шахти (вищої школи).

Національний конгрес **профспілок**. Федерація незалежних **профспілок**.

Суміжні поняття: громадська організація.

Спільнокореневі слова: профспілковий *прикм.*

РЕВОЛЮЦІЯ

фр. révolution, пол. rewolucja, рос. революция.

з *фр. révolution* від лат. *revolutio*: «розгортання, переворот» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) докорінний переворот у житті суспільства, який призводить до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового, прогресивного (СУМ, 8);

2) переворот у якій-небудь галузі, що призводить до докорінного перетворення, удосконалення чого-небудь (СУМ, 8; УСЕ);

3) радикальна зміна суспільної структури, політичного устрою, державної влади, економічної системи; як правило насильницька, пов'язана з примусом і збройною боротьбою, іноді у формі мирного процесу (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **історична подія, пов'язана з докорінною зміною існуючого ладу, системи:** *XX століття прокотилося по людських долях трьома революціями, двома світовими війнами, досвідом тоталітаризму з його репресіями і руйнацією ustalених цінностей* ДТ №11(486), 2004; *в мені тривала нехтіть до слова «революція», поки в мене це слово асоціювалось із Жовтневою революцією. Коли ж ці асоціації зникли, я почав цілком спокійно вживати словосполучення «Помаранчева революція»* УМ 2005.11.17.

Колокації та ідіоми:

Помаранчева **революція**; Студентська **революція** на граніті; **революція** Гвоздик; буржуазна (соціалістична, пролетарська) **революція**; жовтнева (лютнева) **революція**; промислова (соціальна, сексуальна) **революція**.

Суміжні поняття: еволюція, трансформація, перетворення.

Спільнокореневі слова: революційність, революційний *прикм.*, революційно *присл.*, революціонізація, революціонізм, революціонізований *прикм.*, революціонізування, революціонізувати, революціонізуватися, революціонер, революціонерка.

РЕГІОН / РЕГІОНАЛІЗМ

фр. région, пол. region, рос. регион.

з лат. *regio (regionis)*: «область, округ» (СІС).

РЕГІОН

Лексикографовані значення:

1) певна територіальна одиниця (район, область, зона), що відрізняються з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними тощо) (СУМ, 8);

2) умовно виділений простір, який відрізняється від прилеглої території природними або набутими властивостями (УСЕ).

Контекстні значення:

у сучасному українському суспільно-політичному дискурсі це поняття функціонує переважно зі значенням «певна територіальна одиниця, що відрізняються з-поміж інших специфічними географічними, геологічними, етнографічними, економічними тощо рисами»: тому учасники «круглого столу» й запропонували концепцію втілення конкурентних переваг Черкащини, яка узагальнює громадське бачення стратегії розвитку регіону з використанням внутрішнього потенціалу бізнесу УК 2005.11.04; *держслужбовці не схильні шукати специфічних конкурентних переваг регіону, вважаючи, що головні ризики інвестування генеруються на національному рівні* УК 2005.11.04; *ініціатива утворення цієї Спільноти належить*

президентам України та Грузії – з метою спільними зусиллями країн Балтійсько-Чорноморсько-Каспійської дуги зміцнювати демократію в цих **регіонах** УМ 2005.11.02; територіальній устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку **регіонів**, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій КУ.

Колокації та ідіоми:

геополітичний (економічний, фізико-географічний) **регіон**; стратегії розвитку **регіону**; економіка **регіону**; конкурентні переваги **регіону**.

Суміжні поняття: район, область, край; територія.

РЕГІОНАЛІЗМ

Контекстні значення:

1) **система заходів щодо самостійного адміністрування (з особливими привілеями) регіоном; форма адміністративної децентралізації: регіоналізм** може виявляти позитивні наслідки, сприяти суспільно-економічному, політичному і культурному розвитку, а може вести до ускладнення його, гальмувати й посилювати негативні тенденції у суспільстві МЄЕ 1996; слабкість центральної влади може призвести до посилення небажаних тенденцій **регіоналізму**, як було, наприклад, в Росії МЄЕ 1996; **регіоналізм** в сучасних умовах висувається як структурна тенденція суспільно-економічного розвитку індустріально розвинутих країн МЄЕ 1996; я давно є активним прибічником кримського **регіоналізму** і вважаю, що це найскладніший, найцікавіший і найперспективніший регіон України ДТ №29(454), 2003; на зміну «кримському синдрому» прийшов новий – «северодонецький». Терміни «**регіоналізм**» і «сепаратизм» почали сприйматися як синоніми ДТ №46(574), 2005;

2) **інтеграційна взаємодія країн на регіональному рівні: якщо ці прогнози виправдаються, азіатсько-тихоокеанський регіоналізм, тобто інтеграційна взаємодія країн на регіональному рівні, стане чинником глобального значення** ДТ №32(507), 2004; цілком можливо, що сьогодні, коли **регіоналізм** тріумфує, а розуміння необхідності згуртування зусиль у боротьбі зі спільною небезпекою очевидно, актуальною стане саме така, уже забута, схема «імперії» ДТ №32(407), 2002.

Колокації та ідіоми:

адміністративний (економічний, етнічний, етнокультурний) **регіоналізм**.

Суміжні поняття: федералізм; сепаратизм; інтеграція.

Спільнокореневі слова: регіональний прикм.

РЕЛІГІЯ

фр. religion, пол. religia, рос. религия.

з лат. religio: «побожність» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) несумісні з науковим світосприйняттям погляди та уявлення, в основі яких лежить віра в існування надприродних сил – богів, духів, душ, в їхнє панування над світом (СУМ, 8);

2) та чи інша віра; віросповідання (СУМ, 8);

3) те, що сліпо наслідують, чому поклоняються (СУМ, 8);

4) суспільно-культурне явище, суть якого окреслює ставлення людини до сфери сакрального (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **одна з форм суспільної свідомості: Перун, поставлений у величній людській подобі на високому пагорбі в Києві князем Володимиром і ним же звергнутий 988 р., коли вводилася християнська релігія** УК 2005.11.10; **спільна молитва за Україну відображає історичну роль церкви та важливе місце релігії в системі духовних цінностей українців усіх віросповідань** ДТ №32(560), 2005; політичні ідеології концентрують свою увагу на політичних та економічних проблемах, залишаючи

морально-етичну й духовну сфери головним чином **релігій** та церкви, при цьому, звичайно, постійно декларуючи прихильність до цінностей тієї чи іншої релігії ДТ №10(385), 2002;

2) певний тип структурування (групування, об'єднання) людей на основі віросповідання: жодна **релігія** не може бути визнана державою як обов'язкова КУ; перебувають за межами своїх країн і не можуть чи не бажають користуватися їх захистом внаслідок переслідувань або побоювання переслідувань за ознаками раси, національності, громадянства, **релігій**, належності до певної соціальної групи чи політичних переконань УК 2005.11.15; як Президент я докладу всіх зусиль, аби ніколи питання мови, **релігій**, ідеології не розколювали Україну УМ 2005.11.22; на території України живуть представники найрізноманітніших **релігій**: і християни, і мусульмани, і їдеї ДТ №27(555), 2005.

Колокації та ідіоми:

основи **релігій**; первісні **релігії**.

Суміжні поняття: духовність, віра, віросповідання; церква, конфесія; Християнство, Іслам, Буддизм; атеїзм.

Спільнокореневі слова: релігійний *прикм.*, релігійність, релігійно *присл.*, релігійник.

РЕСПУБЛІКАНІЗМ

фр. républicanisme, *пол.* respublikanizm, *рос.* республиканизм.

РЕСПУБЛІКАНІЗМ: РЕСПУБЛІКА з лат *respublica* від *res* – справа і *publicus* – суспільний, всенародний (СІС).

Лексикографовані значення:

прихильність до республіки: однієї з форм державного правління (СУМ, 8).

Контекстні значення:

республіканська форма правління (стосовно французького республіканізму): як ми побачимо далі, світськість не вичерпується антиклерикальною боротьбою, але пов'язана також із формуванням моралі (світської), запровадженням ідей **республіканізму** в таких важливих соціальних інституціях, як, наприклад, школа. Постаючи як результат історичної побудови, французький варіант світськості зазнав в своєму розвитку три етапи: епоху заснування (період Великої французької революції), ХІХ століття – період, який можна охарактеризувати як «конфлікт двох Францій», та, нарешті, період прогресуючого світського замирення ДТ №28(403), 2002.

Колокації та ідіоми:

класичний (ліберальний) **республіканізм**; традиція **республіканізму**; теорія політичного **республіканізму**.

Суміжні поняття: республіка; республіканські цінності; демократія; комунізм, консерватизм, лібералізм, монархізм.

Спільнокореневі слова: республіканець, республіканка.

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ЦІННОСТІ *фр.* valeurs républicaines

Контекстні значення:

набір принципів республіканізму (стосовно французького республіканізму): водночас політичний контекст, позначений війною та терором, підштовхнув до запровадження (в 1793 р.) революційних культів (культу богині Розуму, богині Свободи), осереддя яких стали нові **республіканські цінності**, а також – до політико-релігійних переслідувань, край яким могло б покласти відокремлення церкви від держави (яке було прокламовано, як ми зазначили вище, лише в 1795 р.) ДТ №28(403), 2002.

Суміжні поняття: республіка, республіканізм.

РІВНІСТЬ

фр. égalité, пол. równość, рос. равенство.

Лексикографовані значення:

рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому відношенні до засобів виробництва і в користуванні одними й тими ж політичними та громадянськими правами (СУМ, 8).

Контекстні значення:

1) **одна із засад демократичного суспільства:** *основними засадами судочинства є: [...] рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом КУ; ... під єдиною відповідальністю ми розуміємо рівність усіх без винятку перед законом ДТ №36(511), 2004;*

2) **рівне становище політичних сил, гілок влади, ланок суспільства тощо:** *друга частина вашого запитання – про рівність влади і бізнесу УК 2005.12.15; при декларації «рівності всіх» ми все ж таки маємо кілька конфесій із «особливим статусом» ДТ №49(474), 2003;*

3) **становище однієї держави щодо інших держав:** *заснування [...] міжнародної організації для підтримання міжнародного миру і безпеки, заснованої на принципах суверенної рівності всіх таких держав, великих і малих УК 2005.11.04.*

Колокації та ідіоми:

соціальна (політична, економічна) **рівність; рівність** перед законом; **рівність** прав (можливостей, свобод);

гендерна (статева, вікова) **рівність.**

Свобода, **Рівність**, Братерство (Liberte, Egalite, Fraternite).

Суміжні поняття: братерство, свобода; фемінізм.

Спільнокореневі слова: рівний *прикм.*

СВОБОДА

фр. liberté, пол. wolność, рос. свобода.

Лексикографовані значення:

1) відсутність політичного й економічного гноблення, угиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля (СУМ, 9);

2) державний суверенітет (СУМ, 9);

3) перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін. (СУМ, 9);

4) можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі, незалежно (СУМ, 9);

5) філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства (СУМ, 9);

6) легкість, відсутність утруднень в чому-небудь (СУМ, 9).

Контекстні значення:

1) **відсутність контролю за (над) діяльністю індивіда чи суспільства (народу, нації):** *певні романтичні очікування Майдану були двох типів. Перше, в чому всі були єдині – ми не хотіли диктатури і прагнули демократії. Ми хотіли свободи слова і вільного прояву громадської активності УК 2005.11.23; досліджувати, виявляти, піднімати із забуття на різних історичних етапах суспільну свідомість українського народу, в якій домінували прагнення до свободи нації і свободи діяльності вільної особистості, до виборення власної самостійної держави, до вільного цивілізаційного поступу УК 2005.11.01; інтелектуальна свобода й незалежність для них означають передусім фінансову незалежність від головного об'єкта своїх досліджень – політики, тих чи інших її конкретних суб'єктів ДТ №26(299), 2000;*

2) **політичне гасло:** *кожен великий суспільний рух (а великі революції тим більше) має свою Євангелію і робить її мечем. Здебільше ця Євангелія, цей меч – Свобода. А від часів Французької революції це й Рівність і Братерство ДТ №8(433), 2003;*

3) **власна назва:** *Це не буде мітинг, — каже пан Аваков, — швидше, це буде привід для тих людей, хто вважає, що ті події щось дали йому в житті, прийти на площу **Свободи**, побачити друзів, поспілкуватися* УМ 2005.11.04.

Колокації та ідіоми:

внутрішня (інтелектуальна, моральна) **свобода**, **свобода** совісті (вірсповідання); **свобода** слова (творчості); права і **свободи**; право на **свободу**.

Свобода, **Рівність**, Братерство (Liberte, Egalite, Fraternite).

Суміжні поняття: братерство, рівність, фемінізм.

Спільнокореневі слова: *свобідний прикм., свобідно присл.; свободо...: свободолюбність, свободолубство, свободолубний прикм., свободолуб.*

СОЦІАЛІЗМ

фр. socialisme, пол. socjalizm, рос. социализм.

з *фр. socialisme* від лат. *socialis*: «суспільний» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) перша фаза комуністичної формації, суспільний лад, що приходить на зміну капіталізму, заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з марксистсько-ленінською партією (СУМ, 9; УСЕ);

2) учення про побудову такого суспільного ладу (СУМ, 9);

3) збірна назва різних дрібнобуржуазних і буржуазних вчень про реформу капіталістичного суспільства шляхом залагоджування антагоністичних суперечностей (СУМ, 9);

4) соціальна ідеологія, що ставить за мету усуспільнення власності та справедливий розподіл благ (УСЕ);

5) суспільний рух, який ставив за мету здійснення принципів наукового соціалізму (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **суспільно-економічний лад, що, за теорією, має прийти на зміну капіталізму:** *культура суспільного реагування, яка дозволила «перетопити» експортований зі сталініцини соціалізм у формацію, що набагато більше відповідала чеським національним уявленням. Звідси, очевидно, й народився міф про «соціалізм із людським обличчям»* ДТ №5(380), 2002;

2) **у словосполученні з прикметником розвинений має певне іронічне забарвлення і означає: наявність негативних суспільно-економічних проявів у суспільстві (здебільшого в лапках):** *ідея і проекти створення цієї гідроаккумуляторної електростанції, призначеної покривати пікові навантаження, з'явилися у 70-ті роки минулого століття, коли пишним квітом бував «розвинений соціалізм» і його ідеологи виношували планетарні задуми повороту сибірських річок та зрошення середньоазійських пустель* УК 2005.11.22.

Колокації та ідіоми:

світова система **соціалізму**; **соціалізм** з людським обличчям; крах **соціалізму**; плановий (розвинений, науковий, утопічний) **соціалізм**.

Суміжні поняття: комунізм; первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм.

Спільнокореневі слова: соціалістичний *прикм.*, соціаліст, соціалістка.

СУВЕРЕНІТЕТ

фр. souverainete, пол. suwerenność, рос. суверенитет.

з нім. *Souveränität*, *фр. souverainete* (СІС).

Лексикографовані значення:

1) риса, притаманна державі, яка полягає у незалежності від інших держав та самостійності у врегулюванні внутрішніх проблем (УСЕ; СУМ, 9).

2) становище суверена, право верховної влади (СУМ, 9).

Контекстні значення:

1) **виключне право здійснювати верховну владу в державі, незалежно від будь-кого: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ.** КУ;

2) **основний принцип міждержавних, міжнародних, міжнаціональних правових відносин: щодо українсько-російських відносин, Президент України підкреслив, що вони мають вибудовуватися як «принципово дружні», не зачіпаючи суверенітету обох країн** УК 2005.11.17; **все, що стосується держави – захист суверенітету, територіальної цілісності та недопущення втручання у внутрішні справи України** УК 2005.12.02; **тоді Росія, як і решта вищезазначених країн, за словами Президента, «зобов'язалася утримуватися від тиску на Україну, який би загрожував нашому національному суверенітету»** УМ 2005.12.20; **суверенітет – форма демократичного життя, необхідна умова нормалізації та гармонізації міжнаціональних відносин, забезпечення етнополітичної стабільності, зміцнення національної безпеки окремих держав, встановлення рівно-правних міждержавних стосунків та збереження миру** МБЕ 1996; **наші північні сусіди чудово розуміють, що друковане слово є найпотужнішим чинником національного суверенітету.** ДТ №43(316), 2000.

Колокації та ідіоми:

державний (народний, національний) **суверенітет**; енергетичний (інформаційний) **суверенітет**.

Суміжні поняття: незалежність.

Спільнокореневі слова: суверенність, суверенний *прикм.*, суверенно *присл.*

СУСПІЛЬСТВО

фр. société, пол. społeczeństwo, рос. общество.

Лексикографовані значення:

1) сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ (СУМ, 9);

2) сукупність мешканців певної країни (УСЕ);

3) організована соціальна спільнота, яку характеризує доволі високий ступінь єдності, почуття своєї відмінності від інших таких спільнот (УСЕ).

Контекстні значення:

поняття в українському суспільно-політичному дискурсі здебільшого має значення «організована соціальна спільнота людей, яку характеризує доволі високий ступінь єдності, почуття своєї відмінності від інших таких спільнот»: використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі КУ; жваве обговорення в суспільстві викликав Указ Президента України Віктора Ющенка «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» від 11 липня 2005 року УК 2005.11.01; **рішення економічної політики, на мій погляд, є лише півзаходами, які не ведуть до реальних перетворень економіки й суспільства** ДТ №10(334), 2001.

Колокації та ідіоми:

відкрите (громадянське, масове, інформаційне) **суспільство**; постколоніальне **суспільство**.

Суміжні поняття: спільнота, соціум.

Спільнокореневі слова: суспільний *прикм.*

ТОТАЛІТАРИЗМ / ГОЛОДОМОР

ТОТАЛІТАРИЗМ

фр. totalitarisme, пол. totalitaryzm, рос. тоталитаризм.

ТОТАЛІТАРИЗМ: ТГОТАЛІТАРНИЙ з *фр. totalitaire* від лат. *totus*: «весь, цілий» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) тоталітарний режим (СУМ, 10);

2) прихильність до цього режиму, захист його (СУМ, 10);

3) система управління, яка прагнула до цілковитого підпорядкування суспільства державі за допомогою монополії на інформацію та пропаганду, офіційної державної ідеології, обов'язкової для громадян, терору таємних служб, масових монопартиї (УСЕ).

Контекстні значення:

4) **форма державного ладу:** НАТО проводить правильну політику, воно намагася не конфліктувати з Росією, а навпаки, вишукувати там ті здорові сили, які хотіли б відвернути її від **тоталітаризму** УК 2005.11.24; ваша революція [Помаранчева революція] страшенно налякала всю російську владу, підштовхнула її до твердіших кроків у напрямку будівництва особливої форми **тоталітаризму**, якої не існувало раніше на «радянських просторах» УМ 2006.02.01; початковою точкою посткомуністичної трансформації колишніх радянських республік був не традиційний **тоталітаризм**, а авторитаризм, але вже м'який, що розкладається і безсиллий ДТ №34(509), 2004;

5) **політична система, в основі якої лежить ідеологія насильства:** у суспільній атмосфері України, вивільненої від партійної диктатури, не мало би бути неподоланних перепон для того, щоб віддати Жовтневий палац для вшанування пам'яті жертв **тоталітаризму** УК 2005.11.01; серед ступу поблизу Караганди ми поставили пам'ятний хрест на місці, де в страшних сталінських таборах загинули десятки тисяч наших земляків. Вірю, що мої послідовники продовжать цю справу і встановлять там гідний пам'яті жертв **тоталітаризму** монумент УК 2005.12.30; мусимо нарішити сказати собі, що політичний **тоталітаризм** ХХ століття – нацистський, більшовицький – разом спорудив для людства страхотливу шибеницю. ДТ №41(314), 2000;

6) **внутрішньодержавна політика Радянського Союзу:** до речі, «найбільший із Дзержинських», який до 1991 року височів на Луб'янській площі Москви і був одним з головних символів радянського **тоталітаризму**, тепер гріє своїм виглядом серця сталіністів та кадебістів у парку скульптур біля Центрального будинку художника у Москві УМ 2005.11.10; радянський соціалізм сповідував колективізм, практикував **тоталітаризм** та авторитаризм – тому пригнічував розвиток людини, яка, за Гегелем, є «вищою панівною свідомістю» ДТ №13(438), 2003; складний, описаний сучасними істориками як час **тоталітаризму**, залізної завіси тощо. У ньому жили мільйони людей, що склали радянську державу ДТ №47(371), 2001.

Колокації та ідіоми:

економічний **тоталітаризм**; традиційний **тоталітаризм**; комуністичний (посткомуністичний, радянський) **тоталітаризм**; епоха **тоталітаризму**.

Суміжні поняття: диктатура, тиранія, фашизм, сталінізм.

Спільнокореневі слова: тоталітарність, тоталітарний прикм.

ГОЛОДОМОР

фр. génocide ukrainien, пол. głodomor, рос. голодомор.

букв. «голодом морити».

Лексикографовані значення:

штучно організований більшовицькою владою голод в Україні шляхом встановлення завищених хлібозаготівельних планів і примусового вилучення продовольства у селян (УСЕ).

Контекстні значення:

політика СРСР у першій половині ХХ ст. щодо українців; організоване масове винищення українців (з великої і з малої літер): найближчими днями всі ми згадаємо іншу сумну сторінку української історії: **Голодомор**, який забрав десять мільйонів синів і дочок у 1932–33 роках минулого століття УК 2005.11.24; Литва, не тільки її політики, а й широкий загал, громадськість продемонстрували небайдужість до того, що болить нам, долучившись до країн, які визнали **голодомор** 1932 – 1933 років актом геноциду українського народу УК 2005.12.15; це було суто наукове визначення на основі незаперечних доказів, неспростовних аргументів і насамперед прочитання

офіційної радянської преси періоду **Голодомору** УМ 2005.11.10; коли ж понад 8 мільйонів українців помирали від організованого сталінським режимом **голодомору**, за репортажі про «комуністичний рай» в Україні вручалась престижна журналістська премія ДТ №17(392), 2002; наша історія XX ст. була історією боротьби і репресій, боротьбою – з українського боку, репресіями, терором – з боку окупантів, які для підкорення України вдавалися аж до геноциду (**голодомор** 1932 – 1933 років, організований сталінським режимом) УК 2005.11.01; просити прощення в країні за скоєні щодо неї злочини – це питання не лише етичного катарсису, а й політичної відповідальності. Але до сьогодні від офіційної Росії не надійшло жодного сигналу про визнання цієї вини. Більш того, офіційна Росія не просто не визнає цієї вини, – вона не визнає самого факту **Голодомору** УМ 2005.11.26.

Колокації та ідіоми:

сталінський **голодомор**.

Суміжні поняття: голокост, геноцид, етноцид, фашизм, сталінізм.

ТРАДИЦІЯ

фр. tradition, пол. tradycja, рос. традиция.

з лат *traditio*: «передача» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки тощо, які склалися історично й передаються із покоління в покоління (СУМ, 10);

2) передача досвіду, звичаїв, культурних надбань із покоління в покоління (СУМ, 10; УСЕ).

Контекстні значення:

1) **мистецтво запам'ятовування й передавання історії від покоління до покоління (часто без фіксації на письмі):** на думку дослідників, специфічний господарсько-культурний комплекс сибірських українців, в якому поряд з успадкованими **традиціями** значну роль відіграли зв'язки з іншими етнічними групами УК 2005.11.17; зберігалась історико-культурна спадкоємність базатовікових національних **традицій**, що знайшла своє відображення в кращих творчих здобутках сучасних українських архітекторів ДТ №30(405), 2002; купуючи обручки на весілля, ми не замислюємося над походженням і значенням цієї **традиції**. ДТ №24 (399), 2002; національна співоча **традиція** є основою професіоналізму в нашій музиці ДТ №6(431), 2003;

2) **процедура, яка повторюється в однаковий спосіб рік за роком, покоління за поколінням:** загроза для грошово-кредитної політики полягає в тому, що, за **традиціями** світової практики, філії іноземних банків не є юридичними особами і керуються у своїй діяльності банківським законодавством країн, де розміщений материнський банк УК 2005.11.08; для вступу України до НАТО вже є необхідні та достатні передумови, до яких належать – глибока демократична європейська **традиція** українського народу УК 2005.12.16; конгрес цього року довелося проводити двічі. Причин у нас для цього вистачало, бо вже стає поганою **традицією**, що у федерації можуть розглянути проблеми збірних без наставників цих команд УМ 2005.11.01; рідко до Києва приїжджають на гастролі театри з обласних центрів. Приємною **традицією** може похвалитися Закарпатський українській музично-драматичний театр, який щороку показує свій набуток у столиці УМ 2005.11.10.

Колокації та ідіоми:

входити (увійти) **в традицію**; **традиції** українського бароко; (українські) народні (національні) **традиції**;

культурна (мистецька) **традиція**; демократична (політична) **традиція**; успадковані (історичні) **традиції**.

Суміжні поняття: звичай(і); історія; пам'ять.

Спільнокореневі слова: традиційність, традиціоналізм, традиційний прикм., традиційно присл., традиціоналіст, традиціоналістка.

УТОПІЯ

фр. utopie, *пол.* utopia, *рос.* утопия.

з гр. οὐ – не і τόπος – місце: «неіснуюче місце» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) учення про соціальну перебудову, про ідеальний суспільний лад, яке не ґрунтується на науковому розумінні об'єктивних закономірностей суспільного розвитку (СУМ, 10);

2) фантазія, нездійсненна мрія (СУМ, 10);

3) уявлення про ідеальне суспільство, яке відрізняється від критично оцінюваного статус кво (УСЕ);

4) проекти суспільної перебудови, що не враховують реалій і не вказують засобів їхнього досягнення (УСЕ).

Контекстні значення:

щось, чого немає, не існує, не може бути: *сподіватися на повне державне фінансування – утопія.* УК 2006.01.28; *проблеми, пов'язані з російською контрабандою та оптимізацією акцизних ставок, розв'язалися самі собою. Але наразі – це утопія* ДТ №46(319), 2000; *вибору бути людьми або не бути ними, рахуватися із реальністю чи вірити в утопії, бути відповідальними чи вважати, що за нас там усе вирішать* ДТ №51(375), 2002.

Колокації та ідіоми:

комуністична **утопія**; кабінетна **утопія**.

Суміжні поняття: фантазія.

Спільнокореневі слова: утопізм, утопічність, утопічний *прикм.*, утопіст, утопістка.

ФАШИЗМ / СТАЛІНІЗМ

ФАШИЗМ

фр. fascisme, *пол.* faszyzm, *рос.* фашизм.

з іт. *fascismo* від лат. *fascis*: «в'язка хмизу» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) політична течія, що виникла в капіталістичних країнах у період загальної кризи капіталізму й виражає інтереси найбільш реакційних і агресивних сил імперіалістичної буржуазії, а також терористична диктатура монополістичного капіталізму, для якої характерним є розгнуданий шовінізм, расизм, знищення демократичних свобод, розв'язування загарбницьких воєн (СУМ, 10);

2) тоталітарна форма правління, запроваджена 1922 року в Італії, диктатура і культ вождя і підпорядкування йому політичної еліти (УСЕ).

Контекстні значення:

ідеологія, заснована на радикальному націоналізмі, шовінізмі, расизмі, тоталітаризмі, з'явився з більшовизмом і сталінізмом: *над світом нависла коричнева примара фашизму. Його ідеологи галасували про одвічну вищість арійської раси* ДТ №1(325), 2001; *3-поміж усіх основних ідеологій ХХ століття фашизм був єдиною ідеологією, що з'явилася на світ водночас із настанням самого століття.* ЕПД 2000; *слід пам'ятати, що соціалістичні ідеї тоді були знаком доби, не Винниченко їх придумав (він, зрештою, зрозумів, що «з червоного більшовицького яйця виплуплюється фашизм»).* УК 2005.12.08; *Сталін зблизився з гітлерівським фашизмом, який винищує безневинних людей, а ми йому ешелонами посилаємо хліб* ДТ №41(314), 2000; *нашесть гунів і готів змінити татарські пюндрування й європейський колоніалізм, на хвилі звільнення від якого сталася його агонія у двох світових війнах – зіткненні більшовизму й фашизму, що перейшли у холодну війну й сучасне розділення України між Росією і «західним співтовариством»* ДТ №11(386), 2002.

Колокації та ідіоми:

німецький (італійський) **фашизм**; гітлерівський **фашизм**.

Суміжні поняття: тоталітаризм; більшовизм; радикальний націоналізм.

Спільнокореневі слова: фашизація, фашизувати, фашизуватися, фашистський *прикм.*, фашист, фашистка; антифашистський *прикм.*, антифашист, антифашистка.

СТАЛІНІЗМ

фр. stalinisme, *пол.* stalinizm, *рос.* сталинизм.

від Сталін.

Контекстні значення:

1) **тоталітарна форма правління в СРСР, запроваджена Й. Сталіним:** документи про цей злочин **сталінізму** проти людства також упродовж довгих десятиліть ретельно приховувалися в кремлівських архівах і впливли на світ лише 1996 року ДТ №28(301), 2000; зведення Хрущовим рахунків зі **сталінізмом** напередодні XX з'їзду, який відбувся у Москві 24 лютого 1956 року, прозвучило неначе бомба в усіх державах Східної Європи, щоправда, з різним ефектом ДТ №7(331), 2001; Україна будує свою демократію після 70 років – комунізму та **сталінізму**. ДТ №39(414), 2002;

2) **ідеологія насильства: сталінізм** – це зло, а будь-яке насильство над людиною, обмеження її волі, порушення прав – гріхи неспокутні СВ 2006.01.26; російська «п'ята колона» у Севастополі й на теренах Автономної Республіки Крим безкарно поширює комуністсько-імперську міфологію та московсько-реваншистську ідеологію, регенеруючи радянський тоталітаризм та **сталінізм**, породжуючи зневіру в українську державність УМ 2005.11.18.

Колокації та ідіоми:

спадщина **сталінізму**; епоха (період, часи) **сталінізму**; жертви **сталінізму**; засудження **сталінізму**; суд над **сталінізмом**.

Суміжні поняття: тоталітаризм; шовінізм.

Спільнокореневі слова: сталінський *прикм.*, сталініст, сталіністка.

ФЕМІНІЗМ

фр. féminisme, *пол.* feminizm, *рос.* феминизм.

з *фр.* *féminisme* від лат. *femina*: «жінка» (СІС).

Лексикографовані значення:

1) у буржуазних країнах – політичний рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками (СУМ, 10).

2) феміністичний рух – будується на твердженні, що причиною домінування в суспільному житті чоловіків є патріархальні стосунки; аби їх ліквідувати, проголошує програму рівноправної участі жінок і чоловіків у громадському та приватному житті (УСЕ).

Контекстні значення:

1) **теорія рівності статей:** я ж завжди вважала, що **фемінізм** бореться саме за те, щоб жінка мала право вибирати свій шлях у житті самостійно ДТ №36(309), 2000; на обкладинці – портрет незабутньої Соломії Павличко, яка, по суті, принесла ідеї **фемінізму** та гендеру в українське суспільство ДТ №41(314), 2000; подивимося, чи справді в суспільстві «вагомої перемоги **фемінізму**» вимоги до чоловіків значно вищі чи і там, і тут вони цілком традиційні ДТ №15(390), 2002;

2) **ідейна основа організованого руху жінок:** тенденція зародилася на початку 70-х років, коли тверезомислячий **фемінізм** узяв черговий бастион і жінки почали швидко освоювати різноманітні професії, що вважалися колись суто чоловічими ДТ №29(302), 2000; Як, домігшись жіночої рівноправності, зберегти відвічні жіночі привілеї? У цьому сьогодні полягає основне питання **фемінізму**. ДТ №47(422), 2002.

Колокації та ідіоми:

агресивний (примітивний) **фемінізм**; літературний **фемінізм**; гідра **фемінізму**.

Суміжні поняття: (гендерна) рівність.

Спільнокореневі слова: фемінізація, фемінізувати, фемінізуватися, феміністичний *прикм.*, фемініст, феміністка.

ЦЕРКВА

фр. eglise, *пол.* kościół, *рос.* церковь.

Лексикографовані значення:

1) релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості (СУМ, 11);

2) християнська релігійна спільнота, встановлена Ісусом Христом, загал віруючих, що творять одну пільноту (УСЕ);

3) будівля, в якій відбувається християнське богослужіння (СУМ, 11; УСЕ).

Контекстні значення:

у сучасному суспільно-політичному дискурсі це поняття найчастіше функціонує зі значенням «релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості»: Президент зустрівся у Стамбулі із Вселенським патріархом Варфоломієм I, повідомивши, що «українське суспільство чекає на створення єдиної Помісної православної церкви» УМ 2005.11.01; два патріархи – Володимир (УПЦ КП) і Димитрій (УАПЦ) – були вже близькі до того, аби з'єднатися в одну Церкву [...] На жаль, патріарху Володимиру не вистачило років для життя УМ 2005.10.01

Колокації та ідіоми:

канонічна (неканонічна) церква; церква православного (греко-католицького, латинського) обряду; християнська церква, (помісна) православна церква

Англійська (Кальвініська, Лютеранська) церква

Вселенська церква

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ)

Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП)

Українська Грекокатолицька Церква (УГКЦ)

Суміжні поняття: релігія; віра, віросповідання; Бог.

Спільнокореневі слова: церковний *прикм.*, церковник, церковниця, церковно...: церковнопарафіяльний *прикм.*, церковноприходський *прикм.*, церковнослов'янськ., церковнослов'янський *прикм.*, церковнослужитель.

Вікторія Іващенко, к. філол. н.*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2+81'373:001.4

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА-МІНІМУМУ ОСНОВНИХ ТЕРМІНОПОНЯТЬ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ

У статті пропонуємо перелік та визначення основних метапонять, за допомогою яких можна описати такі лінгвістичні об'єкти, як *концепт* та *концептосфера*, враховуючи лише лексико-семантичний рівень їх актуалізації. Пропонований словник-мінімум містить як уже відомі (однак в окремих випадках децю переосмислені та дефінітивно оновлені) у цій галузі лінгвістичного знання термінопоняття, так і введені автором новотвори.

Посилений інтерес науковців до такої універсалії, як *концепт*, спричинив формування на стику лінгвокультурології та когнітивної лінгвістики нової галузі лінгвістичних досліджень – *лінгвістичної концептології* (*лінгвоконцептології*), основною одиницею якої є *лінгвоконцепт* (*лінгвокультурний концепт*) – вербалізований смисл. Оформлення лінгвоконцептології в самостійну лінгвістичну дисципліну ініціюють наукові праці С. Аскольдова, Дж. Лаффала, Р. Павільоніса, О. Кубрякової, С. Нікітіної,

* © В. Іващенко, 2006

Р. Джекендоффа, Л. Барсалоу, Дж. Фодора, В. Колесова, С. Жаботинської, Д. Лихачова, Н. Арутюнової, В. Дем'янка, А. Вежбицької, О. Бабушкіна, В. Карасика, Г. Слишкіна, Ю. Степанова, Ж. Дельоза, Ф. Гваттари, З. Попової, І. Стерніна, О. Селіванової, С. Воркачова, М. Красавського, Т. Космеди, В. Маслової, В. Красних, І. Голубовської, В. Кононенка, В. Жайворонка та ін.

Будь-який об'єкт дослідження вимагає вироблення спеціального термінологічного апарату для його метаопису. Сьогодні метамова опису-моделювання концептуальних структур лише формується, її метаодиночності вимагають свого уточнення, визначення й систематизації, оскільки в наукових працях вживаються непослідовно та ще й в різний спосіб осмислення. Саме пошук такої мови, через посередництво якої може бути описаний той чи інший концепт, як зазначає О. Селіванова [5: 124–125], стає актуальним для всіх концептуальних досліджень. У сучасних наукових працях така мова кваліфікується як *“поняттєва” метамова* [7: 191]. В. Руднєв та Л. Новиков називають таку структуру мовою *“другого рівня”*, або *“надмовою”*, яка, на відміну від *“мови-об'єкта”*, будується як термінологічна система [4; 3: 21–25].

Намагання науковців розв'язати цю проблему, особливо в напрямі пошуку спеціальної мови для опису власне нових лінгвістичних об'єктів, що стали такими в результаті оформлення нових напрямів наукових досліджень у лінгвістиці, зумовлює появу термінів-неонімів, а також запозичених термінів із суміжних галузей знань та впровадження їх у метамову вітчизняного мовознавства. Це проблема, з якою зустрічаються фахівці в усіх гуманітарних науках, що важко піддаються формалізації. Тому метамова в цих галузях знання (і в лінгвістиці зокрема) – це, за визначенням В. Руднєва, та сама природна мова [4] і водночас дещо відмінна від неї.

Нас цікавить лише один аспект цієї проблеми – пошук метапонять, за допомогою яких можна було б описати такі лінгвістичні об'єкти, як *концепт* та *концептосфера*, враховуючи лише лексико-семантичний рівень їх актуалізації. У сучасному мовознавстві спеціально окресленої та систематизованої організації таких понять поки що немає. Деякі термінопоняття, щоправда, у контексті сучасної лінгвістики загалом, і когнітивної лінгвістики зокрема, частково засвідчені в *“Кратком словаре когнитивных терминов”* (за ред. О. Кубрякової, 1997), енциклопедичному словнику *“Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики”* І. Штерн (1998), у навчальному посібнику В. Маслової *“Введение в когнитивную лингвистику”* (2004) та термінологічній енциклопедії О. Селіванової *“Сучасна лінгвістика”* (2006) [1; 2: 30–35; 6; 7].

“Краткий словарь когнитивных терминов” (за ред. О. Кубрякової, 1997) – одна з перших спроб окреслити коло термінопонять когнітивної лінгвістики (зафіксовано 126 терміноодиноч, розроблено 77 словникових статей) і в цьому контексті термінопонять концептуальної семантики (близько 40 термінів). До останніх можна віднести, наприклад, такі термінопоняття, як **асоціація, базовий рівень категоризації, сприйняття, знання, і-мова / е-мова, інформація, категоризація, категорія, когнітивна діяльність, когнітивна метафора, когнітивна модель, когнітивна семантика, когнітивна система, когнітивний розвиток, когніція, концепт, концептуалізація, концептуальна система або структура, ментальний лексикон, ментальна мова, модуль, параметризація, розуміння, пропозиційні моделі / структури, пропозиція, репрезентація, ментальна репрезентація, референція, семантична сітка, скрипт, спільне (загальне) знання, стереотип, схема, сценарій, фрейм** та ін. Термінологічні одиниці в цьому словнику подаються кількома мовами: російською, англійською, в окремих випадках німецькою та французькою. Словникові статті містять розгорнутий опис лінгвістичного об'єкта із посиланнями на джерела інформації [1].

Енциклопедичний словник І. Штерн *“Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики”* (1998) так само, як і попередня лексикографічна праця, презентує не лише

традиційні лінгвістичні реалії, що успішно розвиваються в нових наукових парадигмах, а й актуальні поняття молодих дисциплін сучасної лінгвістики, що почали формуватися в другій половині ХХ ст. на перетині лінгвістики з іншими (гуманітарними, точними та природничими) галузями знань. З-поміж 300 терміноодиниць, зафіксованих у словнику, близько 80 – презентують термінологічний апарат когнітивної лінгвістики, серед яких до основних термінопонять концептуальної семантики можна віднести такі: **асоціація, гештальти лінгвістичні (мовні), енциклопедичне знання, епістема, загальне (спільне) знання, знання, знання про реальність, знання стереотипів, знання сценарію, знання сцени, знання фрейму, значення та смисл, картина світу мовна, категоризація, когнітивна структура, концепт, концептуальна структура, концептуальний граф, ментальна структура, ментальний лексикон, ментальні репрезентації, метафора когнітивна, примітиви семантичні, пропозиція, репрезентація знань, семантична сітка, смислу моделювання, сценарії та плани, фрейм, фреймова семантика, фреймове знання та ін.** Вибрані лінгвістичні реалії подаються чотирма мовами – українською, російською, англійською, німецькою, та описані в статтях двох типів – з розгорнутим (топіковим) та стислим (дефініційним) викладом змісту цих реалій. Статті обох типів супроводжуються інформацією про парадигмальну або дисциплінарну належність терміна; списком референцій, які відтворюють логіко-поняттєві зв'язки в енциклопедичному просторі; списком літератури [7].

У навчальному посібнику В. Маслової “Введение в когнитивную лингвистику” (2004) також йдеться про термінологічну систему когнітивної лінгвістики. Дослідниця зазначає, що вона характеризується не стільки новими термінами, скільки уточненими й уніфікованими термінами, що як такі вже функціонують у лінгвістиці або запозичені з інших наук. До ключових термінів цієї лінгвістичної дисципліни дослідниця відносить близько 20 одиниць, окремі з яких стисло визначає й подає у вигляді невеличкого словничка. З-поміж них вирізняються й термінопоняття власне концептуальної семантики, а саме: **гештальт, знання, картина, категоризація, когніція, когнітивна база, концептуалізація, концептуальна система, концепт, концептосфера, ментальність, схема, сценарій (скрипт), фрейм** [2: 29–35].

Термінологічна енциклопедія О. Селіванової “Сучасна лінгвістика” (2006) містить визначення 1290 термінопонять і традиційних, і новітніх лінгвістичних галузей. Особливу увагу приділено термінології маргінальних мовознавчих дисциплін, у тому числі й термінології когнітивної лінгвістики, яка нараховує 140 основних термінів цієї галузі лінгвістичного знання. До термінопонять концептуальної семантики в цьому масиві зареєстрованих одиниць можна віднести такі: **архетип, асоціація, внутрішній лексикон, вузол, гештальт, граф, екстралінгвальна інформація, енциклопедичне знання, знання, ідеалізована когнітивна модель, інтеріоризація, інформація, категоризація, колективне позасвідоме (безвідоме), концепт, концептуалізація, концептуальна картина світу, концептуальна система, концептуальний аналіз, концептуальний граф, ментальна мова, ментальний лексикон, ментальний простір, ментально-психонетичний комплекс, метамова, мовна картина світу, наївна картина світу, наукова картина світу, почуття, пропозиція, прототип, профілювання, скрипт, стереотип, структури репрезентації знань, схема, схемата, сценарій, фрейм** та ін. У словникових статтях у деяких випадках подано етимологію термінів, хронологію виникнення й розроблення понять, аналіз дискусійних питань і ключових проблем відповідних мовознавчих дисциплін; сучасний стан дослідження, головні ознаки й типи представлених лінгвістичних реалій; їхні синонімічні й антонімічні кореляції, англійські еквіваленти [6].

У нашій статті пропонуємо перелік та визначення як уже засвідчених у наукових працях та лексикографічних джерелах з когнітивної лінгвістики, однак дещо

переосмислених, уточнених та оновлених, так і власне нових термінопонять концептуальної семантики, що їх пропонує автор лінгвістичної розвідки. Авторські новотвори маркуємо значком * (одна зірочка); переосмислені та доосмислені термінопоняття, що їх уже фіксують лексикографічні джерела з когнітивної лінгвістики, – значком ** (дві зірочки); визначені та скореговані автором термінопоняття, що спорадично вживаються в лінгвоконцептологічних дослідженнях, – значком *** (три зірочки); запозичені автором з інших галузей знання та адаптовані до лінгвоконцептології термінопоняття – значком **** (чотири зірочки); авторські терміні-варіанти до вже існуючих у когнітивній лінгвістиці – значком ***** (п'ять зірочок). Визначення термінопонять подаємо стисло; у тих випадках, де це необхідно, після дефініції зазначаємо синоніми, квазісиноніми та гіпероніми з метою показати системні зв'язки між термінопоняттями та узгодити між собою термінопоняття, що вживаються на позначення того самого в різних наукових дослідженнях.

Отже, за вихідні (ключові) для словника металінгвістичного опису концепту vs концептосфери з огляду на лексико-семантичний рівень їх актуалізації беремо терміни:

АБСТРАКЦІЯ** – 1) мисленневий образ (поняття) вищого, ніж попередній, рівня узагальнення, відносно усталений та незалежний від ситуативних змін; ментально-мовний образ класу об'єктів, що має різнорівневу природу, абстрактне поняття як результат абстрагування; 2) поняття, що виявляє себе через сукупність квазіпонять.

АБСТРАГУВАННЯ**** – уявне (в думках) відокремлення одних (окремих) аспектів явищ чи властивостей предметів від інших; процес виявлення абстракцій.

АРХЕТИП [КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО] *див. [ОБРАЗ-] АРХЕТИП.*

АСОЦІАЦІЯ – тимчасовий психосемантичний зв'язок у свідомості людини між двома й більше психічними явищами (ментальними та ментально-мовними образами – відчуттями, уявленнями, почуттями, думками тощо), а також їхніми позначеннями в мові, що відображає зв'язок між тими чи іншими об'єктами навколишнього світу, внаслідок якого одне психічне явище викликає інше; смисловий зв'язок.

ВЕРБАЛІЗАТОР*** – будь-яка знакова одиниця мови, що репрезентує концептуальні структури.

ВІДЧУТТЯ**** *див. [ОБРАЗ-]ВІДЧУТТЯ.*

ВНУТРІШНІЙ ЛЕКСИКОН *див. МЕНТАЛЬНИЙ ЛЕКСИКОН.*

ГЕШТАЛЬТ *див. [ОБРАЗ-]ГЕШТАЛЬТ.*

ГНОСЕМА* – латентний елементарний смисл як фактор пізнання фрагмента дійсності, який ще не оформився в енграму пам'яті, тобто не сформувався як квант знання.

ГОРИЗОНТ**** – співприсутність у сприйнятті того, що не дано в дійсності, і того, що дійсно презентується.

ДЕРЕВО КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАЛЕЖНОСТЕЙ – сітка смислових зв'язків, модель системно-структурної взаємодії елементарних фрагментів знання між собою.

ДОМЕН**** *див. КОНЦЕПТОСФЕРА.*

ЕКОЛОГЕМА* – осмислення особливостей екологічної ситуації, у якій проживає етнос.

ЕКСТРАЛІНГВАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ – інформація про самого себе та довкілля, дійсність, її явища, ознаки, факти і т. ін., протиставлена власне лінгвістичній інформації, тобто інформації про мову, її систему, організацію, закономірності функціонування тощо.

ЕЛЕМЕНТАРНИЙ ОБРАЗ* *див. [ОБРАЗ-]ВІДЧУТТЯ.*

Е-МОВА (ЕКСТЕРІОРИЗОВАНА МОВА) – артикульована та експлікована в графічних знаках мова.

ЕМОТЕМА* – елементарний смисл, що інтеріоризує стале відношення (об'єктивне або суб'єктивне) між людиною (групою людей) і об'єктом, яке виникає на базі її (їх) соціальних / матеріальних та духовних потреб і репрезентується у формі емоційного тону вражень (згадки про щось приємне чи неприємне, що має соціологізований

характер), власне емоцій або почуттів – емоційних процесів, станів, а також загальних настанов особистості (емоційних констант) як емоційного переживання, що досягає найвищого ступеня узагальнення. Синонім: *емоційний компонент змістової (ціннісно-сміслової) структури концепту*.

ЕМОЦІЙНИЙ ОБРАЗ**** – випереджувальне відображення – оцінювання соціального та особистісного смислу навколишніх предметів і явищ, їх відповідності потребам людини, що слугує засобом регуляції стосунків між людиною та довкіллям.

ЕНГРАМА (СЛІД) ПАМ'ЯТІ**** *див. МНЕМІЧНИЙ ОБРАЗ.*

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ЗНАННЯ – найістотніші відомості з усіх галузей знань або максимально повні відомості з якої-небудь однієї галузі знання, якими не володіють пересічні мовці.

ЕТНОЛОГЕМА* – осмислення етнічних особливостей світосприймання, світовідчуття та світобачення, що виявляють себе в психічному складі етносу / нації, структуруючись у таких його мікрокомпонентах, як етнічна / національна самосвідомість (етнічне самоусвідомлення / національна самоідентифікація), ідея, настанова, етнічне / національне почуття, етнічний / національний характер, темперамент, етнічні / національні звичаї, традиції. Синонім: *етнокомпонент змістової (ціннісно-сміслової) структури концепту*.

ЗМІСТ / ЗМІСТОВА СТРУКТУРА КОНЦЕПТУ* – спроектована на окремо взятий фрагмент дійсності через посередництво мовної особистості множинність елементарних смислів (когнітеми, [лого]епітеми, гносеми, емотеми, конатеми, ідіологеми, соціологеми, етнологеми, лінгвокультуреми, топогеми, екологгеми, ідеологеми, міфологеми тощо), що існують у свідомості тієї чи іншої соціокультурної спільноти у формі сконденсованого смислового етимона – “сміслу-цінності”. Синонім: *ціннісно-смісловова структура концепту*.

ЗНАННЯ – селективна, упорядкована в певний спосіб пізнання інформація про світ, соціум та самого себе.

ІДЕОЛОГЕМА*** – осмислення особливостей ідеологічних, а разом із ними й економічних, політичних, релігійних, правових та ін. чинників, які утворюють світоглядну систему настанов та орієнтацій у життєвій і творчій діяльності етносу. Синонім: *ідеокомпонент змістової (ціннісно-сміслової) структури концепту*.

ІДІОЛОГЕМА* – елементарний смисл, що інтеріоризує особистісний досвід як самопізнання, зумовлене факторами усвідомлення, визнання та цінування своєї власної самоідентифікації (самоактуалізації). Синонім: *ідіокомпонент змістової (ціннісно-сміслової) структури концепту*.

ІМАГЕН*** *див. ІОБРАЗ-ІМАГЕН.*

І-МОВА (ІНТЕРІОРИЗОВАНА МОВА) *див. СЕМАНТИКА*

МЕНТАЛЬНОСТІ.

ІМ'Я КОНЦЕПТУ*** – позначений словом, словосполученням або реченням концепт.

ІНТЕРІОРИЗАЦІЯ – рефлексія довкілля та самого себе як складний перетворювальний процес формування образу світу та самого себе, уявлень та знань про світ і самого себе у свідомості індивіда / соціуму.

ІНФОРМАЦІЯ – відомості, сигнали про навколишній світ, про зовнішнє і внутрішнє середовище, що їх сприймає, переробляє й використовує людина в процесі життєдіяльності.

ІНФОРМЕМА*** – якась частина інформації, що надходить у мозок людини, виявляючи себе у різних напрямках пізнання світу та часових проміжках.

КАТЕГОРІЯ – гранично загальне (абстрактне) родове поняття, що має мінімальний зміст (фіксує мінімум ознак класу об'єктів), однак відображає фундаментальні, найбільш суттєві зв'язки та відношення об'єктивної дійсності.

КАТЕГОРИЗАЦІЯ – ментальна операція, мисленнева дія, яка передбачає підведення менш абстрактних (видових) понять під гранично абстрактні (родові) поняття, а отже, об'єднання ментальних образів-понять однорідних предметів, осіб і

явищ у відповідні класи на основі спільної ознаки як вияв граничного абстрагування; класифікація за властивостями.

КВАНТУВАЛЬНИК*** – слово, що вичленовує, виділяє дискретні об'єкти (кванти знань) із недискретної маси інформації, відповідно структуруючі її. Паронім: *квантор*¹.

КВАНТУВАННЯ [ЗНАННСВОГО ПРОСТОРУ]* – конструктивна дія, що формує нові об'єкти знаннєвого простору (кванти знання) шляхом його членування на фрагменти – концепти, концептосфери / когнітосфери / домени, субконцепти, субсфери / субдомени, кластери тощо).

КЛАСТЕР**** – підмножина, група, “пучок” понять, об'єднаних якоюсь спільною ознакою, або спільними ознаками, що є фрагментом ієрархічної структури (дерева концептуальних залежностей).

[КОНЦЕПТУАЛЬНА] КЛАСТЕРИЗАЦІЯ**** – класифікація за поняттями.

КОГНІТЕМА* – смисл, що його генерують усі когнітивні процеси, пов'язані з реалізацією тієї чи іншої когнітивної здатності – властивості говорити, вчитися та навчатися, вирішувати проблеми, міркувати, робити висновки, планувати дії, діяти інтенційно, запам'ятовувати, уявляти, фантазувати, рухатися за власним бажанням; інтеріоризація людського досвіду у вигляді знань та супутніх процесів пізнання. Синоніми: *когнітивний компонент змістової (ціннісно-смислової) структури концепту, компонент знання / пізнання*.

КОГНІТИВНА БАЗА – структурована в певний спосіб сукупність обов'язкових знань про той чи інший об'єкт пізнання, якими володіють представники того чи іншого лінгвокультурного соціуму, соціальної групи, етносу тощо.

КОГНІТИВНА СТРУКТУРА** – структура [репрезентації] знань у людській свідомості – фрейм, сценарій, план, думка, віра, емоція, інтуїція, інтенція тощо. Квазісиноніми: *ментальна структура, ментальна репрезентація, ментальний образ*.

КОГНІТОСФЕРА* (КОГНІТИВНА СФЕРА***) *див. КОНЦЕПТОСФЕРА*.

КОГНІЦІЯ – пізнавальний процес як набуття досвіду, отримання знання шляхом сенсомоторного сприймання світу за допомогою органів чуття, інтеріоризації у свідомості результатів цього сприймання, оброблення й перероблення набутих знань на підставі внутрішнього рефлексивного досвіду та мовної інтерпретації й переінтерпретації; пізнавальний процес та результат цього процесу – набуття досвіду, отримання знання.

КОЛЕКТИВНЕ НЕСВІДОМЕ** – успадкована й незмінна сукупність психічних процесів, які не відбуваються в свідомості й зумовлені родовою пам'яттю людини.

КОМУНІКАТЕМА* – елементарний смисл, що генерується як вербальне (оперування інформацією в розумінні обміну ідеями, концепціями, словами тощо) і / або невербальне (взаємоперебіг відчуттів, настанов, елементів паралінгвістики і т. ін., тобто циркулювання продуктів культури в цілому) взаєморозуміння учасників комунікативної взаємодії, а також міжособистісне спілкування та мовна поведінка членів того чи іншого соціуму. Синонім: *компонент комунікативної значущості змістової (ціннісно-смислової) структури концепту*.

КОНАТЕМА* – елементарний смисл, що інтеріоризує стандартні рухи, поведінкові та функціональні схеми, зокрема стереотипи поведінки, вироблені попереднім життєвим досвідом як окремої людини, так і людської спільноти загалом, типові операції з різними предметами та їхні функціональні можливості, тобто переміщення в просторі й часі, що зберігаються в структурах довготривалої пам'яті. Синонім: *конативний компонент змістової (ціннісно-смислової) структури концепту*. Пароніми: *кінема, конотема*².

¹ *Квантор* – одиниця логічної мови, яка використовується при численні предикатів; у природній мові – слово з кількісною семантикою.

² *Кінема* – одиниця системи паравербальних засобів комунікації як знакових супровідників вербального мовлення в процесі спілкування.

Конотема (конотативне значення) – okazіональне, okazіонально-узуальне та уззуальне вживання лексичної одиниці, що виявляє себе як контекстуальний смисл і /

КОНСТАНТА КУЛЬТУРИ – відносно стійка концептуальна структура, яка є культурно-ціннісною інформацією, представленою у знакових продуктах культури, як вербальних, так і невербальних, зокрема у текстах, явищах природної мови, духовних та матеріальних артефактах.

КОНСТРУКТ*** – інструмент пізнання, онтологічно ненаповнена структура, що не розкриває суті предмета пізнання; у психологічному сенсі є чимось недоступним для безпосереднього спостереження, проте таким, що виводиться логічним шляхом на основі спостережних ознак.

КОНЦЕПТ** – онтологічно наповнене багаторівневе поліструктурне ментально-мовне утворення, що виявляє себе у двох іпостасях: з одного боку, як одиниця когніції, пам'яті, "ментального лексикону" і т. ін., що є фрагментарно-цілісним суб'єктивно-суб'єктивним ментальним образом світу, який акумулює в собі певний багаж як вербальних, так і невербальних знань того чи іншого соціуму, пропущений крізь призму пізнавальної діяльності окремої мовної особистості; з другого, – як одиниця [етно]культури / національно-мовної [само]свідомості, згусток [лінгво]культури і т. ін., що є культурно значущим смислом-цінністю – фрагментарною цілісністю елементарних смислів, пропущених крізь призму індивідуально-особистісного осмислення якогось фрагмента дійсності. Квасисинонім: *смисл-цінність*.

КОНЦЕПТОСФЕРА** (КОНЦЕПТОСФЕРА ПРЕДМЕТНОЇ ГАЛУЗІ* / КОНЦЕПТУАЛІЗОВАНА [ПРЕДМЕТНА] СФЕРА*, КОНЦЕПТУАЛЬНА СФЕРА**) – 1) сфера концептів (сукупності концептів) як макрофрагмент когніції людини, що є відображенням дійсності в концептах, а не, скажімо, у сенсibiliях, перцептах, афектах, поняттях, пропозиціях тощо; особливий спосіб пізнання світу та самого себе, у якому задіяні всі рівні психічної організації людини; 2) макрофрагмент когніції, що є місцетворенням концептів у загальнолюдській культурі, тобто в якійсь точці етнічного простору загальнолюдської культури; етнічна концептосфера як фрагмент загальнолюдської культури; 3) макрофрагмент когніції, що є місцетворенням концептів в етнокультурі, тобто в якійсь точці функціонального простору етнокультури (у тій чи іншій галузі знання); функціональна концептосфера як фрагмент етнокультури; 4) макрофрагмент когніції, що є сукупністю концептів, які покривають будь-яку сферу знання (необов'язково функціональну). Синоніми: *когнітосфера (когнітивна сфера), домен*. Квасисинонім: *ціннісно-смисловий універсум*.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ** – осмислення інформації, яка надходить у ментально-психонетичний комплекс людини в процесі її пізнавальної діяльності та оволодіння знаннями через посередництво внутрішнього рефлексивного досвіду людини – ментальних та ментально-мовних образів об'єктів, явищ дійсності і т. ін., що призводить до формування концептуальних структур.

КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНА СВІТУ** – глобальна емоційно-образно-символічно-...поняттєва картина світу як органічна єдність упорядкованих у певний спосіб світобачення, світосприймання, світовідчуття, світорозуміння тощо і вербальних, і невербальних знань.

КОНЦЕПТУАЛЬНА ОЗНАКА*** (КОНЦЕПТ-ОЗНАКА)* – актуальна за певних обставин для суб'єкта пізнання ознака, що є елементарним осмисленням однієї із сторін того чи іншого фрагмента дійсності.

КОНЦЕПТУАЛЬНА СЕМАНТИКА*** – розділ лінгвоконцептології, який розглядає значення як вербальний корелят смислу.

КОНЦЕПТУАЛЬНА СИСТЕМА** – система концептів як осмислена (структурована й упорядкована) людиною / соціумом у певний спосіб пізнання та оволодіння знаннями інформація про світ.

КОНЦЕПТУАЛЬНА СТРУКТУРА** – узагальнена назва концепту або концептосфери.

або співзначення чи емоційно-оцінне нашарування, здебільшого незасвідчені в лексикографічних джерелах.

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ПОЛЕ*** – фрагмент концептуальної сфери, одна з її площин, що є цільовою (ядерною) структурою, де розрізняється ядро (центр) і периферія (маргінальна зона).

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ – метод лінгвістичного дослідження, що передбачає опис-моделювання концептуальних структур із застосуванням метамови лінгвістики.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ГРАФ – графічне зображення дерева концептуальних залежностей.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ РІВЕНЬ* – рівень концептуальних структур.

КОРЕФЕРЕНТ*** – суміжний із референтом предмет думки, що відображає якийсь фрагмент дійсності (об'єкт іншої предметної сфери), співвіднесений із мовною одиницею, яка його позначає.

КОРЕФЕРЕНЦІЙНА ТОЧКА*** – суміжний із референтом предмет думки, що відображає якийсь фрагмент дійсності (об'єкт іншої предметної сфери), за допомогою якого або відштовхуючись від якого встановлюється ментальний контакт з іншими кореферентами.

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ*** – один із напрямів когнітивної лінгвістики, об'єктом дослідження якого є концептуальні структури та мовні форми їх вираження.

ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМА – вербально виражений [етно]культурний смисл як єдність лінгвістичного, екстралінгвістичного / культурного знання та комунікативно значущої інформації.

ЛІНГВОНІМ** – 1) специфічна одиниця метамови, що позначає конкретну мову як об'єкт опису; 2) лінгвістичний термін.

ЛОГОГЕН*** див. [ОБРАЗ-]ЛОГОГЕН.

[ЛОГО]ЕПІСТЕМА – сукупність загальнолюдських і / або наукових [наукова парадигма] / спеціальних знань про той чи інший фрагмент дійсності.

МЕНТАЛЬНА (ВНУТРІШНЯ) МОВА див. СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ.

МЕНТАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ див. МЕНТАЛЬНА СТРУКТУРА.

МЕНТАЛЬНА СТРУКТУРА – умовне, відносно стабільне утворення в психічній організації окремої людини або соціальної групи на якомусь усталеному проміжку часу; інформаційно опосередкований заступник якогось об'єкта, ситуації, явища, процесу і т. ін., що є його змістовою, або внутрішньою, формою (внутрішнім образом) як певний спосіб його ідеального, психічного відображення; актуальний психічний образ того чи іншого об'єкта дійсності, суб'єктивна форма його відображення; структура, на якій ґрунтується когнітивна діяльність. Синоніми: *ментальна репрезентація, ментальний образ*. Квазісинонім: *когнітивна структура*.

МЕНТАЛЬНЕ СПОРЯДЖЕННЯ*** див. СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ.

МЕНТАЛЬНИЙ ЛЕКСИКОН – упорядкована в певний спосіб вербалізована частина семантики ментальності людини / соціуму, що як така в структурах її / його свідомості організовує той чи інший фонд ментально-мовних образів. Синонім: *внутрішній лексикон*.

МЕНТАЛЬНИЙ ОБРАЗ**** див. МЕНТАЛЬНА СТРУКТУРА.

МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР** – утворений множинністю ментальних структур суб'єктивний діапазон відображення, у межах якого можливі різні мисленнєві переміщення.

МЕНТАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ*** див. СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ.

МЕНТАЛЬНІСТЬ КОНЦЕПТУ* – властивість концепту виявляти ідеальну природу, тобто відображати дійсність у формі різнорівневого суб'єктивно-суб'єктного ментального образу світу (відображальна / пізнавальна функція психіки), орієнтувати людину в довколишній дійсності, бути засобом узгодження з дійсністю (регулятивна функція психіки), формуючи її спосіб життя (інструментальна функція психіки).

МЕНТАЛЬНО-МОВНИЙ ОБРАЗ* – 1) вербалізований ментальний образ – [образ-]поняття, [образ-]пропозиція; 2) ментальний образ, що інтегрує в собі і невербальні, і вербальні образи.

МЕНТАЛЬНО-ПСИХОНЕТИЧНИЙ КОМПЛЕКС – сукупність основних пізнавальних процесів: відчуттів, сприймання, почуттів, мислення, інтуїції, колективного несвідомого та ін. у людській свідомості. Квасісинонім: *семантика ментальності*.

МЕТАЛІНГВІСТИЧНА МОДЕЛЬ*** – “відтворення” засобами [мета]мови лінгвістики або, точніше, мови металінгвістики структурної організації лінгвістичного об’єкта в систематизованих певним чином та структурованих у певній залежності металінгвістичних поняттях. Синонім: *металінгвістичний опис, опис-модельовання*.

МЕТАЛІНГВІСТИЧНИЙ ОПИС*** *див.* **МЕТАЛІНГВІСТИЧНА МОДЕЛЬ**.

МЕТАМОВА – формалізована мова, “мова-посередник”, за допомогою якої можна описати природну мову та її об’єкти.

МЕТАМОВА ЛІНГВІСТИКИ / МОВА МЕТАЛІНГВІСТИКИ*** – мова термінопонять лінгвістики, за допомогою якої можна описати лінгвістичний об’єкт.

МИСЛЕНСВИЙ ОБРАЗ / ОБРАЗ МИСЛЕННЯ**** *див.* **[ОБРАЗ-] ПОНЯТТЯ, [ОБРАЗ-]ПРОПОЗИЦІЯ**.

МІФ / МІФЕМА*** *див.* **[ОБРАЗ-] МІФ / [ОБРАЗ-]МІФЕМА**.

МІФОЛОГЕМА*** – осмислення особливостей міфотворчості того чи іншого етносу в контексті його культурного розвитку, характеру діяльності, традицій, контактів з іншими етносами, а також фольклорної та літературної спадщини.

МНЕМІЧНИЙ ОБРАЗ**** – збережений у психіці результат (факт) взаємодії людини із зовнішнім та внутрішнім середовищем у формі знання, що є відображенням минулого досвіду в найрізноманітніших образах – сенсорних, перцептивних, словесно-логічних, емоційних тощо. Синоніми: *образ пам’яті, енграма (слід) пам’яті*.

МОВА МИСЛЕННЯ (МОЗКУ, ІНТЕЛЕКТУ)*** *див.* **СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ**.

МОВНА КАРТИНА СВІТУ *див.* **[НАЦІОНАЛЬНА] МОВНА КАРТИНА СВІТУ**.

МОДУЛЬ – відносно автономна інформаційна підсистема, найпростіша система або частина інфраструктури мозку / розуму / мови, кожна з яких спеціалізується на когнітивному обробленні того чи іншого виду інформації, а отже, на виконанні конкретних типів когнітивних завдань; вихідна одиниця виміру.

МОТОРНИЙ ОБРАЗ**** – формула руху, програма дій, що зберігається в довготривалій пам’яті як одна з її одиниць (енграм).

НАІВНА КАРТИНА СВІТУ – уявлення про світ пересічних носіїв мови, що ґрунтуються на донаукових (протонаукових) поняттях та закріплених узусом образах, символах, стереотипах тощо.

[НАОЧНЕ / КОНКРЕТНЕ] УЯВЛЕННЯ**** *див.* **[ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ**.

НАУКОВА КАРТИНА СВІТУ – система знань, що синтезує теоретичний доробок різних наук із знаннями світоглядного характеру як результатом цілісного узагальнення пізнавального досвіду людства.

[НАЦІОНАЛЬНА] МОВНА КАРТИНА СВІТУ*** – уявлення про світ, світовідчуття та світосприймання, що його виражає етнос засобами своєї мови; вербалізована інтерпретація етносом уявлень про навколишній світ.

НОЕМА*** – елементарний смисл, що містить у собі мінімум знань про об’єкт, необхідний для його ідентифікації або вирізнення. Синонім: *елементарний смисл, ціннісно-смисловий вияв концепту*.

[ОБРАЗ-]АРХЕТИП***** – первісна вроджена психічна структура, універсально сталий праобраз, першообраз, або первісна схема образу, що підсвідомо детермінує поведінку та мислення кожної людини / соціуму, будучи виявом решток колективного переживання та уявлення етносу, його історичного минулого; загальна апріорна психічна та поведінкова програма етносу, що виявляє себе в свідомості кожного з його представників; найстаріша і найзагальніша форма уявлення людини, що дримає в найглибшому шарі несвідомого. Синоніми: *архетип [колективного несвідомого], первісний образ, праобраз, першообраз*.

[ОБРАЗ-]ВІДЧУТТЯ***** – психічне відображення окремих властивостей предметів та явищ, позбавлене цілісності, що є основою пізнавальної діяльності,

первинним обробленням інформації (вестибулярні, тактильні / дотикові, смакові, слухові / акустичні, зорові / іконічні та нюхові образи). Синоніми: *[образ-]сенсибілія, сенсорний образ, елементарний образ*. Гіперонім: *чуттєвий образ*.

[ОБРАЗ-]ГЕШТАЛЬТ***** – 1) те саме, що **[образ-]сприймання**; 2) щось середнє між перцептивним образом та схемою образу, що є цілісним уявленням; цілісний образ-схема, який суміщає в собі чуттєві та раціональні компоненти в їхній єдності, як результат нерозчленованого сприймання об'єкта, явища, ситуації тощо; недискретне, неструктуроване знання. Синонім: *геітальт*.

[ОБРАЗ-]ІМАГЕН***** *див.* **[ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ**.
[ОБРАЗ-]ЛОГОГЕН***** *див.* **[ОБРАЗ-]ПОНЯТТЯ**, **[ОБРАЗ-]ПРОПОЗИЦІЯ**.
[ОБРАЗ-]МІФ / [ОБРАЗ-]МІФЕМА***** – наочно-образне й водночас опосередковане відображення невидимого в дійсності, побудоване на колективних уявленнях. Синонім: *міф / міфема*.

[ОБРАЗ-]ПАМ'ЯТІ***** *див.* **МНЕМІЧНИЙ ОБРАЗ**.
[ОБРАЗ-]ПОНЯТТЯ***** – узагальнене та опосередковане (абстрактне) відображення дійсності у формі вербального мислення (пор. із числовим та просторовим мисленням); результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності; узагальнення знань про якусь множину об'єктів. Гіпероніми: *мисленнєвий образ / образ мислення, образ свідомості, словесно-логічний образ, [образ-]логоген*.

[ОБРАЗ-]ПРОПОЗИЦІЯ***** – мисленнєвий образ, організований у формі речення; логічне судження, форма думки, яка стверджує або заперечує що-небудь про предмети дійсності; модель певної сфери досвіду, в якій виділяються елементи – аргументи та зв'язки між ними, даються їхні характеристики. Гіпероніми: *мисленнєвий образ / образ мислення, образ свідомості, словесно-логічний образ*.

[ОБРАЗ-]ПРОТОТИП***** – ідеалізований (найкращий) зразок, який репрезентує деяку множину предметів та допускає певну нечіткість, або узагальнене уявлення про деякі типові об'єкти, події, сцени тощо; уявлення про типового представника певної категорії, певного класу об'єктів.

ОБРАЗ СВДОМОСТІ***** *див.* **[ОБРАЗ-]ПОНЯТТЯ**, **[ОБРАЗ-]ПРОПОЗИЦІЯ**.

[ОБРАЗ-]СЕНСИБІЛІЯ *див.* **[ОБРАЗ-]ВІДЧУТТЯ**.
[ОБРАЗ-]СИМВОЛ***** – ментальне утворення, середнє між перцептивним образом та поняттям, у якому закодовано ставлення індивіда до об'єкта пізнання; образне поняття, або поняттєвий образ, у якому загальне подається у формі індивідуального шляхом заступання образів-понять / образів-ідей образами чуттєвого сприймання; знак знака.

[ОБРАЗ-]СКРИПТ***** – динамічна ментальна структура репрезентації процедурних знань (неусвідомленої інформації), що стосується особливостей конкретних ситуацій, учасників та умов здійснення відповідних дій; динамічно представлений фрейм, розгорнута в часі послідовність етапів, епізодів. Синонім: *[образ-]сценарій*.

[ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ***** – психічне відображення предметів і явищ у їхній цілісності, що містить у собі сукупність властивостей, які отримує індивід за допомогою органів чуттів; мисленнєві картинки як узагальнений чуттєвий образ. Синоніми: *перцептивний образ, чуттєво-наочний образ, предметно-чуттєвий образ, образ-імаген, [наочне / конкретне] уявлення*. Гіперонім: *чуттєвий образ*.

[ОБРАЗ-]СТЕРЕОТИП***** – усталена ментально-мовна структура, готовий сталий образ у свідомості мовця, стійка фіксована структура свідомості, узагальнене уявлення про щось типове.

[ОБРАЗ-]СХЕМА***** – 1) ментальний образ предмета або явища, що має просторовий характер, у спрощеному, збідненому вигляді; геометричний аспект уявлення, загальні контури чого-небудь без деталізації, подробиць; 2) спрощене зображення в загальних рисах системи, будови чого-небудь або взаєморозташування, зв'язку частин чогось.

[ОБРАЗ-]СЦЕНАРІЙ***** *див.* **[ОБРАЗ-]СКРИПТ**.

ОБРАЗ УЯВИ**** див. УЯВНИЙ ОБРАЗ.

[ОБРАЗ-]ФРЕЙМ**** – статична ментальна структура репрезентації декларативних (візуалізованих та вербалізованих) знань про типову, стереотипну ситуацію, що є інтеріоризованою схемою зовнішніх дій, функціональних зв'язків та правил дій, яка складається з вершинних вузлів, що містять дані, усталені для певної ситуації, і термінальних вузлів, або слотів, які заповнюють дані про конкретну ситуацію.

ОБРАЗ-Я / ОБРАЗ [ВЛАСНОГО] Я**** – система уявлень про самого себе.

Синоніми: *Я-концепція, Я-схема.*

ОПИС-МОДЕЛЮВАННЯ* див. МЕТАЛІНГВІСТИЧНА МОДЕЛЬ.

ПАРАМЕТР КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІ* – домінантна концептуальна ознака (архіознака) як класифікаційний зародок в осмисленні структурної організації того чи іншого фрагмента когніції.

ПЕРВІСНИЙ ОБРАЗ (ПЕРШООБРАЗ)*** див. [ОБРАЗ-]АРХЕТИП.**ПЕРЦЕПТИВНИЙ ОБРАЗ**** див. [ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ.****ПОНЯТТЯ**** див. [ОБРАЗ-]ПОНЯТТЯ.****ПОЧУТТЯ****** – стійке й предметне емоційне переживання.**ПРАОБРАЗ*** див. [ОБРАЗ-]АРХЕТИП.**

ПРЕДМЕТНА СФЕРА*** – сукупність будь-яких об'єктів, на які спрямована пізнавальна діяльність людини / соціуму (це можуть бути як реалеми, так і ідеалеми буття). Синонім: *проблемна сфера, предметне / проблемне поле.*

ПРЕДМЕТНЕ / ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ*** див. ПРЕДМЕТНА СФЕРА.**ПРЕДМЕТНО-ЧУТТЄВИЙ ОБРАЗ*** див. [ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ.****ПРОБЛЕМНА СФЕРА* див. ПРЕДМЕТНА СФЕРА.****ПРОПОЗИЦІЯ див. [ОБРАЗ-]ПРОПОЗИЦІЯ.****ПРОТОТИП див. [ОБРАЗ-]ПРОТОТИП.**

ПРОФІЛЮВАННЯ** – виділення суб'єктом пізнання одних ознак (характеристик, властивостей і т. ін.) об'єктів на тлі інших ознак або одних об'єктів на тлі інших об'єктів, що виявляє себе в дихотомії термінопонять *профіль, фігура* (об'єкт, ознака, що перебуває у фокусі уваги суб'єкта пізнання) і *база, тло*, а для просторових об'єктів – відповідно *траєктор* і *орієнтир*.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЗНАЇЬ – формальне представлення знань про світ у людській свідомості у вигляді ментальних структур (образів).

РЕФЕРЕНТ – предмет думки, що відображає фрагмент дійсності (об'єкт предметної сфери), співвіднесений із мовною одиницею, яка його позначає.

РЕФЕРЕНЦІНА ТОЧКА*** – предмет думки, що відображає фрагмент дійсності (об'єкт предметної сфери), за допомогою якого або відштовхуючись від якого встановлюється ментальний контакт з іншими референтами.

РІВЕНЬ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІ* – місцеперебування суб'єкта пізнання у ментальному просторі.

СЕМАНТИКА МЕНТАЛІТЕТУ*** – зумовлена психічними, інтелектуальними, конкретно-історичними, суспільними, етнокультурними, ідеополітичними, економічними, природно-кліматичними чинниками та самоідентифікацією семантика ментальності.

СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ*** – динамічна ієрархія психічних пізнавально-регулятивних процесів (первинних – сенсорних, перцептивних і вторинних – інтелектуальних, уявних, мнемічних, а також вольових і емоційних) у їхній сукупності; організована певним чином активність ідеального буття як внутрішня діяльність, що розгортається в інтеріоризованих рухах та "ідеальних діях" – процесах, станах, настановах, властивостях особистості, існуючи у формі множинності ментальних (психічних) образів – моторних образів руху, чуттєвих образів (образів-відчуттів / сенсорних образів / образів-сенсирій / елементарних образів, образів сприймання / перцептивних образів / образів-перцептів), образів пам'яті / мнемічних образів (ейдетичних, мінливих, еталонних / образів-еталонів, прототипових / образів-прототипів, образів-стереотипів), несвідомих образів / образів-архетипів, образів свідомості / образів мислення / мисленнєвих образів (первісних – колективних символічних, магічних

образів-уявлень, образів-міфів та раціональних – наївно-побутових / життєвих образів-понять, або образів-уявлень, наукових / спеціальних образів-понять, образів-пропозицій), образів-уяви / уявних образів, емоційних образів, образів-ідеалів / досконалих образів, образу-мети / образу передбачуваного результату, образів-схем / образних схем, образів-символів / образних символів, образів-дій, образів ситуацій / образів-фреймів, образів перебігу ситуацій / образів-скриптів / -сценаріїв, образів-інсайтів / переструктурованих образів, пов'язаних із раптовим пізнанням, а також образу власного Я – образу здібностей, образу зовнішності, образу соціальної значущості і т. ін. суб'єкта пізнання тощо. Синоніми: *ментальне спорядження, ментальний інструментарій, мова мислення (мозку, інтелекту), ментальна (внутрішня) мова, і-мова (інтеріоризована мова), універсальний предметний код (УПК) / змішаний (внутрішній смисловий) код.*

СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ КОНЦЕПТУ* – організована в певний спосіб та активована в конкретному акті пізнання вибіркова множинність ментальних образів, які репрезентують фрагмент світу, що став об'єктом пізнання.

СЕНСИБІЛІЯ**** *див. [ОБРАЗ-]СЕНСИБІЛІЯ.*

СЕНСОРНИЙ ОБРАЗ**** *див. [ОБРАЗ-]ВІДЧУТТЯ.*

СИМВОЛ *див. [ОБРАЗ-]СИМВОЛ.*

СКРИПТ *див. [ОБРАЗ-]СКРИПТ.*

СЛОВЕСНО-ЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ**** *див. [ОБРАЗ-]ПОНЯТТЯ, [ОБРАЗ-]ПРОПОЗИЦІЯ.*

СЛОВНИК КОНЦЕПТОСФЕРИ*** – перелік лексичних одиниць, що номінують ті чи інші концепти.

СЛОВНИК ПРЕДМЕТНОЇ СФЕРИ*** – перелік лексичних одиниць, що позначають об'єкти предметної сфери.

СЛОВО-КОНЦЕПТ* – позначений словом концепт.

СЛОВО-ОБ'ЄКТ* – позначений словом об'єкт пізнання.

СМИСЛ-ЦІННІСТЬ*** – ментальна домінанта пізнавально-регулятивних процесів – множинність елементарних смислів (ноем), що їх породжують ті чи інші ментальні образи; виникає в результаті “зникнення” реального в ірреальному як зародок ідеального буття, який організовує пізнавальні процеси у кванти знання (тобто виникає у свідомості в процесі відображення дійсності), стягує навколо себе певний внутрішній (ідеальний) зміст, структурує його і тим самим організовує семантичний простір. Квасисинонім: *концепт.*

СОЦІОЛОГЕМА* – елементарний смисл, що інтеріоризує соціально значущий досвід як суспільне знання, зумовлене факторами усвідомлення, визнання та цінування ідентичності вищого порядку – соціалізації, тобто є осмисленою інформацією про визнання кожним індивідом своєї належності до тієї чи іншої громади (соціальної групи) – відносно сталої сукупності людей, що мають спільні інтереси, цінності та норми поведінки, сформовані в межах історично визначеного соціокультурного континууму. Синонім: *соціокомпонент змістової (ціннісно-смислової) структури концепту.*

СПРИЙМАННЯ *див. [ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ.*

СТЕРЕОТИП *див. [ОБРАЗ-]СТЕРЕОТИП.*

СТРУКТУРА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЗНАННЯ** – ментальний образ як формалізована, умовна та спрощена мінімодель свідомості, підсвідомих та несвідомих структур, яка представляє ту чи іншу інформацію, набуту в процесі психічного відображення людиною навколишнього світу та самого себе, а також упорядковану в певний спосіб пізнання. Квасисиноніми: *ментальна структура, ментальний образ, ментальна репрезентація.*

СУБДОМЕН*** *див. СУБСФЕРА.*

СУБКОНЦЕПТ*** – концепт на нижчому рівні (субрівні) організації знання.

СУБСФЕРА*** – субструктура, тобто нижчий, ніж власне базова концептосфера (концептосфера, яку суб'єкт пізнання обрав за початок відліку в його пізнавальній діяльності), рівень організації знань. Синонім: *субдомен.*

СХЕМА *див. [ОБРАЗ-]СХЕМА.*

СЦЕНАРІЙ *див. [ОБРАЗ-]СЦЕНАРІЙ.*

ТИПОЛОГІЯ КОНЦЕПТІВ* – множина / множинність концептуальних структур, розбита на типи, таксони, типологічні групи, різновиди тощо за критерієм подібності / відмінності в їхній організації.

ТОПОЛОГІЯ [“РОЗМІЩЕННЯ”] КОНЦЕПТІВ* – 1) функціонування концептів у різних галузях суспільної свідомості. Синонім: *функціональна топологія концептів*; 2) “місцезбирання” типологічних різновидів концептів у ментальному просторі в їхній взаємодії та взаємозумовленості; певний спосіб організації концептів між собою. Синоніми: *топологія концептів у ментальному просторі, топологічний простір концептів, зовнішня топологія концептів.*

ТОПОЛОГЕМА* – осмислення суб’єктом пізнання особливостей географічного положення або території проживання об’єкта пізнання та кліматичних умов, у яких він перебуває.

ТОПОЛОГІЧНА ОЗНАКА*** – той чи інший параметр, що задає топологію концептів.

ТОПОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР**** – множина / множинність, що складається з елементів будь-якої природи (їх умовно називають точками), у якій у той чи інший спосіб визначені граничні співвідношення, тобто певна система підмножин, яку прийнято також називати відкритими множинами простору.

ТОПОЛОГІЯ [“ВМІСТИЩА”] КОНЦЕПТУ* – 1) у широкому розумінні – вивчення основоположних властивостей / ознак концепту, що залишаються незмінними за будь-яких смислових деформацій / варіювань смислу, тобто таких, які визначають концепт як тотожний самому собі; 2) у вузькому розумінні – а) “місцезбирання” основоположних властивостей / ознак концепту, у певній точці ментального простору, або стягування змісту, актуалізованого за конкретних обставин, навколо домінуючої ментальної структури як тієї чи іншої змістової форми відображення дійсності, яка стоїть за концептом і визначає його тип; топологія “вмістища”, “резервуара” (концепт – один із фрагментів ментального простору, що є множиною / множинністю своїх ментально-мовних та змістових складників); б) певний спосіб самоорганізації елементів ментально-мовної та змістової організації концепту. Синоніми: *топологія ментального простору концепту, топологічний простір концепту, внутрішня топологія концепту.*

УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПРЕДМЕТНИЙ КОД (УПК) / ЗМІШАНИЙ (ВНУТРІШНІЙ СМИСЛОВИЙ) КОД*** див. СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ.

УЯВНИЙ ОБРАЗ – випереджувальне відображення дійсності як вияв передбачення невідомого майбутнього у формі новостворених наочних образів. Синонім: *образ уяви.*

ФРЕЙМ див. [ОБРАЗ-]ФРЕЙМ.

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТОПОЛОГІЯ КОНЦЕПТІВ* див. ТОПОЛОГІЯ [“РОЗМІЩЕННЯ”] КОНЦЕПТІВ.

ЦІННІСНО-СМИСЛОВИЙ УНІВЕРСУМ – інтегральне вираження світосприймання та світобачення тієї чи іншої великої соціокультурної спільноти на певному етапі її історичного існування як своєрідна матрична основа моделі пізнання, визначена в культурно-історичному відношенні, що інтуїтивно усвідомлюється представниками даного соціуму (цивілізації) як вихідна сама собою зрозуміла базова основа пізнавальної діяльності, де вирізняються природний (як антропологізований) та соціальний (цивілізаційний) моменти, сфокусовані в центральному компоненті – особистості-монаді. Квасисинонім: *концептосфера.*

ЧИСТА СВДОМІСТЬ**** – самоочищення свідомості від нав’язуваних ззовні стереотипів, схем, рутинізації мислення, створення умов неупередженості, необхідної для споглядання сутностей та їх опису; чисте смислоутворення.

ЧУТТЄВИЙ ОБРАЗ**** див. [ОБРАЗ-]ВІДЧУТТЯ, [ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ.

ЧУТТЄВО-НАОЧНИЙ ОБРАЗ**** див. [ОБРАЗ-]СПРИЙМАННЯ.

Я-КОНЦЕПЦІЯ* див. ОБРАЗ-Я / ОБРАЗ [ВЛАСНОГО] Я.

Я-СХЕМА**** див. ОБРАЗ-Я / ОБРАЗ [ВЛАСНОГО] Я.

Звичайно, зазначені терміни ще потребують уточнень та доповнень, однак навіть у такому складі можуть стати термінологічним мінімумом для укладання короткого словника термінопонять концептуальної семантики як одного з підрозділів лінгвоконцептології. У подальшій роботі над словником плануємо доповнити його новими термінами та оновленими дефініціями вже засвідчених лінгвонімів.

При укладанні словника-мінімуму, крім зазначених вище, були використані такі наукові та лексикографічні праці: Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования (М., 1997); Словник української мови в 11-ти т. (К., 1970–1980); Великий тлумачний словник сучасної української мови (К.; Ірпінь, 2005); Всемирная энциклопедия: Философия (М.; Минск, 2001); Аверинцев С. С. София-Логос. Словарь (К., 2001); Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов (М., 1969); Кордуэлл М. Психология А-Я. Словарь-справочник (М., 1999); Українська мова: Енциклопедія (К., 2000); Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики: Монография (М., 2005); Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка (Воронеж, 1996); Баронин А. С. Этническая психология (К., 2000); Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии (Тамбов, 2001); Боршев В. Б., Кнорина Л. В. Типы реалий и их языковое восприятие // Вопросы кибернетики: Язык логики и логика языка (1990: 106–134); Буч Г. Объектно-ориентированный анализ и проектирование с примерами приложений на С++ (М.; СПб., 2001); Воркачев С. Г. Лингвоконцептология и межкультурная коммуникация // Язык. Культура. Коммуникация. Текст (Волгоград, 2006); Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика: Курс лекций, прочитаний у Київському лінгв. ун-ті 1–4 березня 2004 р. (К., 2004); Когнитивная психология: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова (М., 2002); Колесов В. В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник Санкт-Петербургского ун-та: Сер. 2. Языкознание (1992, Вып. 3 (№ 16): 30–40); Колмаков В. Ю. Семантика менталитета // Проблемы исторического языкознания и ментальности. Имя в русском общественном сознании и дискурсе (Красноярск, 2000, Вып. 4: 5–20); Леви-Брюль Л. Первобытное мышление (М., 1930); Леонтьев А. Н. Образ мира // Избранные психологические произведения (М., 1983); Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. Антология / Под ред. В. П. Нерознака (М., 1997: 280–287); М'ясоїд П. А. Загальна психологія: Навчальний посібник (К., 2001); Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой, И. А. Секериной (М., 2002); Тофтун М. Г. Логіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів (К., 2003); Язык и наука конца XX века: Сб. ст. / Под ред. Ю. С. Степанова (М., 1995); Jackendoff R. What is a concept? // Frames, fields, and contrasts. New essays in semantics and lexical organisation (Hillsdale, 1992, p. 191–209); Picht H. Object – idea – concept // Language and culture: establishing foundations for anthropological linguistics / Edited by S. Grinev-Griniewicz, S. M. Raub, P. Thomas (Białystok, 2004, Vol. 1, p. 113–123); Rosch E. H. Natural categories // CP (1973, Vol. 4, p. 328–350) та ін.

Література

1. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина / Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М.: МГУ, 1997. – 245 с.
2. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. – М.: Флинта; Наука, 2004. – 296 с.
3. Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 271 с.
4. Руднев В. П. Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. – М.: Аграф, 1997. – 384 с.
5. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология (монография). – К.: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
7. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. – К.: АртЕк, 1998. – 335 с.

Ніна Лозова*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА НЕВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

Реєстр словника складають іменники, що не відмінюються в сучасній українській мові. Після основної частини подаються додатки – найбільші тематичні групи слів, що пояснюють причини зміни роду. Окремо наводяться загальні слова, що належать до чоловічого або жіночого роду чи вживаються лише в множині, з поясненням причини відхилення від норми.

ПЕРЕДМОВА

У сучасній українській мові частина іменників не відмінюється, тобто не змінює закінчень ні за відмінками, ні за числами, вступаючи у зв'язки з іншими словами в складі речення.

Невідмінювані іменники можна поділити на такі розряди:

а) слова іншомовного походження – загальні та власні назви (особові імена, прізвища людей та географічні назви), що закінчуються на голосний **-а** (*мас-медіа, якудза, Папуа*), **-е** (*алоє, бере, Зімбabwe*), **-є** (*кутюр'є, льє, монпансьє*), **-і** (*бікіні, Гобі, зомбі*), **-ї** (*Порт-Луї, рубаї, тай*), **-о** (*бістро, відео, Конго*), **-у** (*гну, іглу, Вануату*), **-ю** (*авеню, меню, Хонсю*), **-я** (*ля, майя, Золя*), зрідка на **-и** (*Мари, ери, ханти*), невелика кількість іменників на приголосний (*єратіс, он-лайн, Ізабель*), зокрема, жіночі прізвища на **-ін, -ов** (*Джонлін, Деньов*);

б) українські та російські прізвища осіб жіночої статі із закінченням на приголосний (*Ірина Кравчук, Марина Шевчик*), а також жіночі українські прізвища на **-ко, -лю** (*Ольга Шевченко, Олена Тракало*); російські прізвища на **-ово, -аго, -их, -їх** (*Бураго, Седих*);

в) деякі складні іменники – за походженням словосполучення з дієсловом наказового способу (*лоби-мене, не-ручи-мене*);

г) деякі складноскорочені слова та ініціальні аббревіатури (*комполку, начштабу, ООН, ВТО, КНЕС*).

Слід відзначити, що відповідний розділ „Українського правопису” (§ 100.2) не виділяє слів іншомовного походження, у яких закінчення **-а** не передєе голосний (*бра, мудра, альпака* тощо), іменників на **-и**, складних слів – за походженням субстантивованих словосполучень та загальних іменників іншомовного походження на приголосний.

Складність полягає у визначенні роду цих іменників і, відповідно, узгодженні їх з іншими словами в реченні. Традиційно вважається, що рід власних назв визначається за родовою назвою, напр., невідмінювані назви гір – жіночого роду (*Кіліманджаро, Ай-Петрі*), міст – середнього (*Делі, Мехіко*), островів – чоловічого (*Тайті, Капрі*) і т. ін. Рід слів на позначення особи визначається статтю людини (*денді, кабальєро* – чоловічого роду, *інженю, міледі* – жіночого). Незмінювані назви тварин належать переважно до чоловічого роду (*лорі, поні, боа*), крім випадків, коли бажано підкреслити стать (*Дбайлива шимпанзе всюди супроводжує своє маля*). Рід літерних аббревіатур відповідає родові опорного слова складного найменування (*ЕОМ* – жіночого, бо опорне слово – машина, *КНТУ* – чоловічого, оскільки опорне слово – університет).

* © Н. Лозова, 2006

Проте на практиці картина дещо складніша. Так, різні географічні об'єкти часом мають одну й ту саму назву. Залежно від родової назви в них змінюється й рід. Так, *Гаїті* жіночого роду, коли йдеться про державу, і чоловічого, коли мова йде про острів. Аналогічно *Міссурі*, *жс.* (річка) і *ч.* (штат).

У частини назв тварин зафіксовано жіночий рід – від родової назви (*івасі* – риба, *цеце* – муха тощо), деякі мають обидва роди – чоловічий і жіночий, що пов'язано з їх безпосередньою родовою назвою – гіпонімом: *альпака* (лама), *гну* (антилопа), *рамбульс* (вівця) або потребою підкреслити стать тварини у кожному конкретному випадку: *зебу*, *кенгуру*, *окані*. Окремо слід сказати про назви собак, що мають, як правило, чоловічий, але зрідка жіночий рід, відповідно до гіпоніма **собака** (*динго*, *колі*, *чау-чау*).

Незмінні слова – назви неістот, що не належать до географічних об'єктів, переважно, мають середній рід. Рід деяких з цих назв залежить від родової назви: *проміле*, *жс.* (частка); *дум-дум*, *жс.* (куля). Нерідко рід запозиченого невідмінюваного іменника зумовлюється родом українського відповідника – змінюваного іменника чи словосполучення з іменником: *карт-блани*, *ч.* (чистий бланк), *лімітед*, *жс.* (обмежена відповідальність) або визначається формальними ознаками, що збігаються із змінюваними іменниками: *бефстроганов*, *ч.*, *мудра*, *жс.*, *Гельсінкі*, *мн.*

Складність у визначенні роду й викликала потребу в створенні цього словника.

СКЛАД СЛОВНИКА

Реєстр словника складають іменники, що не відмінюються в сучасній українській мові. Не представлені рідковживані іменники, аббревіатури, а також імена та прізвища.

СТРУКТУРА СЛОВНИКА

Слова в словнику розташовані в алфавітному порядку. При слові подається рід іменника, а в разі якщо в різних значеннях іменник має різний рід, то й відповідне коротке тлумачення.

З географічних назв, що позначають кілька об'єктів, до словника відбиралися найпоширеніші їх уживання (напр., топонім *Ріо-де-Жанейро* означає місто, порт і штат; до словника відібрано лише значення *місто*; *Ов'єдо* – місто, провінція; у словнику – *провінція*).

Ряд слів паралельно з невідмінюваною виступають і у відмінюваній формі. Так, *карт-блани* може відмінюватися як іменник другої відміни, однак у цьому словнику наводиться тільки як невідмінюване.

Після основної частини подаються додатки – найпоширеніші тематичні групи слів, у яких чітко виявляється різниця в родовій віднесеності: *афгані*, *жс.* (*грошова одиниця*), *багі*, *жс.* (*машина*), *бері-бері*, *жс.* (*хвороба*), *бугі-вугі*, *ч.* (*танець*), *гурами*, *жс.* (*риба*), *кунг-фу*, *жс.* (*боротьба*), *пехлеві*, *жс.* (*мова*), *ствірі*, *ч.* (*музичний інструмент*). При потребі рід слова пояснюється тлумаченням при ньому: *страдиварі*, *жс.* (*від скрипки*), *якудза*, *жс.* (*мафія*), *саямі*, *жс.* (*від ковбаса*). Якщо всередині групи виленюється ще одна, досить значна за обсягом, вона подається окремо, після основної. Так, за групою **особа** йде група **народ**; до групи **тварина** додаються групи **птаха** та **риба**; з групи **рослина** виленюється **дерево** тощо.

Окремо наводяться загальні слова, які в нормі повинні мати середній рід, з поясненням причини зміни роду: через родову назву (*дум-дум*, *жс.* – *куля*, *авасакі*, *ч.* – *човен*) або форму слова (*бефстроганов*, *ч.*, *мудра*, *жс.*).

А	авторалі, <i>с.</i>	Айдахо, <i>ч.</i>
Абу-Дабі, <i>ч. і с.</i>	ага, <i>ч.</i>	Ай-Петрі, <i>жс.</i>
авеню, <i>жс.</i>	агамі, <i>ч.</i>	а-контто, <i>с.</i>
авокадо, <i>с.</i>	адажіо, <i>с.</i>	Актау, <i>с.</i>
авто, <i>с.</i>	адиге, <i>ч., жс. і мн.</i>	Алатау, <i>мн.</i>
автодафе, <i>с.</i>	ажіо, <i>с.</i>	алегрето, <i>с.</i>

алеґрі, <i>с.</i>	Ахалі-Афоні, <i>с.</i>	бітлз, <i>мн.</i>
алеґро, <i>с.</i>	Б	бланманже, <i>с.</i>
Алеппо, <i>с.</i>	багі, <i>ж.</i>	боа, <i>ч. (удав) і с.</i>
алібі, <i>с.</i>	бакара, <i>с.</i>	(шарф)
аліготе, <i>с.</i>	Баку, <i>с.</i>	боді, <i>с.</i>
Аліканте, <i>ч. і с.</i>	бальбоа, <i>ж.</i>	болеро, <i>с.</i>
Алмати, <i>с.</i>	Бальбоа, <i>с.</i>	болівіано, <i>с.</i>
алое, <i>с.</i>	Бамако, <i>с.</i>	бордо, <i>с.</i>
альбедо, <i>с.</i>	бамбіно, <i>ч.</i>	Бордо, <i>с.</i>
альма-матер, <i>ж.</i>	Бангвеулу, <i>с.</i>	Боржомі, <i>с.</i>
альпака, <i>ч. і ж.</i>	Бангі, <i>с.</i>	боржомі, <i>ж.</i>
(тварина) <i>і с. (шерсть)</i>	Бангладеш, <i>ж.</i>	Борнео, <i>ч.</i>
альпарі, <i>с.</i>	бандерильєро, <i>ч.</i>	бра, <i>с.</i>
альфреско, <i>с.</i>	банджо, <i>с.</i>	бренді, <i>ч. і с.</i>
амбре, <i>с.</i>	банко, <i>с.</i>	бриндизі, <i>ж.</i>
амплуа, <i>с.</i>	банту, <i>ч., ж. і мн.</i>	Брно, <i>с.</i>
амхара, <i>ч., ж. і мн.</i>	барбекю, <i>ч.</i>	брудершафт, <i>ч.</i>
анданте, <i>с.</i>	Барі, <i>с.</i>	брутто, <i>с.</i>
андантино, <i>с.</i>	бароко, <i>с.</i>	бугі-вугі, <i>ч.</i>
Анжу, <i>ж.</i>	батерфіш, <i>ж.</i>	буки, <i>с.</i>
Антананаріву, <i>с.</i>	Батумі, <i>с.</i>	букле, <i>с.</i>
Антигуа, <i>ч.</i>	безе, <i>с.</i>	Булонь-сюр-Мер, <i>с.</i>
антинейґрино, <i>с.</i>	Белу-Оризонті, <i>с.</i>	бунґало, <i>с.</i>
антраша, <i>с.</i>	бельканто, <i>с.</i>	бундесмарине, <i>ч.</i>
антре, <i>с.</i>	Бенґазі, <i>ч. і с.</i>	буре, <i>с.</i>
антьє, <i>с.</i>	Бенгалуру, <i>с.</i>	буржуа, <i>ч.</i>
апасіонато, <i>с.</i>	бенді, <i>ч.</i>	Буркіна-Фасо, <i>ж.</i>
Апіа, <i>ч. і с.</i>	бере, <i>ж.</i>	Бурунді, <i>ж.</i>
апліке, <i>с.</i>	бері-бері, <i>ж.</i>	буфало, <i>ч.</i>
ара, <i>ч.</i>	бефстроганов, <i>ч.</i>	бюро, <i>с.</i>
Араґві, <i>ж.</i>	бібабо, <i>ч. і ж.</i>	В
арго, <i>с.</i>	бігуді, <i>с. і мн.</i>	валансьєн, <i>с.</i>
аріозо, <i>с.</i>	біде, <i>с.</i>	Вальпараїсо, <i>ч. і с.</i>
арні, <i>ч.</i>	біснале, <i>ч. (фестиваль) і</i>	Вануату, <i>ж.</i>
арпеджіо, <i>с.</i>	<i>ж. (виставка)</i>	вар'єте, <i>с.</i>
асорті, <i>с.</i>	бікіні, <i>с.</i>	варіюкіно, <i>с.</i>
аташе, <i>ч.</i>	Більбао, <i>с.</i>	Ватерлоо, <i>с.</i>
ательє, <i>с.</i>	більбоке, <i>с.</i>	ватерполо, <i>с.</i>
ауді, <i>ж.</i>	бінго, <i>с.</i>	вагу, <i>ж.</i>
афгані, <i>ж.</i>	Бісау, <i>с.</i>	верже, <i>с.</i>
африканс, <i>ж.</i>	бістро, <i>с.</i>	вето, <i>с.</i>

вібра́то, *с.*
 відео, *с.*
 віза́ві, *ч. і ж.*
 ві́скі, *с.*
 Ві́ші, *с.*
 ві́ші, *с. і ж.*
Г
 га́бро, *с.*
 газодинамо, *с.*
 Гаї́ті, *ч. і ж.*
 галі́фе, *с.*
 гало, *с.*
 гальвано, *с.*
 гальваноклі́ше, *с.*
 га́учо, *ч.*
 Гельсінкі, *мн.*
 генрі́, *ч.*
 гестапо, *с.*
 ге́тто, *с.*
 гідальго, *ч.*
 гідрометеобюро́, *с.*
 гінді́, *ж.*
 гіндуста́ні, *ж.*
 Гла́зго, *с.*
 глісандо, *с.*
 глясе́, *с.*
 гну, *ч. і ж.*
 го, *с.*
 Гоа, *ж.*
 Гобі́, *ж.*
 Гонолулу, *с.*
 гофре́, *с.*
 гран-прі́, *с.*
 Гран-Чако, *ж.*
 гра́гіс, *ч.*
 графі́ті, *мн.*
 гарфі́то, *с.*
 гризлі́, *ч.*
 гринго, *ч.*
 грин-кард, *ж.*
 групето, *с.*

гуана́ко, *ч. і ж.*
 гуа́но, *с.*
 гу́мі, *с.*
 гура́мі, *ж.*
 гу́пі, *ч. і ж.*
 гуру, *ч.*
 гусанос, *мн.*
Д
 даласі́, *ж.*
 да́мно, *с.*
 дао, *с.*
 дацзибао, *с.*
 деванага́рі, *с.*
 дегаже́, *ж.*
 дезаби́льє, *с.*
 декольте́, *с.*
 Де́лі, *с.*
 делькре́дере, *с.*
 денді́, *ч.*
 дені́, *ж.*
 депо, *с.*
 де́рбі, *с.*
 дефі́ле, *с.*
 джерсі́, *с.*
 джи-а́й, *ч.*
 Джибу́ті, *ж. і с.*
 джіу-джитсу, *ж.*
 дзюдо́, *с.*
 димінуе́ндо, *с.*
 динамо, *с.*
 динго, *ч. і ж.*
 діско́, *с.*
 Ді́лі, *с.*
 до, *с.*
 доміно́, *с.*
 досьє́, *с.*
 драже́, *с.*
 драпрі́, *с. і мн.*
 дум-дум, *ж.*
 Душанбе́, *с.*

Е
 е́йре, *с.*
 екскурсбюро́, *с.*
 експозе́, *с.*
 екстемпора́ле, *с.*
 екстезі́, *ч.*
 е́кю, *ч. і с.*
 електрино, *с.*
 електробігуді́, *с. і мн.*
 електрота́бло, *с.*
 Ельдора́до, *с.*
 ельдорадо́, *с.*
 емансипе́, *ж.*
 ембарго́, *с.*
 е́му, *ч.*
 е́ре, *с.*
 Е́рі, *с.*
 есе́, *с.*
 ескімо́, *с.*
 ескудо́, *ч. і с.*
 есперанто́, *ж. і с.*
 ефе́нді, *ч.*
Є
 євро́, *ч.*
 е́ри, *с.*
Ж
 жабо́, *с.*
 жако́, *ч.*
 жало́зі, *с. і мн.*
 желе́, *с.*
 жиго́, *с.*
 жи́ро, *с.*
 жу́рі, *с.*
З
 Замбе́зі, *ж.*
 зе́бу, *ч. і ж.*
 зеро, *с.*
 Зестафо́ні, *с.*
 Зімбabwé, *ж.*
 зомбі́, *ч. і ж.*

зулу́, ч., ж. <i>і мн.</i> (народ) <i>і ж.</i> (мова)	камер-фрау́, ж. камікадзе́, ч. ка́мпо-са́нто, с. Ка́нді, с. Канза́с-Сі́ті, с. кано́е, с. канотье́, с. канта́біле, с. кантеле́, с. ка́нтрі, ч. кану́рі, ч., ж. <i>і мн.</i> (народ) <i>і ж.</i> (мова) капоко́міко, ж. капри́чіо, с. капричо́, с. Ка́прі, ч. кара́те, с. Кара́чі, с. ка́рго, с. каре́, с. карибу́, ч. Карлсру́е, с. карт-бланш́, ч. Ка́ртлі, с. ка́ско, с. ка́теху, с. Катма́нду, с. Катови́це, с. кауди́льйо, ч. кау́рі, ч. кафе́, с. кашмі́рі, ж. кашне́, с. кашпо́, с. квазімо́до, ч. кватро́ченто, ч. <i>і с.</i> квебра́хо, с. квіпро́кво, ж. <i>і с.</i> кенгу́ру, ч. <i>і ж.</i> Ке́нтербері́, с. Кенту́ккі, с.	ке́пі, с. Ке́сон-Сі́ті, с. ке́чуа, ч., ж. <i>і мн.</i> (народ) <i>і ж.</i> (мова) кі́ві, ч. кі́ві-кі́ві, ч. Кіліма́нджаро, ж. кіло́, с. кімо́но, с. кіно́, с. кінолі́брето, с. Кію́то, с. кіпу́, с. Кіриба́ті, с. кіта́роне, с. Кі́то, с. клі́ко, с. кліше́, с. Ковентрі́, с. койне́, с. ко́кні, ч. колеопти́ле, ч. ко́лі, ч. <i>і ж.</i> колі́бри, ч. <i>і ж.</i> Коло́мбо, с. Коло́радо, ч. кольє́, с. кольра́бі, ж. кома́ндос, мн. ко́мбі, ч. ко́мбіне, с. комвзводу́, ч. ко́мі, ч., ж. <i>і мн.</i> (народ) <i>і ж.</i> (мова) комі́льфо, ч. комфронта́м, ч. комфронта́ту, ч. комюні́ке, с. Кона́крі, с. <i>і ч.</i> Конго́, ж. консоме́, с.
І іва́сі, ж. і́глу, с. іда́льго, ч. ідо́, ж. <i>і с.</i> Ілі́, ж. іма́го, с. імпети́го, с. і́мпресаріо́, ч. інди́го, с. інженю́, ж. інка́со, с. інко́гніто, ч. <i>і с.</i> інтерв'ю́, с. інтерме́цо, с. інтерне́т-кафе́, с. інформбюро́, с.	І йору́ба, ч., ж. <i>і мн.</i> (народ) <i>і ж.</i> (мова)	К каба́льєро, ч. каба́ре, с. кабе́рне, ч. (сорг винограду) <i>і с.</i> (вино) Кабо-Ве́рде, ж. кабу́кі, ч. каваса́кі, ч. каді́, ч. казино́, с. кака́ду, ч. какао́, с. каланхо́е, с. Калаха́рі, ж. Ка́лгарі, с. калі́, с. Каллі́сто, ч. камбале́о, ж. камбіо́, с.

контанго, с.
 континуо, с.
 конто, с.
 контральто, с. (голос) і
 ж. (співачка)
 конференсьє, ч. і ж.
 конфеті, с.
 концертино, с.
 корсо, с.
 Кошице, с.
 кракле, с.
 краузе, с.
 кредо, с.
 крем-брюле, с.
 крещендо, с.
 крокі, с.
 крузейро, с.
 круп'є, ч.
 куду, ж.
 кулі, ч.
 кульсьє, ч.
 кунг-фу, ж.
 купе, с.
 кураре, с.
 Курземе, с.
 куртьє, ч.
 Кутаїсі, с.
 Кюрасао, с.
 кюрасо, с.
 кюре, ч.
 кюрі, с.
 Кюсю, с.
 Л
 лакао, с.
 ламенто, с.
 ландо, ж.
 ландовері, с.
 лансьє, с.
 ланце, с.
 лао, ч., ж. і мн.
 ларгето, с.

ларго, с.
 ласо, с.
 лацероні, ч.
 Лаціо, с.
 легатисимо, с.
 легато, с.
 леді, ж.
 ленто, ч.
 леоне, с.
 леоніно, с.
 Лесото, с.
 лечо, с.
 лі, с.
 ліберо, ч.
 ліберті, с.
 лібідо, с.
 лібрето, с.
 Лідице, с.
 лімбо, с.
 лімітед, ж.
 ліпсі, с.
 ліру, с.
 літогінто, с.
 лоа, ж.
 лобі, с.
 Локарно, с.
 локо, с.
 Лондондеррі, с.
 лорі, ч.
 лоро, с.
 лоро-конто, с.
 лото, с.
 Лугано, с.
 луї, ч.
 льє, с.
 любви-мене, ж.
 люкс, ч.
 люмбаго, с.
 ля, с.
 ляле, с.

М
 магнето, с.
 маго, ч.
 мадам, ж.
 Маджуро, ч.
 маєстро, ч.
 майя, ч., ж. і мн.
 (народ) і ж. (мова)
 макао, с.
 Макао, ж.
 макі, ч.
 макі, ч.
 Маккензі, ж.
 макраме, с.
 максі, с.
 Малабо, с.
 Малаві, ж.
 малаві, ч., ж. і мн.
 малайлам, ж.
 малайлі, ч., ж. і мн.
 Малі, ж.
 Мальме, с.
 мальпаре, с.
 мальсеко, с.
 мамбо, ч.
 Манагуа, с.
 манго, с.
 маніпурі, ч., ж. і мн.
 (народ) і ж. (мова)
 манко, с.
 мансі, ч., ж. і мн.
 манто, с.
 манту, с.
 маорі, ч., ж. і мн.
 (народ) і ж. (мова)
 Мапуту, с. (місто) і ч.
 (порт)
 марабу, ч.
 маратхі, ч., ж. і мн.
 (народ) і ж. (мова)
 марго, с.

маренго, с.	міні, с.	наці, <i>мн.</i> , ч. <i>і ж.</i>
Марі, с.	мірзаї, ч.	неглиже, с.
марі, ч., <i>ж. і мн.</i>	міс, <i>ж.</i>	нейтрино, с.
маркетрі, с.	місіс, <i>ж.</i>	необароко, с.
марко, с.	Міссісіпі, <i>ж.</i>	не-руш-мене, <i>ж.</i>
Марокко, с.	Міссурі, <i>ж.</i>	нетто, с.
мартіні, с.	містрис, <i>ж.</i>	нісло, ч.
марше, с.	мітнікі, ч.	Нікарагуа, <i>ж.</i>
мас-медіа, <i>мн.</i>	Могадішо, с.	ніомбо, с.
матє, с.	модерато, с.	нон-легато, с.
матинє, с.	мокко, с.	нон-фініто, с.
мафіозі, ч.	Монако, с.	ностро, с.
махе, с.	монпансьє, с.	ностро-конто, с.
маціоні, с.	Монтевідєо, с.	нотабєна, с.
мачєтє, ч. <i>і с.</i>	Монте-Карло, с.	нотабєне, с.
мачєтєро, ч.	монтекрісто, с.	ноу-хау, с.
машбюро, с.	монтеору, ч.	Нью-Джерсі, с.
Маямі, с.	моралітє, <i>ж. і с.</i>	Нью-Мєхіко, с.
медіа, <i>мн.</i>	морзе, с.	ню, с.
медрєсє, с.	моторалі, с.	О
меню, с.	мотофозо, с.	Овєрнь, <i>мн.</i>
мєсьє, ч.	мотто, с.	Ов'єдо, <i>ж.</i>
метазоа, с.	му, с.	Огайо, ч.
метилєнблау, ч.	мудра, <i>ж.</i>	окапі, ч. <i>і ж.</i>
метро, с.	муліне, с.	олік, ч.
Мєхіко, с.	мультимедіа, <i>мн.</i>	он-лайн, ч.
мєцо, с. (голос) <i>і ж.</i>	муміє, с.	Онгаріо, с.
(співачка)	мунго, с.	оргбюро, с.
мєцо-піано, с.	мунда, ч., <i>ж. і мн.</i>	Орджонікідзе, с.
мєцо-сопрано, с.	(народ) <i>і ж.</i> (мова)	Оріноко, <i>ж.</i>
(голос) <i>і ж.</i> (співачка)	мурмурандо, с.	Осло, с.
мєцо-тінто, с.	мяо, ч., <i>ж. і мн.</i>	Остенде, с.
мєцо-форте, с.	мяо-яо, <i>ж.</i>	П
мислітє, с.	Н	па, с.
мі, с.	Нагано, с.	пабліситі, с.
міді, с.	Нагасакі, с.	па-де-дє, с. <i>і ч.</i>
мікадо, ч.	Найробі, с.	Па-де-Калє, <i>ж.</i>
мікропілє, с.	нанду, ч.	па-де-труа, с. <i>і ч.</i>
мілдьо, <i>ж.</i>	наргілє, ч. <i>і с.</i>	падре, ч.
міледі, <i>ж.</i>	Науру, <i>ж.</i> (держава) <i>і</i>	Палау, с.
мільдьо, <i>ж.</i>	ч. (острів)	палаццо, с.

Палермо, с.	пони, ч.	рамо́лі, ч.
па́лі, ч.	пони́чо, с.	ранде́ву, с.
пампе́ро, ч.	попу́рі, с.	рантьє́, ч.
па́ні, ж.	Порт-Луї́, ч. і с.	ранче́ро, ч.
панно, с.	портмо́не, с.	ранчо, с.
папараці́, ч.	Порт-Морсбі́, ч. і с.	ре, с.
папетрі́, с.	порто, с.	ребе́, ч.
пап'є-маше́, с.	Порто-Ново́, с.	ре́вю, с.
Па́пуа, ж.	порто-фра́нко, с.	ре́гбі, с.
парвеню́, ч. і ж.	Порт-Стенлі́, с.	резу́ме, с.
Пардуби́ще, с.	Порту́, с.	река́мбіо, с.
па́рі, с.	портъє́, ч.	реле́, с.
паспа́рту, с.	Поті́, ч. і с.	Рені́, с.
па́тіо, с.	праліне́, с.	реноме́, с.
па́туа, с.	прес-аташе́, ч.	ресконтро́, с.
пенальті́, с.	прес-бюро́, с.	ре́тро, с.
пенні́, с.	прес-кліше́, с.	рефе́рі, ч.
пенсне́, с.	прес-пап'є́, с.	ритарда́ндо, с.
пе́рі, ж.	престісимо́, с.	ритену́то, с.
перпету́ум-мо́біле, с.	престо́, с.	рише́льє, с.
Пе́ру, ж.	прет-а-порте́, с.	Ріо-де-Жаней́ро, с.
пéсо, с.	Принсі́пі, ч.	родео́, с.
Пéтсамо́, с.	промі́ле, ж.	рока́білі, ж.
пехлеві́, ж.	проспе́риті, с.	рока́йль, ч. і ж.
Пехлеві́, с.	проте́же, ч. і ж.	роко́ко, с.
пі, с.	профбюро́, с.	романсе́ро, ч.
піа́ніно, с.	псевдо́, с.	ронди́но, с.
піа́нісимо, с.	пуе́бло, с. (житло) і ч., ж. і мн. (народ)	рондо́, с.
піа́но, с.	Пуерто-Рі́ко, ч. і ж.	рондо́, с.
пі́ке, с.	путасу́, ж.	ротофо́то, с.
пі́кколо, с.	пушту́, ж.	роя́лі, с.
Пі́лькомайо́, ж.	пюре́, с.	руба́ї, с.
пі́п-шо́у, с.	Р	руба́го, с.
пі́рке, с.	рагу́, с.	С
пі́цикато́, с.	радіо́, с.	саа́мі, ч., ж. і мн.
плаке́, с.	радіоінтерв'ю́, с.	сабо́, с.
пла́то, с.	радіоре́ле, с.	са́го, с.
плісе́, с.	ралі́, с.	сакé, с.
Плю́сшті́, с.	рамбу́льє́, ч. і ж.	Сакраме́нто, с.
По́, ж.	рамі́, с.	саламу́рі, ч.
по́ло, с.		са́льдо, с.

са́льто, <i>с.</i>	сі́ті, <i>с.</i>	суо́мі, <i>ч., ж. і мн.</i>
са́льто-морта́ле, <i>с.</i>	скерцо, <i>с.</i>	суперка́рго, <i>ч.</i>
саля́мі, <i>ж.</i>	сконто, <i>с.</i>	суфле́, <i>с.</i>
са́мбо, <i>с.</i>	ску́до, <i>с.</i>	Су́хумі, <i>с.</i>
Самоа́, <i>мн.</i>	соло, <i>с.</i>	суші́, <i>с.</i>
Сан-Діе́го, <i>с.</i>	Со́лсбері, <i>с.</i>	сфорца́ндо, <i>с.</i>
Сан-Ма́рино, <i>ж.</i>	со́ль, <i>с.</i>	Сьє́рра-Леоне́, <i>ж.</i>
Санто-До́мінго, <i>с.</i>	со́льдо, <i>с.</i>	Т
(місто) <i>і ч.</i> (острів)	со́льфеджіо, <i>с.</i>	табло́, <i>с.</i>
Сан-То́ме, <i>с.</i> (місто) <i>і ч.</i>	сомалі́, <i>ч., ж. і мн.</i>	табу́, <i>с.</i>
(порт)	(народ) <i>і ж.</i> (мова)	таі́, <i>ч., ж. і мн.</i> (народ)
Сан-То́ме і	Сомалі́, <i>ч.</i> (півострів) <i>і</i>	<i>і ж.</i> (мова)
Прі́нсіпі, <i>ж.</i>	<i>ж.</i> (республіка)	Таї́ті, <i>ч. і ж.</i>
санту́рі, <i>ч.</i>	сомбе́рро, <i>с.</i>	таксі́, <i>с.</i>
Сантья́го, <i>с.</i>	сомельє́, <i>ч.</i>	Та́мпере, <i>с.</i>
Сан-Франсі́ску, <i>ж.</i>	сона́, <i>ч.</i>	танго́, <i>с.</i>
(річка)	сопрано́, <i>с.</i> (голос) <i>і ж.</i>	Та́рту, <i>с.</i>
Сан-Франці́ско, <i>с.</i>	(співачка)	тата́мі, <i>ч. і ж.</i>
(місто)	со́рго, <i>с.</i>	тау́, <i>с.</i>
Сан-Хосе́, <i>ч. і с.</i>	соте́, <i>с.</i>	Тахо́, <i>ж.</i>
сапажу́, <i>ч. і ж.</i>	Со́чі, <i>с.</i> (місто) <i>і ч.</i>	Тбілі́сі, <i>с.</i>
сапераві́, <i>с.</i>	(курорт)	телеа́тельє́, <i>с.</i>
са́рі, <i>с.</i>	спаге́ті, <i>с. і мн.</i>	телеі́нтерв'ю́, <i>с.</i>
сафа́рі, <i>с.</i>	спеца́вто, <i>с.</i>	телекіно́, <i>с.</i>
саці́ві, <i>с.</i>	спіка́то, <i>с.</i>	телешо́у, <i>с.</i>
саше́, <i>с.</i>	спорто́то, <i>с.</i>	Теннесі́, <i>ч. і ж.</i>
сграфі́то, <i>с.</i>	стакато́, <i>с.</i>	термобі́гуді́, <i>с. і мн.</i>
седі́, <i>с.</i>	ста́тус-кво́, <i>ч. і с.</i>	термореле́, <i>с.</i>
секс-шо́у, <i>с.</i>	стві́рі, <i>ч.</i>	тетрі́, <i>ж.</i>
сек'ю́риті́, <i>ч. і ж.</i>	стерео́, <i>с.</i>	тильбу́рі, <i>с.</i>
Сен-Дені́, <i>с.</i>	стереокіно́, <i>с.</i>	тире́, <i>с.</i>
се́не, <i>с.</i>	стило́, <i>с.</i>	тифо́зі, <i>ч.</i>
сені́ті, <i>ж.</i>	сто́рно, <i>с.</i>	Ті́ксі, <i>с.</i>
сента́во, <i>с.</i>	страдива́рі, <i>ж.</i>	То́го, <i>ж.</i>
сенти́мо, <i>с.</i>	стрето́, <i>с.</i>	Токела́у, <i>ч. і ж.</i>
се́нті, <i>с.</i>	су, <i>с.</i>	То́кіо, <i>с.</i>
серсо́, <i>с.</i>	суахі́лі, <i>ч., ж. і мн.</i>	ток-шо́у, <i>с.</i>
сиро́ко, <i>ч.</i>	(народ) <i>і ж.</i> (мова)	тона́тельє́, <i>с.</i>
сирта́кі, <i>ч. і с.</i>	сукре́, <i>с.</i>	торе́ро, <i>ч.</i>
сі́, <i>с.</i>	сулугу́ні, <i>ч.</i>	торі́, <i>ж.</i> (партія) <i>і ч.</i>
Сіко́ку, <i>ч.</i>	сумо́, <i>с.</i>	(член партії)

- торнадо, *ч.*
 травесті, *ж.*
 тремоло, *с.*
 треченто, *с.*
 трико, *с.*
 трієнале, *ч.* (фестиваль)
і ж. (виставка)
 тріо, *с.*
 Тріполі, *с.*
 Трухільйо, *с.*
 трюмо, *с.*
 Туапсе, *с.*
 турбодинамо, *с.*
 турне, *с.*
 туті, *с.*
 туше, *с.*
 тхебе, *ж.*
 тюрбо, *с.*
- У**
 Убангі, *ж.*
 уде, *ч., ж. і мн.*
 удеге, *ч., ж. і мн.*
 Укаялі, *ж.*
 Улан-Уде, *с.*
 ультра, *ч. і ж.*
 Урарту, *ж.*
 урду, *ж.*
 Уссурі, *ж.*
- Ф**
 фа, *с.*
 фабліо, *с.*
 фабльо, *с.*
 факсиміле, *с.*
 фанданго, *с.*
 фейхоа, *ж.*
 фередже, *с.*
 фіаско, *с.*
 фігаро, *с.*
 Фіджі, *ж.*
 філе, *с.*
 фіфі, *ч.*
- фламенко, *ч.*
 фламінго, *ч.*
 фойє, *с.*
 фоліо, *с.*
 фольксдойче, *ч. і ж.*
 форте, *с.*
 фортепіано, *с.*
 фортеп'яно, *с.*
 фортисимо, *с.*
 фото, *с.*
 фотоательє, *с.*
 фотореле, *с.*
 Франш-Конте, *с.*
 фрау, *ж.*
 фрейлейн, *ж.*
 фрекен, *ж.*
 фрикасе, *с.*
 Фріулі, *с.*
 фру, *ж.*
 фугато, *с.*
 фуєте, *с.*
 фуле, *с.*
 Фунафуті, *с.*
- Х**
 хаджі, *ч.*
 хакі, *с.*
 халі-галі, *с.*
 ханти, *ч., ж. і мн.*
 хао, *с.*
 харакірі, *с.*
 Хараре, *с.*
 харчо, *с.*
 хауса, *ч., ж. і мн.*
 (народ) *і ж.* (мова)
 хачапурі, *с.*
 хінкалі, *с.*
 хіпі, *ч. і ж.*
 хіп-хоп, *ч.*
 хобі, *с.*
 Хоккайдо, *ч.*
 хоку, *с.*
- Хонсю, *ч.*
 Хуанхе, *ж.*
- Ц**
 цабе, *с.*
 цеце, *ж.*
 цинандалі, *с.*
 Циндао, *с.*
 Цинциннаті, *с.*
 цицero, *с.*
 цунамі, *с.*
- Ч**
 чанахі, *мн.*
 Чанша, *с.*
 Чарджоу, *с.*
 чау-чау, *ч. і ж.*
 чахохбілі, *с.*
 ча-ча-ча, *ч.*
 Ченду, *с.*
 чентезимо, *с.*
 Чженчжоу, *с.*
 Чикаго, *с.*
 Чилі, *ж.*
 чичероне, *ч.*
 чіко, *ч.*
 чонгурі, *с.*
- Ш**
 шаблі, *с.*
 Шабо, *с.*
 шале, *с.*
 шансоньє, *ч.*
 шапіго, *с.*
 шасе, *с.*
 шасі, *с.*
 шва, *с.*
 шевальє, *ч.*
 шевро, *с.*
 шимі, *ч.*
 шимпанзе, *ч.*
 шосе, *с.*
 шоу, *с.*
 шпрасе, *ж.*

Я

я́нкi, ч.
я́пi, ч.
яку́дза, ж. (мафія) і ч.
(мафіозі)

ДОДАТКИ**Географічні об'єкти****держави**

Бангладеш, ж.
Буркіна-Фасо, ж.
Бурунді, ж.
Вануату, ж.
Гаїті, ж.
Джібуті, ж.
Зімбабве, ж.
Кабо-Верде, ж.
Конго, ж.
Лесото, с.
(королівство)
Малаві, ж.
Малі, ж.
Марокко, с.
(королівство)
Монако, с. (князівство)
Науру, ж.
Нікарагуа, ж.
Папуа, ж.
Перу, ж.
Пуерто-Ріко, ж.
Сан-Марино, ж.
Сан-Томе і
Прінсіпі, ж.
Сомалі, ж.
Сьєрра-Леоне, ж.
Того, ж.
Урарту, ж.
Фіджі, ж.
Чилі, ж.

міста

Абу-Дабі, с.
Актау, с.
Алеппо, с.
Аліканте, с.
Алмати, с.
Антананаріву, с.
Апіа, с.
Баку, с.
Бальбоа, с.
Бамако, с.
Бангі, с.
Барі, с.
Батумі, с.
Белу-Оризонті, с.
Бенгазі, с.
Бенгалуру, с.
Більбао, с.
Бісау, с.
Бордо, с.
Боржомі, с.
Брно, с.
Булонь-сюр-Мер, с.
Вальпараїсо, с.
Віші, с.
Гельсінкі, мн.
Глазго, с.
Гонолулу, с.
Делі, с.
Джібуті, с.
Ділі, с.
Душанбе, с.
Ері, с.
Зестафоні, с.
Калгарі, с.
Канді, с.
Канзас-Сіті, с.
Карачі, с.
Карлсруе, с.
Катманду, с.
Катовіце, с.

Кентербері, с.
Кесон-Сіті, с.
Кіото, с.
Кіто, с.
Ковентрі, с.
Коломбо, с.
Конакрі, с.
Кошице, с.
Кутаїсі, с.
Локарно, с.
Лондондеррі, с.
Лугано, с.
Малабо, с.
Мальме, с.
Манагуа, с.
Мапуту, с.
Мари, с.
Маямі, с.
Мехіко, с.
Могадишо, с.
Монако, с.
Монтевідео, с.
Монте-Карло, с.
Нагано, с.
Нагасаки, с.
Найробі, с.
Орджонікідзе, с.
Осло, с.
Остенде, с.
Палермо, с.
Пардубице, с.
Плоєшті, с.
Порт-Луї, с.
Порт-Морсбі, с.
Порто-Ново, с.
Порт-Стенлі, с.
Порту, с.
Поті, с.
Рені, с.
Ріо-де-Жанейро, с.
Сакраменто, с.

Сан-Дієго, *с.*
 Санто-Домінго, *с.*
 Сан-Томе, *с.*
 Сантьяго, *с.*
 Сан-Франціско, *с.*
 Сан-Хосе, *с.*
 Сен-Дені, *с.*
 Солсбері, *с.*
 Сочі, *с.*
 Сухумі, *с.*
 Тампере, *с.*
 Тарту, *с.*
 Тбілісі, *с.*
 Токіо, *с.*
 Тріполі, *с.*
 Трухільйо, *с.*
 Туапсе, *с.*
 Улан-Уде, *с.*
 Фунафуті, *с.*
 Хараре, *с.*
 Циндао, *с.*
 Цинциннаті, *с.*
 Чанша, *с.*
 Чарджоу, *с.*
 Ченду, *с.*
 Чженчжоу, *с.*
 Чикаго, *с.*

порти

Абу-Дабі, *ч.*
 Аліканте, *ч.*
 Апіа, *ч.*
 Бенгазі, *ч.*
 Вальпараїсо, *ч.*
 Конакрі, *ч.*
 Мапуту, *ч.*
 Порт-Луї, *ч.*
 Порт-Морсбі, *ч.*
 Поті, *ч.*
 Сан-Томе, *ч.*
 Сан-Хосе, *ч.*

річки

Арагві, *ж.*
 Замбезі, *ж.*
 Лі, *ж.*
 Конго, *ж.*
 Міссісіпі, *ж.*
 Міссурі, *ж.*
 Оріноко, *ж.*
 Пількомайо, *ж.*
 По, *ж.*
 Сан-Франсіску, *ж.*
 Тахо, *ж.*
 Теннессі, *ж.*
 Убангі, *ж.*
 Укалялі, *ж.*
 Уссурі, *ж.*
 Хуанхе, *ж.*

острови, півострови

Борнео, *ч.*
 Гаїті, *ч.*
 Капрі, *ч.*
 Маджуро, *ч.*
 Науру, *ч.*
 Принсіпі, *ч.*
 Пуерто-Ріко, *ч.*
 Самоа, *мн.* (група островів)
 Санто-Домінго, *ч.*
 Сікоку, *ч.*
 Сомалі, *ч.*
 Таїті, *ч.*
 Токелау, *ч.*
 Хоккаїдо, *ч.*
 Хонсю, *ч.*

озера

Бангвеулу, *с.*
 Ері, *с.*
 Лугано, *с.*
 Манагуа, *с.*

Онгаріо, *с.*

інші географічні та астрономічні об'єкти

Абу-Дабі, *ч.* (курорт)
 Айдахо, *ч.* (штат США)
 Ай-Петрі, *ж.* (гора)
 Алатау, *мн.* (гори)
 Анжу, *ж.* (провінція)
 Ахалі-Афоні, *с.* (селище)
 Ватерлоо, *с.* (селище)
 Гран-Чако, *ж.* (рівнина)
 Гоа, *ж.* (територія)
 Гобі, *ж.* (територія)
 Калахарі, *ж.* (область)
 Каллісто, *ч.* (спутник Юпітера)
 Кліманджаро, *ж.* (гора)
 Лідиче, *с.* (селище)
 Маджуро, *ч.* (атол)
 Макао, *ж.* (територія)
 Міссурі, *ч.* (штат)
 Овернь, *мн.* (гори)
 Ов'єдо, *ж.* (провінція)
 Огайо, *ч.* (штат)
 Папуа, *ж.* (затока)
 Па-де-Кале, *ж.* (протока)
 Петсамо, *с.* (селище)
 Пуерто-Ріко, *ж.* (западина)
 Теннессі, *ч.* (штат)
 Сочі, *ч.* (курорт)
 Тіксі, *с.* (селище)
 Шабо, *с.* (село)

особи

ага, ч.
аташе, ч.
бамбіно, ч.
бандерильєро, ч.
бітлз, *мн.*
буржуа, ч.
візаві, ч. *і ж.*
гаучо, ч.
гринго, ч.
гуру, ч.
гусанос, *мн.*
денді, ч.
джи-ай, ч.
емансипе, *ж.*
ефенді, ч.
зомбі, ч. *і ж.*
ідальго, ч.
ідальго, ч.
імпресаріо, ч.
інженю, *ж.*
інкогніто, ч.
кабальєро, ч.
каді, ч.
камер-фрау, *ж.*
камікадзе, ч.
капокоміко, *ж.*
каудильйо, ч.
квазімодо, ч.
кітароне, ч.
кокні, ч.
командос, *мн.*
комільфо, ч.
контральто, *ж.*
контрас, *мн.*
конференсьє, ч. *і ж.*
круп'є, ч.
кулі, ч.
кулісьє, ч.
куртьє, ч.
купор'є, ч.

кюрє, ч.
лацароні, ч.
леді, *ж.*
ліберо, ч.
мадам, *ж.*
маестро, ч.
макі, ч.
мафіозі, ч.
мачетєро, ч.
месьє, ч.
мецо, *ж.*
мецо-сопрано, *ж.*
мікадо, ч.
міледі, *ж.*
міс, *ж.*
місіс, *ж.*
містрис, *ж.*
наці, *мн.*, ч. *і ж.*
падре, ч.
пані, *ж.*
папараці, ч.
парвеню, ч. *і ж.*
пері, *ж.*
портъє, ч.
прес-аташе, ч.
протеже, ч. *і ж.*
рамолі, ч.
рантьє, ч.
ранчєро, ч.
ребе, ч.
рефері, ч.
сек'юриті, ч.
сомельє, ч.
сопрано, *ж.*
суперкарго, ч.
тифозі, ч.
торєро, ч.
торі, ч.
травєсті, *ж.*
ультра, ч. *і ж.*
фольксдойче, ч. *і ж.*

фрау, *ж.*
фрейлейн, *ж.*
фрекен, *ж.*
фру, *ж.*
хаджі, ч.
хіпі, ч. *і ж.*
чичероне, ч.
шансоньє, ч.
шевальє, ч.
янкі, ч.
япі, ч.
якудза, ч.

народи

адигє, ч., *ж. і мн.*
амхара, ч., *ж. і мн.*
банту, ч., *ж. і мн.*
зулу, ч., *ж. і мн.*
йоруба, ч., *ж. і мн.*
канурі, ч., *ж. і мн.*
кечуа, ч., *ж. і мн.*
комі, ч., *ж. і мн.*
лао, ч., *ж. і мн.*
майя, ч., *ж. і мн.*
малаві, ч., *ж. і мн.*
малаялі, ч., *ж. і мн.*
маніпурі, ч., *ж. і мн.*
мансі, ч., *ж. і мн.*
маорі, ч., *ж. і мн.*
маратхі, ч., *ж. і мн.*
марі, ч., *ж. і мн.*
мунда, ч., *ж. і мн.*
мяо, ч., *ж. і мн.*
пуєбло, ч., *ж. і мн.*
саамі, ч., *ж. і мн.*
сомалі, ч., *ж. і мн.*
суахілі, ч., *ж. і мн.*
суомі, ч., *ж. і мн.*
таї, ч., *ж. і мн.*
удє, ч., *ж. і мн.*
удегє, ч., *ж. і мн.*

ханґи, ч., ж. і мн.
хауса, ч., ж. і мн.

тварини

альпака, ч. і ж. (від лама)
арні, ч.
боа, ч.
буфало, ч.
гну, ч. і ж. (від антилопа)
гризлі, ч.
гуанако, ч. і ж. (від лама)
динго, ч. і ж.
зебу, ч. і ж.
карибу, ч.
кенгуру, ч. і ж.
колі, ч. і ж.
куду, ж. (від антилопа)
лорі, ч.
маго, ч.
макі, ч.
окапі, ч. і ж.
поні, ч.
рамбульє, ч. і ж. (від вівця)
сапажу, ч. і ж. (від мавпа)
цеце, ж. (від муха)
чау-чау, ч. і ж.
шимпанзе, ч.

птахи

аґамі, ч.
ара, ч.
ему, ч.
жако, ч.
какаду, ч.
кві, ч.

кві-кві, ч.
колібри, ч. і ж.
лорі, ч.
марабу, ч.
нанду, ч.
фіфі, ч.
фламінго, ч.

риби

батерфіш, ж.
гупі, ч. і ж.
гурамі, ж.
івасі, ж.
путасу, ж.

рослини

алоє, с.
каберне, ч. (від виноград)
каланхое, с.
катеху, с.
кольрабі, ж. (від капуста)
любі-мене, ж. (від квітка)
не-руш-мене, ж. (від рослина)
рамі, с.
сорго, с.
фейхоа, ж. (за формою)

дерева

авокадо, с.
бере, ж. (від груша)
какао, с.
катеху, с.
квебрахо, с.
манго, с.
мате, с.

мови

амхара, ж.
африканс, ж.
банту, ж.
гінді, ж.
гіндустані, ж.
есперанто, ж.
зулу, ж.
ідо, ж.
йоруба, ж.
канурі, ж.
кашмірі, ж.
кечуа, ж.
кокні, ч. (соціолект)
комі, ж.
майя, ж.
малайлам, ж.
маніпурі, ж.
маорі, ж.
маратхі, ж.
мунда, ж.
мяо, ж.
мяо-яо, ж.
палі, ж.
пехлеві, ж.
пушту, ж.
сомалі, ж.
суахілі, ж.
таї, ж.
урду, ж.
хауса, ж.

будівлі

бістро, с.
бунґало, с.
депо, с.
іглу, с.
інтернет-кафе, с.
кабарє, с.
казино, с.
кафе, с.

кіно, с.	шапіто, с.	брєнді, ч. і с.
купе, с.	якудза, ж. (від мафія)	віскі, с.
люкс, ч. (від номер)		віші, с.
медресє, с.	страви	каберне, с.
метро, с.	барбекю, ч. (спосіб	какао, с.
палаццо, с.	приготування)	кліко, с.
публо, с.	безє, с.	кюрасо, с.
шале, с.	бефстроганов, ч. (за	мартіні, с.
шапіто, с.	формою)	мате, с.
	бланманже, с.	маціоні, с.
частина площі	глясе, с.	мокко, с.
авеню, ж.	драже, с.	сакє, с.
(вулиця)	ескімо, с.	сапераві, с.
плато, с.	желе, с.	цинандалі, с.
ранчо, с.	консомє, с.	шаблі, с.
сафарі, с.	крем-брюле, с.	
сті, с.	лечо, с.	одяг (взуття), його
фойє, с.	манти, с.	деталі, манера
шосє, с.	монпансьє, с.	вдягатися тощо
штрасє ж. (вулиця)	праліне, с.	бікіні, с.
	пюре, с.	боа, с.
організації	рагу, с.	болєро, с.
альма-матєр, ж. (за	салямї, ж. (від ковбаса)	валансьєн, с.
формою)	саціві, с.	галіфе, с.
ательє, с.	сотє, с.	гофре, с.
бюро, с.	спагєті, с. і мн.	дезабільє, с.
гєстапо, с.	сулугуні, ч. (від сир)	декольте, с.
гідрометеобюро, с.	суфле, с.	доміно, с.
динамо, с.	суші, с.	жабо, с.
екскурсбюро, с.	філе, с.	канотьє, с.
інформбюро, с.	фрикасе, с.	кашне, с.
мас-мєдіа, мн. (від	харчо, с.	кепі, с.
засоби)	хачапурі, с.	кімоно, с.
машбюро, с.	хінкалі, с.	максі, с.
мєдіа, мн. (від засоби)	чанахі, мн. (за	манто, с.
мультимєдіа, мн. (від	формою)	матинє, с.
засоби)	чахохбілі, с.	міді, с.
оргбюро, с.		міні, с.
профбюро, с.	напої	неглиже, с.
тонательє, с.	аліготє, с.	пончо, с.
фотоательє, с.	боржомі, с.	прєт-а-портє, с.

сабо, с.	сенти, с.	графіті, мн. (від написи)
сарі, с.	скудо, с.	гарфіто, с.
сафарі, с.	соль, с.	гохуа, ч. (від живопис)
сомбреро, с.	сольдо, с.	кватроченто, с. і ч.
трико, с.	су, с.	(період у культурі)
фередже, с.	сукре, с.	кракле, с.
фігаро, с.	тетрі, ж.	крокі, с.
	тхебе, ж.	лакао, с.
тканини	хао, с.	літотінто, с.
букле, с.	чентезимо, с.	маркетрі, с.
джерсі, с.	хвороби	нієло, ч. (від малюнок)
ліберті, с.	бері-бері, ж.	ніомбо, с.
маренго, с.	імпетиго, с.	нон-фінті, с.
піке, с.	люмбаго, с.	ню, с.
трико, с.	мальсеко, с.	панно, с.
фуле, с.	мільдю, ж.	паспарту, с.
	мільдю, ж.	ревю, с.
грошові одиниці		трієнале, ч. (фестиваль)
афгані, ж.	літературознавча	і ж. (виставка)
бальбоа, ж.	лексика	
болівіано, с.	експозе, с.	стиль
вагу, ж.	есе, с.	бароко, с.
даласі, ж.	кінолібрето, с.	диско, с.
дені, ж.	кондакарі, ж. (від книга)	кантрі, ч.
ейре, с.	леоніно, с.	необароко, с.
екю, ч. і с.	лібрето, с.	рокабілі, ж.
єре, с.	могто, с.	рокайль, ч. і ж. (ж. — мушля або через форму слова)
ескудо, ч. і с.	ревю, с.	рококо, с.
євро, ч.	рондо	фламенко, ч. (від танець у такому стилі)
каурі, ж.	рубай, с.	хіп-хоп, ч. (від танець у такому стилі)
крузейро, с.	фабліо, с.	
леоне, с.	фабльо, с.	театральна лексика
луї, ч. (від луїдор)	хоку, с.	амплуа, с.
мунгу, с.		бібабо, ч. і ж. (лялька)
пенні, с.	мистецька лексика	вар'єте, с.
песо, с.	альфреско, с.	кабукі, ч. (від театр)
седі, с.	бієнале, ч. (фестиваль) і ж. (виставка)	
сене, с.		
сенти, ж.		
сентаво, с.		
сентимо, с.		

камбалео, <i>ж.</i> (від театр. трупа)	апасіона́то, <i>с.</i>	ритарда́ндо, <i>с.</i>
лоа, <i>ж.</i> (від вистава)	аріо́зо, <i>с.</i>	ритену́то, <i>с.</i>
моралі́те, <i>с.</i>	арпе́джіо, <i>с.</i>	романсе́ро, <i>ч.</i> (від романс)
мудра, <i>ж.</i> (за формою)	бельканто, <i>с.</i>	ронди́но, <i>с.</i>
шоу, <i>с.</i>	бриндізі, <i>ж.</i> (від пісня)	рондо, <i>с.</i>
танці, балетні па	ві́брато, <i>с.</i>	рубато, <i>с.</i>
болеро, <i>с.</i>	гаучо, <i>ж.</i> (від пісня)	сі, <i>с.</i>
бугі-вугі, <i>ч.</i>	глісандо, <i>с.</i>	скерцо, <i>с.</i>
буре, <i>с.</i>	групето, <i>с.</i>	со́ло, <i>с.</i>
краузе, <i>с.</i>	димінуендо, <i>с.</i>	соль, <i>с.</i>
лансьє, <i>с.</i>	до, <i>с.</i>	сольфе́джіо, <i>с.</i>
ланце́, <i>с.</i>	інтермецо, <i>с.</i>	сопрано, <i>с.</i>
лімбо, <i>с.</i>	кантабі́ле, <i>с.</i>	спіка́то, <i>с.</i>
ліпсі, <i>с.</i>	капри́чіо, <i>с.</i>	стакато, <i>с.</i>
мамбо, <i>ч.</i>	капричо, <i>с.</i>	стрето, <i>с.</i>
марше́, <i>с.</i>	континуо, <i>с.</i>	сфорцандо, <i>с.</i>
мірза́ї, <i>ч.</i>	контральто, <i>с.</i>	тремоло, <i>с.</i>
па, <i>с.</i>	концертино, <i>с.</i>	тріо, <i>с.</i>
па-де-де́, <i>с. і ч.</i> (від па і від танець)	крещендо, <i>с.</i>	туті, <i>с.</i>
па-де-труа, <i>с. і ч.</i> (від па і від танець)	ламенто, <i>с.</i>	туше́, <i>с.</i>
сиртакі́, <i>ч. і с.</i>	ларгето, <i>с.</i>	фа, <i>с.</i>
танго, <i>с.</i>	ларго, <i>с.</i>	форте, <i>с.</i>
фанданго, <i>с.</i>	легатісимо, <i>с.</i>	фортісимо, <i>с.</i>
фламе́нко, <i>ч.</i>	легато, <i>с.</i>	фугато, <i>с.</i>
фуете́, <i>с.</i>	ленто, <i>с.</i>	
халі-галі́, <i>с.</i>	ля, <i>с.</i>	музичні інструменти
хіп-хоп, <i>ч.</i>	мецо, <i>с.</i>	банджо, <i>с.</i>
ча-ча-ча, <i>ч.</i>	мецо-піано, <i>с.</i>	кантеле, <i>с.</i>
шасе́, <i>с.</i>	мецо-сопрано, <i>с.</i>	концертино, <i>с.</i>
шімі́, <i>ч.</i>	мецо-форте, <i>с.</i>	піаніно, <i>с.</i>
музика	мі, <i>с.</i>	пікколо, <i>с.</i>
адажіо, <i>с.</i>	модерато, <i>с.</i>	саламу́рі, <i>ч.</i>
алеґре́то, <i>с.</i>	мурмурандо, <i>с.</i>	санту́рі, <i>ч.</i>
алеґро, <i>с.</i>	нон-легато, <i>с.</i>	сона, <i>ч.</i>
анданте, <i>с.</i>	піанісимо, <i>с.</i>	стві́рі, <i>ч.</i>
андантино, <i>с.</i>	піано, <i>с.</i>	страдива́рі, <i>ж.</i> (від скрипка)
	пі́цикато, <i>с.</i>	фортепіано, <i>с.</i>
	попу́рі, <i>с.</i>	фортеп'яно, <i>с.</i>
	престісимо, <i>с.</i>	чангі́, <i>ч.</i>
	престо́, <i>с.</i>	
	ре, <i>с.</i>	

чёмбало, с.
чонгу́рі, с.

**комерційні та
фінансові терміни**

ажіо, с.
а-контто, с.
альпарі, с.
банко, с.
брутто, с.
дамно, с.
делькредере, с.
дизажіо, с.
жіро, с.
інкасо, с.
камбіо, с.
карго, с.
каско, с.
контто, с.
локо, с.
лоро, с.
лоро-контто, с.
манко, с.
нетто, с.
ностро, с.
ностро-контто, с.
порто, с.
рекамбіо, с.
ресконтто, с.
роялті, с.
сальдо, с.
сторно, с.
фоліо, с.

біологічні терміни

депо, с.
імаго, с.
кау́рі, ч. (від моллюск)
колеопти́ле, ч. (від
листок)
лібідо, с.

мальсе́ко, с.
метазо́а, с.
мікропі́ле, с.

лінгвістичні терміни

арго, с.
деванага́рі, с.
койне́, с.
патуа́, с.
шва, с.

одиниці виміру

ге́нрі, ч. (за ім'ям – Дж.
Ге́нрі)
кю́рі, с.
лі, с.
льє, с.
махе, с.
му, с.

друкарські терміни

гальвано́, с.
гальваноклі́ше, с.
кліше́, с.
ме́цо-тинго́, с.
рондо́, с.
цице́ро, с.
шва, с.

спортивна лексика

авторалі́, с.
антра́ша, с.
дега́же, ж. (від атака)
де́рбі, с.
крау́зе, с.
кунг-фу́, ж. (від
гімнастика)
мальпа́ре, с.
мотора́лі, с.
пенальті́, с.
ра́лі, с.

роде́о, с.
са́льто, с.
са́льто-морта́ле, с.
тата́мі, ч. і ж. (від
килим і циновка)
туше́, с.

види, прийоми

боротьби

джіу-джітсу́, ж. (від
боротьба)
дзюдо́, с.
кара́те, с.
кунг-фу́, ж. (від
боротьба)
самбо́, с.
сумо́, с.
туше́, с.

ігри

бакара́, с.
бе́нді, ч. (від хокей)
бі́льбоке́, с.
бі́нго, с.
го, с.
ватерпо́ло, с.
доміно́, с.
лото́, с.
мака́о, с.
поло́, с.
регбі́, с.
серсо́, с.
спортлото́, с.

машини, види

двигунів

авто́, с.
ауді́, ж. (від машина)
багі́, ж. (від машина)
газодинамо́, с.
динамо́, с.

комбі, ч. (від автомобіль)	драпрі, с. і мн. (від занавіски)	лімітед, ж. (обмежена відповідальність)
ландо, с.	дум-дум, ж. (від куля)	мачете, с. і ч. (від ніж)
магнето, с.	екстезі, ч. (від наркотик)	монтеору, ж. (археолог. культура)
ротофото, с.	електробігуді, с. і мн. (одне або кілька)	наргіле, с. і ч. (прилад для куріння типу кальяну)
спецавто, с.	жалозі, с. і мн. (від штори)	он-лайн, ч. (від зв'язок)
турбодинамо, с.	кавасакі, ч. (від човен)	проміле, ж. (від частка)
інші назви неістот, що не належать до середнього роду	карт-бланш, ч. (чистий банк)	стагус-кво, с. і ч. (від стан)
бігуді, с. і мн. (одне або кілька)	квіпрокво, ж. і с. (від плутанина або непорозуміння)	термобігуді, с. і мн. (одне або кілька)
бундесмарине, ч. (від флот)	лапілі, мн. (від вулканічні викиди)	торі, ж. (від партія)
грин-кард, ж. (зелена картка)		

Література

1. Большой энциклопедический словарь: В 2 т. / Гл. ред. А.М.Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1991.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005.
3. Географічна енциклопедія України: В 3 т. / О.М.Маринич та ін. – К.: „Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 1989–1993.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972. – С. 237–238.
5. Новый російсько-український словник-довідник / Єрмоленко С.Я., Єрмоленко В.І., Ленєв К.В., Пустовіт Л.О. – Вид. 2-ге, доп. та випр. – К.: Довіра, 1999.
6. Орфографічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1975.
7. Російсько-український словник / За ред. В.В.Жайворонка. – К.: Абрис, 2003.
8. Російсько-український словник наукової термінології. Біологія, хімія, медицина. – К.: Наук. думка, 1996.
9. Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. – К.: Наук. думка, 1998.
10. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К.: Наук. думка, 1994.
11. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
12. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 123–124.
13. Українська радянська енциклопедія: В 12 т. Вид. 2. – К.: УРЕ, 1977–1985.
14. Український радянський енциклопедичний словник: В 3 т. / Гол. ред. М.П.Бажан. – Вид. 2-е. – К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1986–1987.
15. Український орфографічний словник. / Відп. ред. В.М.Русанівський. – Вид. 4-е, переробл. і доп. – К.: Довіра, 2005.
16. Український правопис. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 104.
17. Фурса В. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. К., 2005.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

О. Багумян*
(Київ)
УДК 161.2.81'322.5

ТИПИ ТЕКСТОВОЇ СЕГМЕНТАЦІЇ: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

In the article we have focused primarily on the ways of modern English texts segmentation in applied aspects. Having described briefly a variety of textual segmentation, we can differentiate the basic textual units and possible reference relations among them. Each coherence relation described below is associated with one or more constraints that must be met for it to hold.

Слово текст (лат. *textus*) означає тканину, сплетення, об'єднання. Текст – це об'єднана за змістом послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність. Така послідовність знаків визнається одиницею вищого рівня, що є інформаційним і структурним цілим [1: 7—9]. Основними завданнями при вивченні структури тексту є визначення критеріїв текстових одиниць, їхнє вичленовування; визначення їхнього статусу, суттєвих характеристик; визначення мовного оформлення цих одиниць, міжфразових зв'язків і відносин між ними [3: 7—19].

Сьогодні існує кілька типів сегментації тексту: *формальне, об'ємно-прагматичне (композиційне, композиційно-стилістичне), структурно-смісловне (семантико-структурне, об'єктивно-суб'єктивне, лінійне-нелінійне, тематичне) членування тексту.*

Таке різноманіття типів текстової сегментації пояснюється тим, що текст – це певна глобальна структура, що містить глибинну і поверхневу структури. Під *глибинною структурою* ми розуміємо певне семантичне чи понятійне утворення, що є відправною точкою при породженні поверхневих структур. *Поверхнева структура* – лінгвістична форма, у яку втілена глибинна структура. Глибинну структуру можна порівняти з програмою, що диктує вибір мовних засобів. Однак відносини між глибинною і поверхневою структурами не вичерпуються відносинами підпорядкування. Поверхнева структура може впливати на глибинну структуру, актуалізувати її [9: 56—58].

При *формальному членуванні* тексту досліджується лише поверхнева структура. У наявності виявляється мінімум вихідної інформації – границі речень, установлені розділовими знаками та деякими сполучниками, якщо перед ними немає коми. Сегментування за пунктуаційними знаками є найпростішою і разом з тим лінгвістично обгрунтованою дією. Саме слово «препинание» (рос.) означає «зупинка», «перерва», а розділові знаки усередині текстової тканини розділяють її частини й вказують на співвідношення між ними. Далі йде розчленовування речення на гіпотетичні частини – сегменти, границями яких є дієслова, розділові знаки й сполучники (крім розділових знаків і сполучників між прикметниками, що визначають певний іменник). На цьому ж етапі встановлюються зв'язки між словами всередині фрагментів речення [6: 43—46].

Процедури подальшого сегментування неоднакові для різних типів складних речень: складні сполучникові речення сегментуються за допомогою сполучників і сполучникових слів; у безсполучникових реченнях сегментування речення відбувається за наявності в ньому предикативної пари з урахуванням знаків пунктуації і збігається з членуванням його на предикативні одиниці. Однак основна структурна одиниця при формальному (автоматичному) аналізі тексту – це речення (*ibid.*).

При *семантико-структурній сегментації* тексту виділяються дві основні семантико-структурні одиниці – висловлювання (реалізоване речення) і надфразова

* © О. Багумян, 2006

єдність (ряд висловлень, об'єднаних семантично і синтаксично в єдиний фрагмент). Надфразові єдності в свою чергу об'єднуються в більш великі фрагменти-блоки [3: 21—24], що забезпечує цілісність тексту завдяки реалізації дистантних і контактних смислових і граматичних зв'язків.

При *композиційній сегментації* розглядаються одиниці якісно іншого плану – абзаци, параграфи, глави, розділи, підзаголовки й ін. Ці одиниці вичленюються візуально на формальному рівні (шрифти, символи, пропуски і т. п.), а на семантичному це означає введення нової теми чи ідеї. І.Р.Гальперін визначав такий тип членування тексту як об'ємно-прагматичний, і пояснював, що цей тип сегментації дозволяє збільшити текстову значущість певної фрази (фраз) за рахунок її графічного виділення, висування в самостійний абзац [5: 51].

Одиниці семантико-структурного й композиційного рівня перебувають у взаємозв'язку й взаємозумовленості; в окремому випадку вони навіть у «просторовому» відношенні можуть збігатися, накладаючись один на одного, наприклад, міжфразова єдність і абзац, хоча при цьому вони зберігають свої власні відмінні ознаки. Синонімом поняття „надфразова” єдність є структурно-смислова одиниця тексту – складне синтаксичне ціле. Якщо складне синтаксичне ціле дорівнює повному тексту твору, то воно може мати (чи не мати) *заголовок*, що визначає основний суб'єкт чи об'єкт тексту. Складне синтаксичне ціле звичайно складається з трьох частин: *зачину, розгортання* – термін Т.І.Сільман, *кінцівки*. Однак складне синтаксичне ціле може бути двоскладовим, тому що можлива відсутність зачину чи кінцівки.

Надфразова єдність (чи складне синтаксичне ціле) організується через темарематичну послідовність. У темарематичній послідовності здійснюється покрокова тематизація теми. Єдність теми можна розглядати в межах мікротемати й теми всього твору. Перехід від однієї теми до іншої (мікротемати) є границями надфразових єдностей [7: 8—22].

Деякі дослідники намагаються визначити більш одиначі тексту, ніж НФС, у єдиний предикативно-релятивний комплекс. У складі такої логіко-семантичної цілісної системи надфразові єдності, відрізняючись лише відносною самостійністю, функціонують як засоби передавання різноманітної інформації й по-різному взаємодіють один з одним у розгортанні загального комунікативного смислу. Принцип побудови цієї комплексної одиниці в її мовному оформленні визначається не кількістю надфразових єдностей, що до неї входять, а тими відносинами, що виникають між ними в тексті, характером організації інформації [2: 255—258].

У цілому предикативно-релятивний комплекс можна охарактеризувати як складну багатокomпонентну ієрархічну систему протипоставлених і взаємозалежних відносин для виявлення в тексті додаткового смислу [5: 61].

Семантико-синтаксичне членування збігається з членуванням іншого рівня – композиційно-стилістичним. Перше здебільшого визначається прагматичною настановою самого тексту, друге – цілком обумовлено прагматичною настановою автора. Що стандартніший текст за своєю мовною організацією, то більше зближаються ці рівні членування (синтаксичне й абзацне), що менш стандартний текст, то більше між ними розбіжностей, а іноді й протиріч.

Абзац є одиницею *композиційно-стилістичного членування* тексту й розглядається як частина тексту, що розташована між двома відступами. Абзац і міжфразова єдність (складне синтаксичне ціле) у чомусь схожі за зовнішніми ознаками, але не тотожні по суті. Складне синтаксичне ціле – це темарематична послідовність, що відкривається фразо-зачином (чи стрижневою фразою, що містить смисл усього цілого). Саме фрази-зачини складних цілих, будучи стягнутими разом, утворюють смислову канву тексту. В абзаці може й не бути зачину як такого. Стрижнева фраза абзацу (головна в тематичному, логічному, змістовному плані) може стояти на початку абзацу, наприкінці абзацу чи сама виступати в ролі окремого абзацу. Більш того, в абзаці

може бути кілька стрижневих фраз, якщо він великий за обсягом і вміщає в собі ряд тема-рематичних послідовностей. Абзац може розірвати одне тема-рематичне об'єднання (одне складне синтаксичне ціле). Обсяг і структура абзацу цілком пов'язані з волею автора, його настановою, його особистими пристрастями, особливою манерою написання [3: 26—42].

В основі *тематичної сегментації* тексту лежить ідея про те, що семантичний простір тексту – це ієрархія тем, семантичне представлення яких здійснюється за допомогою лексичного матеріалу аналізованого тексту. При тематичній сегментації тексту здійснюються операції з виділення лексичних ядер висловлень, установлення зв'язків між ними, об'єднання їх у теми й виявлення зв'язків уже між лексичними ядрами окремих тем [2: 225—265].

Якщо в тексті переважає принцип лінійної зв'язності (тобто представлення явищ предметного світу відбувається у вигляді послідовного ланцюга дій і подій), членування тексту визнається об'єктивним, чи іконічним. Якщо автор, відповідно до власного бачення світу, виділяє якісь факти, що видаються йому особливо важливими, сегментацію тексту варто вважати суб'єктивною [9: 56—58].

До певної міри з об'єктивним і суб'єктивним членуванням тексту стикається запропоноване О.Л.Каменською лінійне / нелінійне членування. Якщо перше ґрунтується на поступових переходах від однієї теми до іншої (у межах єдиної макротемі), як це має місце в першому з наведених вище прикладів, можна говорити про лінійний розвиток тексту. Руйнування хронологічної послідовності подій, їхньої логіки руху дослідник розглядає як нелінійне членування тексту (*ibid.*).

Текстова сегментація має теоретичне, практичне і прикладне значення в сучасній лінгвістиці. Членування тексту є одним з початкових етапів його аналізу як «зверху», так і «знизу», дослідження загальних властивостей тексту, таких як цілісність, зв'язність і відокремленість тексту та їхня взаємодія в плані забезпечення характеристик тексту як цілого. Можливий також і зворотний шлях – дослідження формування тексту, процесу його «породження», коли дослідження починається з аналізу мовних факторів, даних у тексті, а закінчується – текстовими одиницями.

Під час вивчення текстових одиниць устанавлюються й класифікуються зв'язки між ними (нанизування, зчеплення, розщеплення, склеювання, обрамлення, розгортання та інші), що розширює теоретичні основи для наступного етапу вивчення тексту (В.Г.Борботько), наприклад, для градації зв'язків на семантично сильні й слабкі (Н.І.Теплицька), виділення явищ парцеляції й інтеграції в межах тематично зв'язаних відрізків тексту [4: 36] тощо.

На основі сегментації тексту здійснюється класифікація текстів, адже поняття «текст» може бути застосовано не тільки щодо цілісного літературно оформленого твору, але й до його частини, достатньо самостійної з погляду мікротеми та мовного оформлення. Так, можна говорити про текст глави, розділу, параграфа, текст вступу, висновку та інші [1: 7—9].

Якщо текстова композиційна сегментація проводиться паралельно з тематичним членуванням тексту, то такий аналіз дає змогу встановити тематичні блоки в тексті з виходом у поверхневі структури тексту [2: 225]. Результати дослідження доцільно враховувати при сприйнятті тексту адресатом: цей процес буде набагато ефективнішим, тому що «розмір частини звичайно розрахований на можливості читача сприймати обсяг інформації «без втрат» [5: 51].

Застосування позиційних методів для виконання операцій з автоматичної обробки текстів (зокрема, для індексування й реферування) також прив'язано до композиційної структури тексту. Воно спирається на задане автором зовнішнє членування тексту, де виділяються заголовки, окремі заголовки, параграфи, абзаци, виноска та інше. Вихідною передумовою використання таких методів слугує положення про те, що інформаційна значущість лінгвістичної одиниці визначається її позицією в певному тексті. До

інформаційно важливих позицій у документі належать, насамперед, заголовок, заголовки окремих частин, висновки, резюме, вступ. Відповідно до цього здійснюється вибір ключових речень, що відносяться до основних елементів змісту документа [8: 317].

Таким чином, членування тексту може бути як суб'єктивним, тому що воно завжди інтенціональне й екстенціональне, так і об'єктивним, оскільки обумовлене необхідністю відображення світу в його упорядкованості й побудові. Сегментація тексту пов'язана з характером людського мислення, що включає одночасно взаємодоповнювальні операції аналізу й синтезу інформації, що надходить. Єдність формальної, змістовної та комунікативної сторін тексту відбивається в поєднанні типів текстового членування.

Література

1. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – М.: Наука, 1982.
2. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004.
3. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2004.
4. Ванников Ю.В. Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции). – М.: Наука, 1969.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
6. Грязнухина Т.А., Дарчук Н.П. и др. Синтаксический анализ научного текста на ЭВМ: Монография. – К.: Наукова думка, 1999.
7. Папина А.Ф. Текст: его единицы и глобальные категории. – М.: Едиториал УРСС, 2002.
8. Рожественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М.: Добросвет, 2000.
9. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.

Лариса Бондарчук, к.філол.н.,*
Київський національний економічний
університет ім. В. Гетьмана (Київ)
УДК 161.2.81'322.373

ОСОБЛИВОСТІ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

У статті актуалізовано проблему українізації програмного забезпечення в Україні, проаналізовано її передумови, розглянуто основні термінопоняття цього напрямку лінгвістичного дослідження. Відзначено, що основними системами і способами адаптації української мови в міжнародне комп'ютерне середовище є транслітерація, транскрипція й спеціальні програми трансліту.

На сучасному етапі Україна робить великі кроки на шляху входження до інформаційного простору, її починають пізнавати як державу з новими технологіями національного та всесвітнього масштабу. Це означає, що вона має гідно представляти себе на європейському та світовому рівні. Країна повинна мати програмне забезпечення високого рівня, а також свою мову в інформаційному просторі. Оскільки програмне забезпечення в Україні переважно є іншомовним, виникає потреба локалізації програмного продукту, перекладу його українською. Мова повинна бути бездоганною, оскільки на технологічно-прикладному рівні з нею знайомляться представники багатьох країн, особливо у всесвітній мережі Інтернет.

---

* © Л. Бондарчук, 2006

Програмне забезпечення, як відомо, – це спеціалізовані програми для роботи з різними операційними системами, установленими на комп'ютері. Для такої роботи використовують кілька типів програм, найосновніші з яких – системні, прикладні та інструментальні. Під *україномовним програмним забезпеченням* розуміють комп'ютерні програми різних типів, які або створені на основі української мови, або локалізовані українською мовою (перекладені з інших мов, українізовані).

Під *локалізацією* операційних систем та програмного забезпечення переважно розуміють узгодження їхніх інтерфейсів (мова спілкування, назва грошової одиниці, формат грошових сум, формат числових величин, формат списків, формати вводу та представлення дати й часу тощо), баз даних, інформаційних файлів та ін. для правильної і коректної роботи. На жаль, в Україні немає державного стандарту на локалізацію, який примушував би виробників та постачальників програмного забезпечення його дотримуватися, виробляти програми українською мовою, обов'язково українізувати програмний продукт. У результаті практично немає як операційних середовищ, так і прикладних програм з україномовним інтерфейсом. Лише невелика кількість програм офіційно постачається з україномовним інтерфейсом, а поодинокі розроблення ентузіастів вимагають кваліфікованого втручання у «внутрішню кухню» інсталяції і систем та є важкодоступними. Прикладом офіційних «українських» середовищ є операційні системи комп'ютерів родини Макінтош та дистрибутиви Лінукс, позитивним фактором яких, попри якість шрифтового відображення, є можливість налаштувати графічну оболонку на українську мову, нею також написано багато діалогів та частину довідкової інформації.

Отже, під *українізацією програм* розуміють системний переклад якої-небудь іншомовної програми українською мовою, а отже, створення відповідних спеціалізованих патчів, утиліт, спеціальних програм чи пакетів тощо, які називають *українізаторами*. Українізацію сьогодні проводять, як правило, неспеціалісти з мови, звідси – багато помилок у використанні комп'ютерних термінів, численні порушення мовних норм на всіх рівнях мовної системи, велика варіативність термінів в інформаційних системах.

На сучасному етапі важливим питанням у використанні комп'ютерних технологій в Україні є функціонування державної мови в різноманітних комп'ютерних середовищах. Необхідною передумовою цього є наявність відповідних державних стандартів та зацікавленість комп'ютерного співтовариства (розробників апаратури і програм, користувачів комп'ютерів, державних чиновників тощо) у їх дотриманні. Сьогодні в цій галузі склалася ситуація, коли або є державний стандарт і його не дотримуються, або державний стандарт відсутній, але є неписані правила, яких переважно дотримуються розробники та перекладачі програм.

Використання української мови в локалізації іншомовного програмного забезпечення потребує вироблення певних правил, які мають бути затверджені на державному рівні, повинна бути вироблена єдина система комп'ютерних термінів, що використовувалися б у всіх українських операційних системах та прикладних програмах до них. Поки що в українізації програм маємо багато мовних помилок, які виникають у умовах мовної інтерференції.

Локалізація програмного забезпечення українською мовою на сучасному етапі проходить під впливом національних та інтернаціональних елементів, які тісно взаємодіють і формують особливий мовний субстрат, що використовується в комп'ютерній сфері. Як ми вже зазначили, негативним явищем у сучасній системі українізації програмного продукту є те, що локалізацію програм проводять переважно не фахівці-філологи (на мовному рівні), а спеціалісти-комп'ютерники (у кращому разі) або аматори, які на власний розсуд використовують мову й термінологію в програмах. Інколи програма локалізується українською мовою у співдружності „комп'ютерник-

філолог”, але тут виходить на перший план рівень перекладу програми: оскільки її локалізують з іншої мови, слід знати мову оригіналу, досконало володіти рідною, а також знати хоча б основні принципи роботи в комп’ютерному середовищі.

Латинська графіка давно вже стала інтернаціональною системою письма, одним з основних засобів міжнародного спілкування. Згідно з міжнародними вимогами латинське написання всіх необхідних власних назв та національних слів і термінів має повністю збігатися з написанням у мові-оригіналі.

У випадку, якщо для мови-оригіналу використовується власна система письма, відмінна від латинки, то в такому разі мають бути чіткі та однозначні правила відтворення національної системи письма латинкою. Тобто засобами латинської абетки має відобразитися написання національною абеткою з гарантією недвозначного відтворення оригінального написання.

Помилковою є думка, що ті мови, які не користуються латинкою, повинні передавати засобами латинської графіки не написання, а вимову своїх власних назв, пристосовуючи їх до конкретної мови. Згідно з міжнародними вимогами пріоритет повинен надаватися не практичній транскрипції, а транслітерації, тобто не вимові, а написанню.

Існують також правила передавання українських слів англійською мовою, затверджені Міністерством юстиції України та Інститутом української мови НАН України, які слід використовувати в транслітерації [3].

Отже, в Україні також повинна бути прийнята власна система відтворення українських слів латинкою, яка б засобами латинської графіки демонструвала кириличне написання та гарантувала недвозначне відтворення назад у кирилицю. Однією з найкращих таких систем української латинки на сьогодні є система, розроблена Термінологічною комісією з природничих наук (ТКПН) Київського університету імені Тараса Шевченка.

Для введення української мови в міжнародну інформаційну систему на різних рівнях сьогодні застосовують кілька способів її адаптації в міжнародну терміносистему. Це стосується також не тільки термінів, але й широкого представлення текстів різних стилів на сайтах Інтернету, текстових повідомлень різних операційних систем, комп’ютерного та Інтернет-спілкування тощо. Найосновніші системи адаптації української мови в міжнародному комп’ютерному середовищі – це транслітерація і транскрипція. За допомогою транслітерації чи транскрипції українські (кириличні) лексеми, терміни, речення, тексти тощо можуть представлені латинкою, і навпаки, іншомовні одиниці можуть бути представлені кириличними знаками. Останній тип адаптації запозичених слів та термінів сьогодні широко використовують у сучасному термінотворенні.

Отже, на сучасному етапі розвитку термінології інформаційних систем *транскрипція комп’ютерних термінів* – це передавання запозичених слів і термінів українською мовою відповідно до того, як вони вимовляються, звучать в мові оригіналу, наприклад: *Фотошоп* (від англ. PhotoShop) – „одна з прикладних програм Windows”, *трек* (від англ. track) – „частина магнітного диска, доріжка”, *інтерфейс* (від англ. interface) – „частина програмного забезпечення для реалізації діалогу користувача з прикладною програмою”, *провайдер* (від англ. provider) – „надавач послуг доступу в Інтернет” і под.

Ще в 1886 році було створено Міжнародну фонетичну асоціацію, яка в 1888 р. виробила принципи фонетичної транскрипції, що потім застосовувалася в органі асоціації – журналі “Le Maitre Phonétique”. Ця система, відома під назвою міжнародного фонетичного алфавіту (МФА), була спочатку вироблена на основі латинського алфавіту для запису французької вимови. Пізніше її кілька разів доповнювано новими знаками й діакритичними значками (зокрема в 1925, 1947 і 1951 рр.), щоб надати їй універсального характеру. Сьогодні її паралельно використовують одночасно з транслітераційними системами різних країн.

Транслітерація комп'ютерних термінів – це передавання запозичених слів і термінів українською мовою відповідно до того, як вони пишуться в мові оригіналу, незалежно від їх вимови, наприклад: *браузер, сервер, Віндовс, Мікрософт* тощо.

Часто можна натрапити на два варіанти термінів, адаптованих в українській мові за допомогою обох типів – *браузер* і *броузер, Віндус* і *Віндовс, Мікрософт* і *Майкрософт, кряк-програми* і *крак-програми, кряк-програми* тощо.

Транслітерувати і транскрибувати можна також українські слова латинкою, щоб використовувати їх в тих інформаційних системах, які не сприймають кириличні шрифти. Для цього можна вручну набирати кириличний текст латиницею або використовувати спеціальні програми, що швидко конвертують кириличні тексти у представлені латиницею і навпаки. В Україні запроваджено також державний стандарт української латиниці: Міждержавний транслітераційний стандарт ГОСТ 16876–71. Прикладом транслітератційної україномовної програми може бути програма „*Лучуківка*” (<http://www.ji-magazine.lviv.ua/luch/readme.htm>), яка пропонує оригінальну транслітератційну систему латинкою для текстів українською мовою. Програма „*Лучуківка*”, за основу взяла принцип побудови фонетики, схожий до властивого слов'янським мовам, які користуються латинкою.

Система транслітерації і транскрипції полегшує входження української мови до міжнародного інформаційного простору. Розширювати і вдосконалювати національномовний інформаційний простір – це також важливе завдання.

Отже, україномовна локалізація програмного забезпечення переживає сьогодні часи становлення, коли ще немає єдиних загальних правил локалізації та українізації комп'ютерних програм в Україні.

Нечисленними прикладами якісного україномовного програмного забезпечення професійної орієнтації є пакети *Ruta Plaj* фірми *ProLing Ltd*, *Fine Reader* фірми *ABBYY*. Сучасний етап становлення україномовних комп'ютерних технологій вимагає передусім прийняття повного пакета державних стандартів на функціонування української мови в комп'ютерних технологіях, ефективного механізму контролю за дотриманням цих стандартів, необхідного державного стимулювання розвитку індустрії українського програмного забезпечення у віртуальних і реальних системах сучасного інформаційного простору.

Література

1. <http://www.ji-magazine.lviv.ua/luch/myxajlyshyn.htm> (Ярослав Михайлишин Транслітерація чи латинська абетка для української мови).
2. <http://www.ji-magazine.lviv.ua/luch/readme.htm> (Програма "Лучуківка").
3. <http://www.rada.kiev.ua/translit.htm> (правила сучасної транслітерації).
4. Купцова Н.С. Особенности языка хакеров // Язык как структура и социальная практика. – Хабаровск, 2000. – Вып. 1. – С. 37–40.
5. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга, 2000.
6. Українська мова. Енциклопедія / В.М.Русанівський та ін. (ред.); НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні, Ін-т української мови. – К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2000. – 750 с.

Ольга Шиннівська, Сергій Стариков*
Український мовно-інформаційний фонд НАН України (Київ)
УДК 81'322.5

ФОРМУВАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ БАЗИ ДАНИХ ГРАМАТИЧНИХ ОМОНІМІВ НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЛІНГВІСТИЧНОГО КОРПУСУ

У статті розглядаються принципи побудови лінгвістичної бази даних граматичних омонімів на основі Українського національного корпусу текстів. Головна увага зосереджена на описі структури та принципів функціонування бази.

При розробці систем автоматичного аналізу тексту особливого значення набуває проблема автоматичного усунення омонімії. Поставлена ще в минулому столітті, ця проблема потребує нагального розв'язання на сучасному етапі розвитку корпусної лінгвістики [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Успішність вивчення прикладного аспекту граматичної омонімії значною мірою залежить від наявності лінгвістичних ресурсів, зокрема лінгвістичних баз даних. Виникає необхідність розробки ефективних методик, які б ураховували сучасний стан лінгвістичних знань та комп'ютерних технологій.

У межах корпусної лінгвістики можна виділити два підходи щодо автоматизованого зняття морфологічної неоднозначності. Використовуючи для прогнозування рішень метод статистико-дистрибутивного аналізу, розробники цих підходів послуговуються двома типами спеціальних лінгвістичних текстових корпусів, що формуються на загальному корпусі текстів: тестовим корпусом зі знятою вручну омонімією та тестовим корпусом із потенційною омонімією [6].

Розробка алгоритмів автоматичного зняття морфологічної неоднозначності для лінгвістичного процесора передбачає накопичення максимально повної інформації про потенційні можливості словникового складу мови стосовно прояву омонімії та мовленнєвої характеристики явища. Так, поява інтернет-ресурсу Ж.Г. Аношкіної [3], у якому була здійснена спроба зібрати всі типи граматичних омонімів для російської мови на матеріалі граматичного словника А.А. Залізняка, стимулювала низку прикладних та теоретичних досліджень у напрямку граматичної омонімії [5; 6].

Створення лінгвістичної бази даних для дослідження морфологічної омонімії сучасної української мови, що здійснюється в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, пріоритетним робить залучення значних масивів лінгвістичного матеріалу як словникового підкорпусу УНЛК, так і текстового підкорпусу [1]. Створені на цьому матеріалі ЛБД морфологічних омонімів практично реалізують ідею інтегрального опису мови, що ґрунтується на врахуванні зв'язку між словником, граматику і текстом.

Такий підхід опису явища омонімії передбачає врахування специфіки мови як абстрактної системи мовних знаків та мовлення як конкретної реалізації цієї системи. Як власне мовно-мовленнєве співвідношення у нашій роботі розглядаємо протиставлення потенції та її реалізації. Мовним аспектом явища морфологічної омонімії вважається система потенційних можливостей типів морфологічних омонімів, виявлених на основі граматичного словника. Мовленнєвий аспект досліджуваного явища полягає в дослідженні реалізації цих можливостей в текстах сучасної української мови.

Лінгвістична база даних у контексті проблем морфологічної омонімії повинна: представляти реєстр морфологічно неоднозначних словоформ сучасної української мови; подавати моделі та типи морфологічних омонімів, яким відповідають конкретні

* © О. Шиннівська, С. Стариков, 2006

словоформи; демонструвати частотні характеристики типів, моделей, конкретних омонімів у стилістично диференційованих текстах; містити відповідні кожній із моделей контексти її реалізації в тексті. Побудовані ЛБД слугують дослідникам як інформаційні системи, що розраховані на широке коло запитів стосовно явища граматичної омонімії української мови.

Автоматична побудова таких баз стала можливою завдяки використанню: програми автоматичного морфологічного аналізу; словника словоформ, створеного на основі електронного граматичного словника української мови, розроблених в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України; стилістично диференційованого підкорпусу текстів, сформованого на основі Українського національного лінгвістичного корпусу.

Для дослідження граматичної омонімії було створено три бази даних: база даних потенційних типів та моделей омонімів української мови на основі словника словоформ, база даних виділених на основі корпусу текстів типів та моделей, та база даних текстових контекстів для кожного з цих типів.

Потенційні типи морфологічних омонімів української мови, що задаються її граматичною системою, кількісні та структурні характеристики цих типів визначалися на матеріалі словника словоформ, який був сформований на основі розробленого в УМІФі граматичного словника¹. У результаті автоматичної морфологічної розмітки з 3.094.174 (171.620 лексем) словоформ словника 1.554.372 словоформам було поставлено у відповідність омонімічні коди за допомогою програми автоматичного морфологічного аналізу. На основі цього списку було виділено 610 612 омонімічних рядів (ОР).

У списку морфологічно неоднозначних одиниць словника (610 612 омографів) 98 % (600 397) становлять омографи в середині словозмінної парадигми лексико-граматичного класу, решта 2 % (10 215) – це морфологічні омографи між різними лексико-граматичними класам.

Список моделей морфологічних омонімів, представлених у словнику словоформ, формувався за списком попередньо виділених омонімічних рядів шляхом зведення до одного тих ОР, що мають однакові омонімічні коди. У результаті було одержано список з 1 486 різних структурних моделей граматичних омографів української мови.

Після розгляду отриманих моделей з погляду представлення ними типів морфологічних омонімів на рівні граматичних класів було виявлено, що 820 моделями (з 1486) описується міжчастиномовна омонімія. Дані моделі охоплюють 10 215 ОР і представляють 81 тип морфологічних омонімів². Решта моделей представляє омонімію в середині одного лексико-граматичного класу.

На рис. 1. подано фрагмент таблиці морфологічних омонімів, що представляє типи міжчастиномовних морфологічних омонімів (ядро міжчастиномовних морфологічних омонімів).

Для аналізу функціонування морфологічних омонімів в текстах сучасної української мови в межах УНЛК було сформовано текстові вибірки наукового, публіцистичного, художнього стилів, кожна з яких містить по 1 000 000 словоформ. Принцип репрезентативності в цьому разі реалізується завдяки тому, що, по-перше, обрані для аналізу три стилі у своїй сукупності представляють сучасну українську мову і, по-друге,

¹ Див. про це докладно у роботі: Шипнівська О. О. Формування реєстру омографів сучасної української мови // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наукових праць. – Випуск 14. Книга 2. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 255–259.

² Див. про це у роботі: Шипнівська О. О. Кількісна та якісна характеристика типів морфологічних омонімів сучасної української мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. Наукових праць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2005. – С. 36–42.

як показав попередній аналіз матеріалу, у сукупній вибірці у 3 000 000 словоформ він представляє 95,06 % усіх типів морфологічних омонімів, властивих українській мові.

Рис. 1. Таблиця типів міжчастиномовних морфологічних омонімів (фрагмент)¹

Тип	Кількість омографів	Приклад
AI	5682	вартіві, виборні
DI	2406	коти, лови
AD	588	бадьорим, білим
DT	389	значимо, мислимо
IT	342	візаві, ажур
AT	272	балакуче, захоплююче

У досліджуваних текстах сучасної української мови реалізовано 11,86 % (72 437) усіх можливих для української мови омографів, 58,15 % (5 950) міжчастиномовних омографів та 11,07 % омографів у середині однієї частини мови, 51,48 % (1 486) усіх моделей, 93,29 % (765) моделей міжчастиномовних омонімів та 71,17 % (666) моделей морфологічних омонімів усередині однієї частини мови.

У результаті аналізу одержаних вибірок з погляду співвідношення в них однозначних і омонімічних одиниць було визначено, що в текстах наукового стилю морфологічно неоднозначні словоформи становлять 67,01 % (тобто 656 303 словоформи) від загальної кількості словоформ вибірки. Для публіцистичного стилю цей показник становить 60,13 % (618 017 словоформ), для художнього – 55,11 % (560 632 словоформ).

На наступному етапі аналізу для кожної вибірок було визначено загальну кількість омонімічних рядів. Найбільша кількість ОР представлена в текстах публіцистичного стилю – 37 774. У науковому стилі їх 32 983, у художньому – 33 639.

Аналіз сукупностей ОР, виділених в аналізованих вибірках, з погляду представлення їх структурними моделями показав, що найбільшу кількість зі списку визначених потенційних моделей омонімів української мови реалізують художні тексти – 981, найменшу – наукові тексти – 752. Омнімічні ряди публіцистичного стилю представлені 869 моделями.

До баз морфологічних омонімів (МО) сучасної української мови, створених на основі граматичного словника та стилістично диференційованого корпусу текстів, було інтегровано лінгвістичну базу текстових контекстів міжчастиномовних омонімів. Остання в повному обсязі представляє контекстні оточення всіх моделей та типів морфологічних омонімів. Вихідним матеріалом для формування бази контекстів стали морфологічно розмічені корпуси текстів досліджуваних стилів. Під контекстом тут розуміємо лексико-граматичне оточення омографа в межах речення.

Довжина контексту визначалася сімома одиницями ліворуч та праворуч від омографа. При цьому враховувалися результати структурної розмітки, за якою розділові знаки розглядаються як окремі структурні елементи.

¹ У роботі використано граматичну класифікацію і принципи кодування граматичної інформації, прийняті в системі АМА УМІФу, де І – іменник, А – ад'єктив, Д – дієслово, Т – прислівник.

База даних лінгвістичних контекстів МО складається із 2 таблиць: таблиця лексико-граматичних контекстів міжчастиномовних морфологічних омонімів (табл. 1) і таблиця діагностуючих контекстів (табл. 2). Таблицю лексико-граматичних контекстів міжчастиномовних морфологічних омонімів структуровано за такими полями: “Омограф” (поле 1), “Модель омографа” (поле 10), “Лексико-граматичний контекст” (поле 2). Компоненти граматичного контексту представлено морфологічними кодами кожного із слів з лівого чи правого контекстів. Лівий контекст – поля 3–9, правий – 11–17. Поля таблиці заповнювалися автоматично.

На рис. 2 подано фрагмент таблиці лексико-граматичних контекстів міжчастиномовних морфологічних омонімів для моделі типу дієслово / іменник <UBMHMKMN> (дієсл., недок. виду, наказ. сп., активн. ст., 2 особа одн. / ім., заг., чол. р., Н. в., мн. / ім., заг., чол. р., 3. в. мн. / ім., заг., чол. р., К. в. мн.).

Така форма репрезентації даних дозволяє за будь-яким параметром, відповідно до виділених полів, або за їх комбінаціями автоматично формувати необхідні субкорпуси контекстів.

На рис. 3 подано фрагмент таблиці діагностуючих контекстів.

Рис. 3. Таблиця діагностуючих контекстів (табл. 2)

Поле 1	Поле 2	Поле 3	Поле 4	Поле 5	Поле 6
Модель омографа	Діагностуючий контекст	Актуальне граматичне значення омографа	Довжина ДК ліворуч	Довжина ДК праворуч	Частота (%)
UBMHMKMN	<ASAV ¹ > [[<UBMHMKMN>]]	Іменник	1	0	20,6
UBMHMKMN	<UA> [[<UBMHMKMN>]]	Іменник	1	0	0,6
UBMHMKMN	[[<UBMHMKMN>]] <FHFCFFFBKFN>	Іменник	0	1	0,6

Для визначення правил, необхідних для побудови алгоритму усунення морфологічної омонімії в результаті опрацювання таблиці лексико-граматичних контекстів міжчастиномовних морфологічних омонімів, формувалася таблиця діагностуючих контекстів (ДК). Дослідником визначалися розміри контексту, який може бути достатнім для зняття омонімії, позиція цього компоненту стосовно омографа (лівого, правого, і лівого, і правого), конкретне граматичне значення ДК, а також актуальне граматичне значення омографа в даному контексті. Після такої лінгвістичної експертизи автоматично заповнювалася таблиця 2, яка складається з полів: “Модель омографа” (поле 1), “Діагностуючий контекст” (поле 2), “Актуальне граматичне значення омографа” (поле 3), “Довжина ДК ліворуч” (поле 4), “Довжина ДК праворуч” (поле 5), “Частота” (поле 6). У полі “Діагностуючий контекст” подається граматичний контекст, який є достатнім для зняття омонімії. Довжина контексту в полях “Довжина ДК ліворуч” та “Довжина ДК праворуч”, визначається кількістю текстових одиниць у межах ДК омографа з урахуванням лівої та правої позиції. Актуальне граматичне значення, яке реалізується омографом, у цьому контексті записується в полі “Актуальне граматичне значення омографа”. Відносна частота діагностуючого граматичного контексту в межах вибірки подано полі “Частота”.

¹ Значення двосимвольних кодів у наведеному прикладі: AS – ад’ект., мн., Н.в.; AV – ад’ект., мн., Д.в.; UA – дієсл., інфін., недок. в., акт. стан; FH – ім. заг., жін.р., мн., Н.в.; FC – ім. заг., жін. р., одн., Д.в.; FF – ім. заг., жін. р., одн., К.в.; FB – ім. заг., жін. р., одн., Р.в.; FK – ім. заг., жін. р., мн., 3.в. FN – ім. заг., жін. р., мн., К.в.

Література

1. Корпусна лінгвістика / За ред. В. А. Широкова. – К.: Довіра, 2005. – 471 с.
2. Морфологический анализ научного текста на ЭВМ. – К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.
3. Аношкина Ж. Г. Словарь омонимичных словоформ русского языка. – М., 2001 <http://www.irlras-cfirl.rema.ru/homofoms/>
4. Зинькина Ю.В., Пяткин Н.В., Невзорова О.А. Разрешение функциональной омонимии в русском языке на основе контекстных правил // <http://www.dialog-21>
5. Кобзарева Т.Ю., Афанасьев Р.Н. Универсальный модуль предсинтаксического анализа омонимии частей речи в РЯ на основе словаря диагностических ситуаций // www.dialog-21
6. Ляшевская О. Н., Плунгян В. А., Сичинава Д. В. О морфологическом стандарте Корпуса современного русского языка // Научно-техническая информация. – Сер. 2. Информационные процессы и системы. – 2005. – № 6. – С. 2–9.

ПЕРСОНАЛІЇ

Ніна Лозова*

Інститут української мови НАН України (Київ)

СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ ГОЛОВАЩУК

Сергій Іванович Головащук – видатний український лексикограф, знаний і науковцями, і школярами. Його словники стали взірцем бездоганності, доцільності й скрупульозності.

Народився Сергій Іванович 30 вересня 1922 року в с. Соболівка Житомирської області. Він наймолодша дитина в родині, у якій було ще п'ятеро – брат і четвірка сестер.

З великою любов'ю, як найближчу людину, згадує він свого батька, Івана Даниловича. 1932 року, щоб урятувати сина від голодної смерті, батько вивозить Сергія в Росію. Таким чином страшний голодомор 1933 року його минув, та не минула малярія, здобута на Волзі, що мучила протягом багатьох років.

Сергій Іванович пройшов шляхами війни до Берліна. У розмовах із колегами він любить згадувати комічні епізоди тієї пори, неохоче розповідаючи про жахи, які довелося пережити. А випало на його долю чимало, воював він від 1941 року до перемоги. Та й потім довелося служити в армії до листопада 1945 р.

Про свої воєнні роки згадує Сергій Іванович стримано: „У бою я не був героєм у тому понятті, яке склалося з давніх-давен – відтоді, коли ще на війнах билися навкулачки, списами й шаблями. Але я сумлінно, уважно й чесно виконував покладені на мене обов'язки, без яких у сучасній війні важко або й неможливо перемагати. Біля міномета намагався, аби не було перебоїв при стрільбі; телефонні лінії, незважаючи на небезпеку, вчасно відновлював; будучи радистом, дбав, щоб зв'язок весь час не переривався (навіть з рацією довелося побувати за лінією фронту в тилу у німців). І взагалі, старанно виконував багато всілякої необхідної роботи – копав, носив, ремонтував, навантажувач чи розвантажувач, допомагав витягати автомашини з багнуки тощо” [1: 84]. За цими словами постають ті самі щоденні подвиги в кривавий воєнний час, які так заперечує Сергій Іванович.

Після демобілізації С. І. Головащук учителював. Згодом поступив на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Навчаючись, почав працювати у видавництві АН УРСР (пізніше znana всіма „Наукова думка”). Саме тут він уперше стикається зі словниковою справою. І від цього часу жоден більш-менш вагомий словник, зроблений в Інституті мовознавства, не вийшов без його участі. 1958 року Сергій Іванович стає співробітником інституту. Він допрацював та редагував 6-ий том „Українсько-російського словника” (1963), був укладачем і редактором „Русско-українського словаря” в 3-х томах (1968), „Словника української мови” в 11-ти томах, за які відзначений Державною премією УРСР (1971) та СРСР (1983). А ще були численні орфографічні словники, словники-довідники з правопису та слововживання, словники наголосів, сталих словосполучень тощо. Була участь у фундаментальному „Словнику синонімів української мови”, популярність якого доводить те, що за шість років словник був двічі перевиданий. Досвід практичного словникарства знайшов відображення в працях з теоретичної лексикографії та лексикології.

Про попит на словники С. І. Головащука говорить те, що, незважаючи на досить значні наклади, на полицях магазинів словників годі й шукати. Так, „Орфографічний словник: 4–10 класи” та „Орфографічний словник: 5–11 класи” були перевидані 9 разів. І щоразу, перевиданою словник, Сергій Іванович його доповнює, вдосконалює.

* © Н. Лозова, 2006

Ось як описує С. І. Головащук лексикографічну роботу: „Створенню будь-якого словника передують копітка підготовча праця: вивчення теоретичної літератури; ознайомлення з рецензіями й зауваженнями на словники подібного типу; збирання й комплектування лексичної картотеки, а іноді й укладання реєстру слів; написання розгорненого проекту й на його основі короткої інструкції для укладачів і редакторів. Далі: написання словника; лексикографічне редагування – не тільки виправлення фактичних помилок, допущених укладачами, а й уніфікація, узгодження написаного матеріалу з проспектом, опрацювання зауважень та побажань рецензентів і членів редакційної колегії тощо. Пізніше – якнайважливіше вичитування коректури й конкретні вирішення найрізноманітніших проблем” [1: 141].

Ця скрупульозність, навіть прискіпливість, характеризує всі створені ним словники. Уважність на кожному з етапів, точність кожного слова, кожного знака роблять ці словники авторитетним джерелом написання, доречного вживання, тлумачення певного слова. Відповідальність за кожне слово примушує автора переглянути море літератури, перш ніж відповісти на поставлене йому питання. Через це так дратують лексикографа неточності, на які натрапляємо в сучасній літературі й пресі. Наводячи такі „ляпи”, він зазвичай ставить у приклад класиків, у яких кожна дрібниця вивірена, а неточності просто неможливі.

Та й зараз, у свої майже вісімдесят п'ять, продовжує Сергій Іванович створювати словники, скаржачись, що нервується, місця собі не знаходить без звичного заняття, з яким зжився за довгі роки.

Майже щороку в „Науковій думці” виходить новий словник за його авторства. І завжди це якийсь новий ракурс у лексикографічній справі, завжди потрібна й корисна книжка.

Словники, які створив С. І. Головащук

1. Російсько-український геологічний словник. – К.: АН УРСР, 1959. – 280 с. (співавтор).
2. Українсько-російський словник / У 6-ти томах (т. 6) – К.: АН УРСР, 1963. – 618 с. (редактор).
3. Русско-украинский словарь / У 3-х томах (т. 1 – 700 с.; т. 2 – 756 с.; т. 3. – 727 с.) – К.: Наук. думка, 1968 (редактор і співавтор).
4. Російсько-український спортивний словник / Фирсель Н. И., Калюжная В. Н. – К.: Здоров'я, 1973. (редактор).
5. Орфографічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – 856 с. (редактор і співавтор).
6. Словник-довідник з правопису. – К.: Наук. думка, 1979. – 344 с.
7. Словник української мови в 11-ти т.т. – К. Наук. думка, 1970–1980 (т.т. 8–11 – член редколегії, т. 11 – редактор і співавтор).
8. Орфографічний словник: 4–10 класи. – К.: Рад. школа.
9. Орфографічний словник: 5–11 класи. – К.: Рад. школа.
10. Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994. – 864 с. (співавтор).
11. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К.: Наук. думка, 1989. – 831 с.
12. Русско-украинский словарь: Для учеников начальной школы. – Харків: Прапор, 1997. – 239 с.
13. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1995. – 191 с.
14. Українське літературне слововживання: Словник-довідник. – К.: Вища школа, 1995. – 319 с.
15. Правописний словник. – К.: А.С.К., 1999. – 607 с.

16. Словник синонімів української мови / У 2-х томах (т. 1 – 1026 с.; т. 2 – 954 с.). – К.: Наук. думка, 1999–2000 (член редколегії, редактор і співавтор).
17. Словник-довідник з українського літературного слововживання. – К.: Рідна мова, 2000. – 351 с.
18. Російсько-український словник сталих словосполучень. – К.: Наук. думка, 2001. – 639 с.
19. Словник наголосів. – К.: Наук. думка, 2003. – 319 с.

Основні праці з теорії лексикографії

1. Основні принципи, за якими здійснюватиметься друге, доповнене і перероблене видання Російсько-українського словника 1948 р. // Лексикографічний бюлетень. – 1961. – Вип. 8. – С. 3–17.
2. До специфіки перекладної лексикографії близькоспоріднених мов // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 3–10.
3. Розмежування значень слів у двомовному словнику // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 15–24.
4. Передача значень слів и фразеологизмов одного языка средствами другого языка как основная проблема двуязычной лексикографии. (На материале русско-украинских и украинско-русских словарей): Автореф. дис. канд. филол. наук. – К., 1970. – 25 с.
5. Перекладні словники і принципи їх укладання: На лексичному матеріалі російської та української мов. – К.: Наук. думка, 1976. – 247 с.

Література

1. Головащук С. Мої життєві стежки й дороги. – К., 2005. – 200 с.
2. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / Редкол.: В.Г.Скляренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 2005. – С. 430.
3. Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст. / Бібліографічний покажчик. – Львів, 1999. – 360 с.
4. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С. 95.

РІЗНЕ

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Шановні колеги!

Відділ лексикології, лексикографії та національного корпусу української мови Інституту української мови НАНУ запрошує Вас до участі в збірнику наукових праць “Лексикографічний бюлетень”, де передбачені рубрики:

1. Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика.
2. Словникові матеріали.
3. Комп’ютерна лінгвістика.
4. Персоналії.
5. Рецензії, анотації.
6. Хроніки.
7. Різне.

Збірник висвітлює питання, пов’язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного та ін. аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації, зокрема корпусної.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- обсяг статті до 0, 5 др. арк.;
- поля: праве – 1, 5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2, 5 см.;
- гарнітура Times New Roman, розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 0, 5 см, міжрядковий інтервал 1, 5;
- ініціали в межах статті подавати **уніфіковано** через знак “нерозривний проміжок” (Ctrl+Shift+проміжок): М. Лісовий або М. П. Лісовий;
- назву друкувати по центру з великої літери;
- відомості про автора та **УДК** розміщувати праворуч над назвою:

Ольга Петренко, к. філол. н.
Інститут української мови (Київ)
УДК 161.2.81’374.46

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

- і також на окремому аркуші, зазначивши **адресу й контактний телефон**;
- після назви статті обов’язкове **резюме** українською мовою (5–10 рядків);
  - список використаної літератури подавати **нумеровано** в кінці статті **за алфавітом**, посилання в тексті оформляти у **квадратних дужках**, напр.:

„...національної культури й є новим етапом у розвитку її традиції” [1: 23; 2].

Література

1. Русская рок-поэзия: текст и контекст // Сб. науч. трудов. – Тверь, 1999. – Вып. 2.
2. Старченко О. М. Про сучасну..

- список джерел, скорочень подавати в алфавітному порядку, після списку літератури, причому **між скороченням і повною назвою джерела** – знак **табуляції**, напр.:

СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. И. Аванесов. – М., 1989. Т. 1–6.
Сл.РЯ	Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975. Вып. 1–26.

– посилання на джерела робити у круглих дужках, напр.:

*.../ Далі йду тим шляхом до мети/ **І несучу покути свій тягар** (Забаштанський: 45).*

– назву, абзаци, відомості про автора та інше **не форматувати** за допомогою знака **проміжку**.

– матеріали подавати **на дискеті 3, 5** у вигляді файлу у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках);

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті.

Бюлетень є **фаховим виданням** за спеціальністю 10.02.01 – українська мова (див. “Бюлетень Вищої атестаційної комісії України”, 2005, вип. 9: 21).

Матеріали до **15 випуску** просимо надсилати за адресою:

Оксана Тищенко, відділ лексикології, лексикографії та національного корпусу української мови, Інститут української мови НАНУ, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна (тел.: 8-097-339-836-7) до 1 березня 2007 року.

Редакційна колегія

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць / Відпов. ред.
д. філол. н., проф. В. Німчук.– К., 2006. – Вип. 14. – 198 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)
ISBN 966-02-4193-3 (вип. 14)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації КВ №10023 від 04.07.2005
Оригінал-макет О. Тищенко
Підписано до друку 20.12.06
Гарнітура Таймс. Наклад 500 прим. Умов. друк. арк. 15
Друкарня СПД О. Сидоренка
вул. Деревообробна, 4, Київ.